

*Oto Luthar
Peter Burke
Neda Pagon
Michael Mitterauer
Olga Janša Zorn
Tomaž Mastnak
Eva Holz*

*Andrej Studen
Joshua Cole
Darja Mihelič
Stane Granda
Vincenc Rajšp
Ralph Jessen
Reinhard Sieder*

*Pot na grmado
Der Weg auf den Scheiterhaufen
The Road to Pile*

LJUBLJANA 1994

*Oto Luthar
Peter Burke
Neda Pagon
Michael Mitterauer
Olga Janša Zorn
Tomaž Mastnak
Eva Holz*

*Andrej Studen
Joshua Cole
Darja Mihelič
Stane Granda
Vincenc Rajšp
Ralph Jessen
Reinhard Sieder*

Historični seminar

HISTORIČNI SEMINAR

Zbirka ZRC

4

ZNANSTVENORAZISKOVALNI CENTER SAZU

Zanj: Oto Luthar

Uredniški odbor: Neda Pagon, Milojka Žalik Huzjan, Alenka Koren, Špela Goričan, Darko Dolinar in Tomaž Erzar

Uredil: Oto Luthar

Oblikovanje in tehnična ureditev: Milojka Žalik Huzjan

Lektorirala: Sonja Likar

Tisk: Tiskarna Povše

Ljubljana 1994

Digitalna verzija (pdf) je pod pogoji licence CC BY-NC-ND 4.0 prosto dostopna:

<https://doi.org/10.3986/9619012542>

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.1 (082)

HISTORIČNI seminar = Historisches Seminar =
Historical Seminar / Oto Luthar ... [et al.] ; [uredil Oto
Luthar]. - Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center
SAZU, 1994. - (Zbirka ZRC ; 4)

ISBN 961-90125-4-2

1. Vzp. stv. nals. 2. Luthar, Oto

45199616

Slika na naslovnici: *Trije astronomi*, t.i. Psalter Blanke Kastiljske, okoli 1220, Pariz, Bibliothèque de l'Arsenal, Ms. 1186

TISK HISTORIČNEGA SEMINARJA JE FINANČNO PODPRLA
OPEN SOCIETY FUND – SLOVENIJA

Po mnenju Ministrstva za znanost in tehnologijo št. 415-01-317/94 z dne 26. 4. 1994 sodi knjiga med proizvode, za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

Pot na grmado

Der Weg auf den Scheiterhaufen

The Road to Pile

.

Ani in Leopoldu

Zur Ana und Leopold

To Ana and Leopold

Historični seminar je nastal iz želje po strokovni razpravi.

Historični seminar skuša kratkočasiti v samoti pisanja strokovnih razprav.

Historični seminar je stopničko nad nivojem "utopije".

Historični seminar je bil v času izzida tega zbornika star dve leti.

Pred vami je zbornik štirinajstih izbranih besedil, ki so nastala po več kot dvajsetih nastopih tujih in domačih zgodovinarov in zgodovinarjev, etnologa in sociologa. Izid knjige pa je rezultat naklonjenosti, iznajdljivosti in profesionalnosti Nede Pagon, Alenke Koren, Milojke Žalik Huzjan, Sonje Likar in Voja Likarja ... ter prisotnosti Brede Luthar.

O. L.

Das historische Seminar entstand aus dem Wunsch nach einer fachkompetenten Diskussion.

Das historische Seminar versucht die Einsamkeit beim Schreiben fachlicher Abhandlungen zu vertreiben.

Das historische Seminar nimmt seinen Platz etwas über der Ebene des "Utopischen" ein.

Das historische Seminar feiert zum Zeitpunkt des Erscheinens dieses Sammelbandes seinen zweiten Geburtstag.

Vor Ihnen liegt ein Sammelband von vierzehn Texten, die Auslese von mehr als zwanzig Vorträgen, die im Rahmen des Historischen Seminars von einer Reihe von Historikerinnen und Historikern, einem Ethnologen und einem Soziologen verschiedener Nationen gehalten wurden. Für die Publikation dieser Texte ist wiederum dem Entgegenkommen, der Ausdauer und Fachkompetenz von Neda Pagon, Alenka Koren, Milojka Žalik Huzjan, Sonja Likar und Vojo Likar zu danken – und natürlich, der Anwesenheit von Breda Luthar.

O. L.

The Historical Seminar arose from a wish for a professional discussion.

The Historical Seminar tries to entertain in the loneliness of writing of historical papers.

The Historical Seminar is one step higher than “utopia”.

The Historical Seminar was at the time of publication of this volume two years old.

In front of you is a volume comprising fourteen papers arising from more than twenty lectures by foreign and Slovenian historians, an ethnologist and a sociologist. The publication of this volume is the result of dedication and resourcefulness of Neda Pagon, Alenka Koren, Milojka Žalik Huzjan, Sonja Likar and Vojo Likar ... and of course, of the presence of Breda Luthar.

O. L.

ZGODOVINOPISJE – GESCHICHTSSCHREIBUNG – HISTORIOGRAPHY. 11

<i>Oto Luthar</i>	
K uvodu	13
<i>Oto Luthar</i>	
Leopold, Leopold	17
<i>Peter Burke</i>	
Cultural History and Total History	31
<i>Neda Pagon</i>	
Med malimi zgodbami – monografije, mikrozgodovina	43
<i>Michael Mitterauer</i>	
Historische Anthropologie – Ein Paradigmawechsel	57
<i>Olga Janša Zorn</i>	
Hormayrov <i>Archiv</i> in zgodovina slovenskih dežel	71
<i>Tomaž Mastnak</i>	
Od svetega miru do svete vojne	97

ZGODOVINA – GESCHICHTE – HISTORY	125
<i>Eva Holz</i>	
Ljudje in cesta	127
<i>Andrej Studen</i>	
"Ženska naj se drži kuhalnice"	149
<i>Joshua Cole</i>	
"There are only good mothers..." – The Ideological Work of Women's Fertility in France Before World War I	165
<i>Darja Mihelič</i>	
Loterija skozi stoletja	219
<i>Stane Granda</i>	
Podpisovanje peticije za Zedinjeno Slovenijo 1848 – manipulacija ali zavestno politično dejanje?	237
<i>Vincenc Rajšp</i>	
Čarovniški procesi v vsakdanjem življenju	257
<i>Ralph Jessen</i>	
Die DDR-Gesellschaft zwischen diktatorischer Konstruktion und sozialer Autonomie	267
<i>Reinhard Sieder</i>	
Die Ordnung des Hauses und die Liebe des Jungen – Zur Sexualkultur Lediger in bäuerlichen Gesellschaften um 1800	297

ZGODOVINOPISJE
GESCHICHTSSCHREIBUNG
HISTORIOGRAPHY

K UVODU

OTO LUTHAR

Historija, njene teorije in metodologije – vse preresna vprašanja, da bi jih lahko prepustili teoretikom. *Prav*.

Pri tem ni nobene razlike, najsi govorimo o filozofih, zgodovinarjih, etnologih ali sociologih. *Tudi prav*.

Nekonsistentno je, če se ob vsakokratni predstavitvi konkretne teme odpovemo vsaj osnovni preverbi ustreznosti uporabljene metode. *O.K.*

S pogojem, da nekaj podobnega kot vsakokratna predstavitev obstaja. *Seveda*.

Vsi smo za interdisciplinarnost. *Razumljivo*.

Strinjamo se, da je le v obliki vsakokratne pripovedi mogoče posodobiti in tako približati neskončno množico historičnih dejstev. *Kako, da ne* vsaj od Chaldeniusa¹ naprej.

Da je zgodovinopisje tesno povezano s *Stilom*, nasploh vprašanji *Umetnosti*, po drugi strani pa s formulacijo konkretnega, največ-

¹ Johanna Martina Chaldeniusa (1710-1759) sicer ne prištevajo k velikim učenjakom 18. stoletja, čeprav večina poznejših zgodovinarjev ugotavlja, da je pred njimi poudarjal soodvisnost interpreta in njegovega okolja, da je veliko prispeval k osamosvojitvi zgodovinopisja in da njegovo delo "Allgemeine Geschichtswissenschaft", ki je nastalo iz predavanj tipa ars historica, zaznamuje mejo med staro retorično usmerjeno zgodovino in moderno zgodovinsko znanostjo ("Geschichtswissenschaft"). Več o Chaldeniusu v Wolfgang Hardtwig, *Über das Studium der Geschichte*, dtv, München 1990.

krat aktualnega interesa (*Politike*). *Prav gotovo*, in sicer vse od Rankeja. Vsaj za drugi del je več kot pristojna njegova razprava "*Über die Verwandtschaft und den Unterschied der Historie und Politik*" iz leta 1836 ...

Recimo, da smo vse to in še več imeli pred nosom, ko smo se lotili priprave *historičnega seminarja*. Predvsem pa nam je bilo do trajnejše uveljavitve ene od običajnih oblik strokovne interakcije. Na to, da smo se odločili za seminar, je v največji meri vplivala narava dela na raziskovalnih inštitutih. Bolj ali manj komorno okolje je navajeno predvsem na konferenčno obliko izmenjave strokovnih stališč. Na univerzi poteka proces izobraževanja nekoliko drugače, predvsem pa terja različne oblike izmenjave znanja. Vse do trenutka, dokler ne bo formalizirano nekaj najnujnejšega dopolnjujočega sodelovanja med fakultetami in "čistimi" raziskovalnimi okolji (inštituti, laboratoriji, arhivi in muzeji), je (so) nam, ki se v osnovi vrtimo znotraj drugega sklopa, tak (in podobni) seminar(ji) pravzaprav edino, kar nam ostane ... Seminar kot skoraj edino sredstvo in mesto za strokovno interakcijo oz. ustvarjanje (vsaj) minimalnih dialogičnih situacij o problemih, s katerimi se srečujemo pri svojem delu. V naših razmerah je takšno početje včasih mogoče razumeti celo kot sredstvo izsiljevanja komentarja ali kakšnega drugega znaka, da so to, kar počnemo, opazili tudi drugi in je zato na nek način smiselno. Vsekakor pa smo vsakokratnemu referentu skušali olajšati nadaljnje razmišljanje o možnih rešitvah spornih vprašanj. Poleg tega je seminar tudi mesto za retorično vajo. Za "prakticiranje" retorike v najširšem smislu. Vsaj moral bi biti. Ob tako zanemarljivi vzgoji v govorništvu in nastopanju, kot so jo bile deležne povojne generacije, ni nobena takšna priložnost odveč. Vparašajte gospoda Grabnarja ali pa morda Igorja Ž. Žagarja. Oba nam to pripovedujeta že leta.

Predvsem pa je seminar mesto za pripovedovanje zgodb! Zgodb, o čarovnicah, akademikih, ženskih in moških vlogah, Turkih in

razsvetljencih, zgodovini zgodovinopisja, poteh in popotnikih, volitvah in volivcih, igrah na srečo, družinah, mladosti in znanosti in, V okviru tega pa še o najrazličnejših manjših prigodah, npr. o tem, kje je v Ljubljani v prejšnjem stoletju, pa tudi še pozneje, potekala t.i. "*ljubezenska pot*". Seveda gre pri teh podatkih za zgodbice "*pod roko*", za poslastice, na katere so kolegice in kolegi naleteli pri svojem delu šele "*včeraj*" ali morda *danes dopoldne* in jih kot zanimivosti povedo takoj, mimogrede ... In bodo več (upajmo) povedali(e) v svojem naslednjem seminarju.

LEOPOLD, LEOPOLD!

OTO LUTHAR*

Ena takšnih zgodb bi tako lahko bila tudi zgodba o zadnjih 170 letih zgodovinopisja. Ali pa *Zgodba o Leopoldu* na primer. Pripoved o tem, kaj se je dogajalo pred in po tem, ko se je Leopold von Ranke lotil zgodb(ovin) "romanskih in germanskih ljudstev"² med 1494 in 1514, ko je začel koketirati s svojo priljubljeno temo – oblikovanjem "sveta evropskih držav" v 16. in 17. stoletju, in potem, ko je iz zgodovinopisja naredil znanost (!)

Govoriti o času ...

pred Leopoldom

... pomeni s stališča zgodovinopisja govoriti o "topografskem, etnografskem, geografskem" in še posebej o t.i. "polihistoriskem" delu. Obenem pa moramo vedeti, da je to čas, ko je z Vicojevimi *Principi di una scienza nuova d'intorno alla communa natura*

* Filozofski inštitut ZRC SAZU, Gosposka 13, Ljubljana, Slovenija

² Mislím na leto 1824 V tem letu je Leopold (von) Ranke končal svoj predgovor v omenjeno temo in tako "odprl" serijo svojih velikih del. Neverjeten opus 54 zvezkov je bil še pred njim. Za dober uvod so (med drugim) poskrbeli njegovo imenovanje za profesorja (brez plače) na Berlinski univerzi (1825), pot v Benetke, Rim, Firence in na Dunaj (1827) in seveda vrsta velikih esejev historično-političnih razmišljanj o metodičnih osnovah klasičnega historizma: "Frankreich und Deutschland" (1832), "Vom Einfluß der Theorie" 1832, "Die großen Mächte" (1833) idr.

delle nazini zgodovinska veda dobila tudi svojo filozofsko utemeljitev. Na hitro torej lahko ugotovimo, da je filozofija zgodovine bila posledica prvega *poznanstvenja historije* (zgodovinopisja) ter, da je Rankejevo dokončno ustoličenje zgodovinske znanosti sledilo šele stoletje kasneje.

Tovrstna umestitev je pomembna zato, da lahko boljše razumemo, kako je do vzpostavitve osnov poznejše (moderne, predvsem pa politične) "znanstvene" zgodovine prišlo že konec 17. stoletja, po vrsti različnih trkov nasprotujočih si načinov interpretacije preteklosti. Poleg tega to novo pojmovanje zgodovinopisja ni le kategoriziralo lastne znanstvenosti, temveč je s tem, ko je postalo "patriotsko dejanje" oz. dolžnost, omogočilo konverzijo historiografije v projekt pisanja *nacionalne zgodovine*.

Pri tem nas možen ugovor, češ da je bil v tem času pretok znanja (tudi) znotraj zgodovinarskega ceha zanemarljiv (o tem priča dejstvo, da je npr. Michelet predstavil Vicoja svojim rojakom s stoletno zamudo, kakor tudi podatek, da so nekateri pomembni sodobniki Valvasorja poznali predvsem kot člana angleškega kraljevskega društva in ne toliko kot pisca "Die Ehre des Herzogsthums Crain"), ne sme zapeljati. Toliko bolj, ker menimo, da je prav z orisom kontinuitete in diskontinuitete prezentacijskega načina v okviru občega zgodovinopisja obravnavanega časa mogoče ugotoviti širši pomen poznejšega Rankejevega dela. Prav pojav *kontinuitete in diskontinuitete* prezentacijskih načinov pa je ena temeljnih značilnosti zgodovinopisja konec 16. in pozneje skoraj ves čas 17. stoletja. Najlepše ga lahko rekonstruiramo na primeru francoskega "zgodovinopisja", tj. na podlagi posamičnih odlomkov "samorefleksivnega" historičnega mišljenja francoskih "nadaljevalcev",³ ki so kljub tako nespošt-

³ Velika večina francoskih zgodovinarjev od 15. do 19. stoletja velja po Arièsovem mnenju (Ariès, 1988) - kljub razliki v stilu, podajanju dejstev in želji, da bi iz preteklega dogajanja potegnili moralni nauk - za

ljivi oznaki v tem obdobju veljali za najboljše zgodovinarje nasploh; ne glede na to, da so zvečine - podobno kot kasneje Michelet – menili, da dogodka, ki je enkrat že bil natančno opisan, ni treba spreminjati z novim opisom, saj s tem nič ne pridobi... Vzporedno s kontinuiteto v deskripciji pa je v tem času pri istih piscih najti obenem popolno odsotnost kontinuitete vrednot. Kot pravi Fustel de Coulanges (1864), je bila Francija (kot tudi Evropa nasploh) konec 17. stoletja še vedno popolnoma očarana z zgodovino starih Grkov in Rimljanov. Na univerzah je bilo mogoče poslušati samo grško in rimsko zgodovino. Zgodovinski spisi so bili zelo podobni romanom, polni vzvišenosti in spoštljivosti do dobrih državljanov Rima ali Aten. Poleg tega, tako Coulanges, so ljubitelji antike svoje sodobnike neprestano primerjali z vzori iz antične preteklosti in venomer napadali nespodoben jezik kronistov srednjeveške Francije in Evrope. Kdor je namreč želel zvedeti več o sodobni zgodovini lastnega naroda, je v francoskem primeru npr. moral prebirati genealoške pripovedi plemenitih družin, na katere pa je lako naletel le po naključju ob prebiranju drugih knjig. Te pa so bile, tako du Haillan, polne "tako umazanih in nizkotnih besed, da v njih lahko preberemo samo razmišljanja lumpov in neotesancev, še zdaleč pa ne moremo razbrati misli kraljev in krepostnih mož", (*Ariès* 1988). Pisci teh "zgodb" so bili po njegovem mnenju oddaljeni tako od umetelne govornice, kakor tudi nesposobni vsake zdrave presoje.

Toda ta kritika še ni pomenila spremembe v metodi ali strukturi zgodovine. Kot bomo videli pozneje, so tovrstna dela še vedno ostala osnovni vir za pisanje nacionalne zgodovine. Poznejši avtorji so se v glavnem zadovoljili s tem, da so jih očistili prostaških zgodbic in jih priredili okusu svojega časa. Pri tem so se –

"nadaljevalce" tistega vzorca v podajanju preteklosti (Francije), ki se je v 16. stoletju vspostavil v *Grandes Chroniques de France*.

podobno kot Anquetil, ki je brez zadržkov trdil, da je *Histoire de France* kompilacija – osredotočili na to, da so v delih Dupleixa, Mezeraya, Daniela ali Velleya ugotavljali, kdo od njih je najbolje predstavil temo, s katero so se trenutno ukvarjali. Izbrani "pripovedi" so nato dodali to, kar je po njihovem mnenju manjkalo. Nenavadno "metodo", ki se je izoblikovala iz takšnega početja, so upravičevali s publiko, češ da jo je treba animirati za ustrezno tradicionalno verzijo, pri čemer je bila možna aktualizacija priporočljiva le, če ni spreminjala ustaljene zasnove.

Glede na to ni presentljivo, da je npr. Mezerayeva velika *Historie*, napisana 1643, doživela do začetka 18. stoletja šest ponatisov, da je delo patra Danila doživelo prav toliko ponovitev in da sta sedmi (1830) in osmi (1838) ponatis Mezeraya konkurirala celo Micheletovi (1830) oz. Martinovi (Henri Martin, 1833) *Histoire de France*. Le pritrdimo lahko Arièsovi sodbi, da se generacije od 16. stoletja pa vse do leta 1830 niso bale enoličnosti vedno istega poročila, katerega vsebinsko bistvo je bilo enkrat za vselej določeno. Dovoljena je bila, kot rečeno, samo sprememba v stilu, retoriki ali razširitev opisa v poprejšnji izdaji umeščenih dogodkov. Samo strmimo lahko nad obstojnostjo takšnega načina, ki ne samo da se je obdržal cela tri stoletja, temveč je bil tudi nadvse uspešen.

Pravzaprav imamo opraviti s značilnim pojavom, ki ga pozna tudi klasicistično izčiščevanje npr. odnosa na eni strani do biblične antike in profane na drugi. Opazna sta dva protislovna in hkrati značilna pogleda na lastno dobo, ki nastopata združena v isti osebi, seveda pri različnih avtorjih na različnih ravneh. Gre za dvojnost "klasičnega" odnosa do zgodovine, tako značilno v *ancien régime*; ki ni niti zametovanje niti kritično preučevanje virov niti časovno zamikanje in še manj kakšna pretirana raziskovalna radovednost. Je nekaj "drugega", po Arièsovem mnenju nekaj težko predstavljivega, kar pa prav zaradi svoje banalnosti in ponavljanja še kako ustreza takratni predstavi sodobnosti.

In prav to "drugo" oziroma ta dvojna dvojnost je razsežnost, ki določa zgodovino pisje obravnavanega stoletja oz. stoletij. Dobra ilustracija tega stanja je npr. delo Charlesa Sorela *Avertissement sur l'histoire de la monarchie française* (1628)⁴, v katerem se avtor pritožuje nad nezanimanjem francoskih piscev za lastno zgodovino, ki, kot pravi, lažje naštejejo imena rimskih konzulov in cesarjev kot svojih kraljev.

V delih "starih" - tako imenuje Sorel svoje predhodnike - tako ni mogoče zaslediti niti podrobnosti takratne francoske "učeništva" niti natančnih opisov problemov javne uprave oz. zgodovine institucij nasploh. Elegantno pripoved - in k tej so predvsem težili - je po njegovem mnenju težko izpeljati, če mora pisec paziti na toliko različnih "disputov". Nenazadnje je veliko vprašanje, dodaja, ali bi nam, zavezani k večji komplementarnosti, zapustili podobne mojstrovine; se pravi ali bi se spraševali o "izvoru časti", suverenosti provinc, o razliki med alodom in fevdom, ali bi se posvečali širšim definicijam kateregakoli od teh problemov. Nekoliko več interesa za institucionalna vprašanja lahko zato najdemo šele v delih avtorjev (ne samo francoskih) s konca 17. stoletja. Pred tem so se historiki praviloma izogibali originalnim virom in citiranju originalnih besedil. Še več, zvesto podajanje "manuskriptov", kot so imenovali originale, so doživljali kot barbarsko početje, prej mukotržno razvozlavanje fragmentarnih besedil (katerih nadrobnosti "tako ali tako ni bilo mogoče vključiti v občo zgodovino") kot pa resnično korist. Svoje poslanstvo so zato, podobno kot *pater Daniel*, videli v prirejanju te t.i. "substance" po okusu lastne dobe. To pa je hkrati pomenilo govoriti oz. pisati v vzvišenem stilu in Mezerayu, enemu najbolj spoštovanih starcev, nič kolikokrat očitati pomanjkanje plemenitosti in časti

⁴ Povzeto po: Philippe Ariès, *Zeit und Geschichte*, Athenäum, Frankfurt/M 1988, str. 131.

zaradi stila, ki je še vedno poln grdih besed, neokusnih šal in pregovorov...

Toda konec 17. stoletja to ni bilo več samo vprašanje forme. Že dejstvo, da so se Sorel in sodobniki zavestno odločili za nacionalno zgodovino v antični preobleki, kot eni izmed možnih oblik za rehabilitacijo francoskih kraljev in s tem francoske zgodovine nasploh, navaja na drugačno pojmovanje naloge zgodovinopisja. Od tega trenutka naprej namreč Klodovik ni bil več krovok, Dagobert pa ne plašljivec. Klodvik II. in njegovi nasledniki, čeprav še vedno grajevredni, niso bili več lenobe, kaj šele pregovorni primerki te ali one človeške pomanjkljivosti. Nihče več v njih ni videl nemške surovosti, marveč je prevladalo prepričanje, da jih je treba spoštovati, podobno kot francosko zgodovino nasploh.

Odtod do stališča, da je pisanje zgodovine patriotsko opravilo, pa ni več daleč. Če se je Sorel v svojem delu še izogibal temu, da bi pretekle dogodke oblikoval v moralne in politične lekcije sodobnikom (čeprav je bila ta tendenca na obrobju zgodovinopisja navzoča vse od 16. stol. po vsej Evropi), pa se je ta "način" v modernem pojmovanju zgodovine konec 17. stoletja predvsem pa v začetku 18., že močno uveljavil. Za Furetiera tako zgodovina ni nič drugega kot "na dejanja in primere zreducirana morala",⁵ ki se ljudem ponuja kot zrcalna slika njihovih napak, to pa je že napoved konstitutivne faze klasičnega, narodno usmerjenega zgodovinopisja, ki poleg tega, da vzpostavi (pedagoški) dialog s svojo publiko (in jo s tem prvič eksplicitno prizna), v drugi polovici 18. stoletja začne pretendirati na status znanosti. (Ta proces se nato konča šele v drugi polovici 19. stoletja, saj pred tem zgodovino zgodovinopisja občutneje zaznamuje - tokrat resnično v svetovnem merilu - še pitoreskna romantičnost generacije Thierryja oz. Micheleta, ki v svojem "avtentičnem"

⁵ Isti, glej str. 135-136.

poročilu pretekle dogodke obravnava z isto "tujostjo", kakršna je značilna za fikcijo, pa naj bo ta literarna ali zgodovinarska.)

"Naši"

Pisci omenjene dobe torej niso čutili pretirane potrebe po preverjanju virov, saj so, kot rečeno, mimo povzemali in po svojem okusu predelovali spise svojih predhodnikov ali tako kot npr. Valvasor zapisovali "ljudsko izročilo". Valvasorjevo razglabljanje o čarovništvu je prav gotovo eden boljših zgledov te vrste. Zato je njegov prikaz naravnih znamenitosti, politične, cerkvene, kulturne zgodovine in etnografske podobe, podobno kot prej Christalnikova "Historia Charinthiaca" in Baučerjeva "Historia rerum Noricarum et Forojuliensium", "brez vrednosti za starejša obdobja" in služi kot vir za 16. in 17. stoletju le na mestih, ko se opira na "arhivsko gradivo".⁶ V metodičnem pogledu, tako Grafenauer, so boljša šele nekatera dela iz srede 18. stoletja (denimo Marka Hanziča, "Germania Sacra", Rudolfa Coroninija "Tentamen genealogico-cronologicum...Goritiae"), v katerih so že opazni vplivi "maurinske kritike virov",⁷ vendar so

⁶ Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede*, Ljubljana 1960, str. 219.

⁷ "Maurinska kritika" temelji na splošnih metodoloških načelih Nicolaja Frereta (v *Sur l'étude des anciennes histoires et sur la degré de certitude de leurs preuves*, 1727) in Nicolaja Langlota du Fresnoya (v *Méthode pour étudier l'histoire*, 1713; Supplement, 1740). Slednji je za ločevanje potvorbe od resnice v virih poudarjal te kriterije: avtopsijo avtorja, pristne listine, soglasje več zanesljivih prič, nepristranost, jasno pripovedovanje; pri tem je poudarjal tudi razliko med originalom in prepisom, vplive stanu, značaja ... Omenjena načela je pozneje prevzel in poglobil tudi Mabillonov učenec Bernard de Montfaucon z delom "*Palographia de Graeca*" in z njim ustvaril podobno podlago za študij bizantinske zgodovine, kot njegov učitelj za kritiko listin. Maurinska izdaja historiografskih virov za srednjeveško

tudi ta dela, tako kot Valvasorjevo, ohranila "pokrajinski koncept cerkvenih ali posvetnih zgodovinskih enot ali genealoški koncept glede na vodilne dinastične rodbine".⁸ (Podčrtal O.L.) V metodološkem smislu umeščamo zato Valvasorjevo delo v okvir klasičnega pragmatičnega zgodovinopisja, saj njegov poznohumanistični izraz od zgodovinarja že zahteva opredeljevanje sredstev, s katerimi bi mogel "ločiti v virih resnico od zmote ali laži" (Grafenauer 1960). Prav tako Valvasor ne sodi v historiografijo po kopernikanskem obratu, ki v zgodovinopisju nastopi z Vicojevo utemeljitvijo filozofije zgodovine.

Vico

Scienza nuova namreč ni le čudovita, fantazije polna podoba preteklosti, ki se lahko kosa celo s pesnitvami Williama Blaka, temveč se njen avtor izvirno približa do takrat nedefiniranim temeljnim antropološkim problemom, katerih tematizacijo napovedujejo vprašanja kot: Ali ima zgodovina strukturo? Je človeška narava povsod enaka? Če ne, kakšne času in kraju zavezane razlike poznamo? itd. Z "odkritjem" poetske logike prvih ljudi kot oblike konkretnega in antropomorfnega miselnega načina se je preko razmišljanja o "otroški fazi sveta" dokopal do spoznanja, da morajo imeti podobne ideje, ki se sočasno pojavijo pri različnih ljudstvih, neki *skupen temelj resnice*.

Po njegovi revolucionarni misli, da podobnost mitov različnih ljudstev ne izvira iz biblije, katera mu je omogočila izpeljavo hipoteze o paralenih razvojnih linijah geografsko ločenih ljudstev

francosko zgodovino (*Recueil des historiens des Gaules et de la France*, 13. zv., 1737-1786) v ponatisu še danes dobro služi francoskim zgodovinarjem. (Grafenauer 1960).

⁸ Grafenauer, str. 219-220.

(vsako ljudstvo ima svojega Jupitra, Herkula itd), torej ni bilo več mogoče popisovati nekakšne resnične zgodovine dogodkov, temveč zgodovino običajev in družbe. Slednje nenazadnje omogoči tudi ugovor Descartesovi trditvi o nesmotrnosti študija zgodovine (ker o preteklosti - drugače kot npr. v matematiki - ne moremo zvedeti nič natančnega, je njen študij potrata časa). Vico namreč meni, da "so principi človeške družbe" (sam je uporabljal izraz "družbeni svet") zanesljivejši od principov, ki določajo naravni svet, in to zato, ker jih je ustvaril človek".⁹ Hkrati pa ni nikoli trdil, da so principi in modifikacije družbenega sveta zgolj produkt zgodovinarjevega duha, temveč da je oboje mogoče razbrati v duhu akterjev preteklosti. Oboje, predvsem modifikacije, je zato dostopno obči zaznavi, primerjavi in posploševanju".¹⁰

Vse to in še več mu je omogočilo, da je v svojem niti ne čisto induktivnem niti ne čisto deduktivnem sistemu razvil široko teorijo (v resnici "Novo znanost"), v katero poleg "zgodovine mitov" sodijo še "zgodovina jezika", "zgodovina človeških idej", "sistem naravnega prava ljudstev", "princip idealne večne zgodovine" (*storia ideale eterna*), "filozofija avtoritete" in "filozofska kritika".

Pri Valvasorju kot edinem v svetu znanem slovenskem sodobniku tistega časa, pa tudi pri omenjenih francoskih zgodovinarjih,

⁹ G. Vico, *Neue Wissenschaft*, nemški prevod (Ferdinand Fellmann), Vittorio Klostermann, Frankfurt/M 1981. Na podlagi te trditve spoznamo Vicoja za dediča tistih, ki so že v antiki in renesansi razlikovali med "spoznavanjem narave in spoznavanjem tega, kar so ustvarili sami" (politične institucije, pravo, umetniška dela...); torej tudi Hobbesa, ki pravi, da je družbena misel dokazljiva že z našim soustvarjanjem družbe. Vendar je razlika med Vicojem in njegovimi predhodniki v tem, da vprašanja, s katerimi so se slednji ukvarjali zgolj obrobno, sestavljajo jedro njegovega dela.

¹⁰ Peter Burke, *Vico, Philosoph, Historiker, Denker einer neuen Wissenschaft*, Fischer, Frankfurt/M 1990, str. 98.

odbleska te teorije ne najdemo. Zažarela je šele sto let po avtorjevi smrti. Z Micheletom, ki so ga navdušili predvsem *zgodovina človeških idej* in princip *idealne človeške zgodovine* ter Vicojeva razlaga, da gre v zgodovini za trajno spreminjanje življenja in miselnega načina in ne toliko za dejanja posameznikov.¹¹

Leopold

Leopold je akter iste zgodbe. Pa tudi ne. Le kako bi sam sebe ocenil nasproti Micheletu? Kako bi uskladil svojo eksaktno metaforiko (svoje primere je črpal iz medicine) z Micheletovimi poetičnimi primerjavami? Težko, skoraj nemogoče. Prav tako kot se ni odpovedal in se ne bi mogel odpovedati svojemu idealu objektivne zgodovinske razlage ("objektiver Geschichtsdarstellung").

Še najtežje pa bi gotovo sprejel dejstvo, da je "na koncu" prevladalo *subjektivno* zgodovinopisje, oz. da so zgodovinarji spoznali, da je vsak "zbir sosledij resničnih dogodkov ... skonstruiran".¹² Da je obveljalo Lorenzovo "mnenje", ki je že dve leti po Rankejevi smrti razglasilo njegovo "govorjenje o tako imenovani objektivnosti"¹³ za žaljivo slaboumnost. Slaboumnost

¹¹ S svojo značilno pripovedno slikovitostjo Michelet dodaja, da mu je Vicojeva razlaga obeh aksiomiov omogočila razumeti preteklost podobno, kot je nekoč zlata vejica omogočila Eneju, da se je spustil v podzemlje na pogovor s sencami. Tudi zato ga je rojakom (in ne samo njim) predstavil kot "osamljenega genija", "utemeljitelja filozofije zgodovine" in "človeka, ki je govoreč govorico prihodnosti pozabil govorico preteklosti".

¹² Hayden White, "The Question of Narrative in contemporary Historical Theory", *History and Theory* 23 (1984), str. 20.

¹³ Helmut Berding, "Lopold von Ranke", *Deutscher Historiker* I, (izd.) H.-U. Wehler, Kleine Vandenhoeck-Reihe, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1971, str. 13. "Lorenzovo mnenje" je zaletavo in nekonsistentno izvajanje

je seveda takšno govorjenje o Rankeju, čeprav ga je izzval sam z vztrajnim poudarjanjem objektivnosti, ki je docela zasenčilo njegovo prepričanje o enkratnosti vsake dobe.¹⁴ Nenazadnje je v svoji nameri "blos (zu) zeigen, wie es eigentlich gewesen"¹⁵ in želji "mein Selbst gleichsam auszulöschen, und die Dinge reden, die mächtige Kräfte erscheinen zu lassen"¹⁶ sam priznaval, da je s svojimi zavzemanji postavil neizpolnljiv ideal.

Po Leopoldu

In kako sedaj to zaokrožiti v predstavitev bistvenih potez skoraj dvestoletne zgodovine zgodovinopisja, ki je minila po tem? Kako Leopoldu opisati, kaj se je zgodilo od takrat, ko je začel svoje opise rimskih papežev, obenem pa mu predstaviti vrsto teorij, ki so spremljale zgodovinske spremembe dobrih sto let po njegovi smrti (1886). S predstavitvijo njihovega "izvora"? Na podlagi "tradicije", iz katere izhajajo ... Morda. Gotovo pa s primerjavo s francoskim zgodovinopisjem, ki mu je vedno znova služilo za smerokaz: namreč, če je Francozom kazalo na levo, je on takoj zavil na desno ...¹⁷

Torej ...

Ottokarja Lorenza, čigar sodbe o Rankeju so zapisane v njegovem berlinskem spisu iz leta 1891.

¹⁴ "Über die Verwandtschaft und den Unterschied der Historie und der Politik", Rankejevo nastopno predavanje (na Berlinski univerzi) iz leta 1836, glej Wolfgang Hardtwig, *Über das Studium der Geschichte*, dtv, München 1990, str. 59.

¹⁵ "... samo pokazati, kako je bilo ..."; glej Leopold v. Ranke, *Sämtliche Werke* 33/34, str. VII; tukaj po H. Berding, "Leopold v. Ranke" ..., str. 13.

¹⁶ "... izbrisati moj jaz in govoriti stvari, ki razkrivajo mogočne sile ..."; L. v. Ranke, SW 15, str. 103, tukaj po H. Berding, "Leopold v. Ranke" ..., str. 13.

¹⁷ V 25. oz. 26. zvezku *Sämtliche Werke* najdemo skeptično ugotovitev, češ, da želi francoska zgodovina "prodreti tako onkraj vsestranskih tožb

Dragi Leopold,

vseeno so "zmagali" Francozi ... potomci tistih, ki so te s svojo elegantno nenatančnostjo spravljali ob živce. Pa veš kako? Človeško zgodovino so primerjali z morjem. Z valovanjem morja. Čisto na vrhu drobni valčki, ki ponazarjajo kratke intervale, pošamezne akterje, ljubezni, zavisti, bitke. Potem daljši leni valovi, ki predstavljajo življenje, cele zgodbe, celotna področja. In na koncu (?), na koncu valovanje celotnega morja, kot premikanje kraljestev, nastajanje in izumiranje ter vnovično oživljanje celih kultur ...

Sedaj sicer nihče od "njih" in tudi ne kak drug zgodovinar ne vztraja pri tem, da se je iz zgodovine mogoče vsega naučiti, niti da je mogoče spremeniti preteklost. Vsi pa seveda vedo, da jo je mogoče interpretirati na različne načine. In da ima vsak od teh načinov krajšo ali daljšo tradicijo. Samo naslove zgodovinarskih razprav poglej ("Tragedija ravnotežja", "Časovni stroj", "So samo dobre matere" ...) pa ti bo jasno, da so zdaj zgodbe ... čista fikcija hombre...

Še vedno pa je ostalo krepko zakoreninjeno stališče, da je zgodovina "po svoji naravi univerzalna". Seveda se, podobno kot v tvojem času, najdejo čudaki, ki jim je samo do njihove države, do "njihovega temačnega kota", kot bi rekel ti. Takim se seveda pogosteje dogajajo farse, včasih tudi kakšna tragedija. Kajti četudi vsi drugi obsojajo takšno početje, denimo sodelovanje s sovražnikom ali zatiranje svojih ljudi, ga oni odobravajo in celo najprej obsodijo tiste, ki so se uprli sovražniku ali zatiranju. Ti bi tvojo sodbo, da je za nekatere stvari ob dobrem spominu potreben tudi razum, sklenili že na prvi stopnji, saj imajo očitno že preveč težav s spominom.

sodobnikov, kakor tudi onkraj omejenih povzetkov kasnejših" poročevalcev. Glej H. Berding, "Leopold v. Ranke" ..., str. 13.

Prav tako je (na žalost) pri mnogih še vedno priljubljena tvoja trditev, da je jedro novejše zgodovine zaupano narodom germanskega oz. germansko-romanskega izvora. Po drugi strani pa se najdejo tudi taki, ki se jim kolca po tvoji zahtevi po ločevanju zgodovinske znanosti od filozofije zgodovine oz. filozofije nasploh ter po tvojem zavzemanju za ločitev od retoričnopoetske tradicije zgodovinopisja.

Takšni bi se s tvojim spodbujanjem k novemu kljub grožnji, da bodo končali kot postane mlake, težko ujeli. Vsi, dragi Leopold, pa bi se verjetno strinjali s tabo, da zgodovinar ob natančnem ugotavljanju zaporedja preteklega dogajanja, njegove oblike in "barve"¹⁸ stremi tudi k raziskovanju začetkov in najglobljih in najskritejših gibal človeškega življenja ...

in zato dragi Leopold, te pogrešamo eni in drugi !

Summary

LEOPOLD, LEOPOLD!

The author deals with the key points or stages on the formative path of modern historiography, marked in particular by names such as Vico, Michelet, and Ranke. This short overview of the centuries-old history of historiography provides a condensed presentation of those turning points and changes which at the end of the 19th century finally rendered history as a science. The first great epistemological turning point in the history of historiography took place in the time of Vico. History for the first time became "aware" of its own, hitherto undefined, theoretical bases and frameworks, and for the first time it clearly

¹⁸ Leopold v. Ranke, "Über die Verwandtschaft und der Unterschied ...", str. 51.

defined and reflected the contents of these bases and frameworks, raised questions concerning the structure of historical science, and by introducing new subject areas began distinguishing history from the uncontrolled recounting of stories. Nevertheless, Vico's views cannot be found in the works of his European contemporaries (e.g. in the works of Valvasor), since they only started to gain recognition approximately a century after his death, through Michelet's presentation of his ideas. The history of historiography is thus a long history of disengagement from the web of subjectivity, the predilection for the ideals of history, which was finally embodied in Ranke and in his demand for an objective recording of history as it really was. This model was already being rejected in his time as unfeasible, and is still being rejected today, when we can see the final prevailing recognition that the element of subjectivity present in historiography cannot be entirely avoided, since, as H. White states, each "summary of sequences of true events is...constructed", and thus a product of the scientific subject's intervention in the narrative (re)presentation of historical events. The author concludes his thoughts with the statement that the view of the universality of history has been generally accepted. And, if it is possible to agree with Ranke that a precise determination of the sequence of past events is the key element of historiography, then the fact that it is impossible to deny his striving to investigate all these less obvious, yet necessary motives and incentives for the existence of humanity, and which in the most diverse apparent forms flow into the ocean of man's history, must also be accepted.

CULTURAL HISTORY AND TOTAL HISTORY

PETER BURKE*

In this essay I should like to reflect on a general problem which for me is also a personal problem, that of the tension between two models or ideals, the cultural history associated with Burckhardt and the total history associated with Braudel. As a historian of the Renaissance I have always admired the style of history practised by Jacob Burckhardt, in his *Kultur der Renaissance in Italien* (1860) and by Burckhardt's followers, notably Aby Warburg in Germany and Johan Huizinga in the Netherlands. On the other hand, as a supporter of *Annales*, I have always been attracted by the idea of a "total" or "global" history associated with Lucien Febvre and still more with Fernand Braudel. However, the slogan "total history" was directed against the fragmentation of the subject. As Febvre liked to say, there is no such thing as political history, economic history, cultural history and so on: there is only history. The conflict between these two ideals will be obvious enough. The question I should like to discuss here is whether this conflict can be resolved.

To begin with an apparently simple solution to the problem, although it is a solution which I happen to consider unacceptable, as will soon become apparent. We might formulate this solution as follows. Cultural history is not simply the history of some

* Emmanuel College, Cambridge, Velika Britanija

specialized domains such as art and literature and music. Cultural history *is* total history because the task of a cultural historian is to paint the portrait on an age, or less metaphorically, to reveal the connections between different domains such as politics, social life and the arts - just as Burckhardt did in his famous "essay" on the Renaissance, or Huizinga in his book on *The Decline of the Middle Ages* (1919).

Both these works depend on the postulate of cultural unity or consensus. Burckhardt wrote of "The culture of the Renaissance" while Huizinga once described history as the form in which "a culture accounts to itself for its past".¹ However, this postulate of consensus is not confined to old-fashioned or classic examples of cultural history. Simon Schama's *The Embarrassment of Riches* is an example of the "new history", inspired by anthropology, concerned with everyday life and postmodern in its concern with the way in which the Dutch invented their nation, "made themselves up as they went along". Yet Schama's study of the culture of "the Dutch" resembles Burckhardt and Huizinga in its emphasis on community, on shared meanings and values.² The same point might be made about much cultural anthropology, inspired as it has been by Emile Durkheim and his followers, such as Maurice Halbwachs, Mary Douglas, or indeed (despite his eclecticism) Clifford Geertz. Geertz's famous description of the Balinese cockfight as "a story they tell themselves about themselves" is close to Huizinga's definition of history, quoted above, down to the use of personification.³

This approach to culture has of course been widely criticized and from a variety of points of view. Among the first scholars to criticize the Burckhardt model were the Marxists, or more ex-

¹ J. Huizinga, *Verzamelde Werken* (Haarlem, 1948-53) 7, 102.

² S. Schama, *The Embarrassment of Riches* (London, 1987).

³ C. Geertz, *The Interpretation of Cultures* (New York, 1973), 448.

actly that fraction of the Marxists which took culture seriously. The alternative cultural history produced by this fraction emphasised cultural diversity and cultural conflict, which they associated with social classes.

In the 1940s, for example, the Hungarian art historian Frederick Antal, for instance, claimed that the richly detailed and decorative art of Gentile da Fabriano expressed the world-view of the feudal nobility, while the simpler, more realistic art of Masaccio expressed that of the Florentine bourgeoisie.⁴ In the 1960s' Christopher Hill and Edward Thompson placed similar stress on the rise of an alternative cultural tradition in England, a radical tradition running from Winstanley to Blake. In the 1980s' an anthropologist, Gerald Sider, expressed criticisms of the emphasis on shared values in what he called "the anthropological concept of culture" and argued that more stress ought to be placed on classes and on cultural conflict.⁵

Ernst Gombrich is no friend to Marxism. Quite the reverse. Yet his essay, *In Search of Cultural History*, made a rather similar point to the Marxists. Gombrich argued that cultural history was built on "Hegelian foundations" which have "crumbled" leading to a crisis of confidence. By "Hegelian foundations", he means the idea of "the spirit of the age" the *Zeitgeist* or *Volksgeist*, in other words what I have been calling the postulate of cultural unity or consensus. According to Gombrich, the cultural history of Burckhardt, Lamprecht, Dilthey, Huzinga, Panofsky and others has been "a succession of attempts to salvage the Hegelian assumption without accepting Hegelian metaphysics".⁶

Whether responsibility for this approach is Hegel's or Durkheim's, or goes back still further, is not the concern of this paper.

⁴ F. Antal, *Florentine Painting and its Social Background* (London, 1947).

⁵ G. Sider, *Culture and Class in Anthropology and History* (Cambridge, 1986).

⁶ E. H. Gombrich, *In Search of Cultural History* (Oxford, 1969).

The point which needs to be elaborated now is the importance of diversity and conflict within a given culture.

I should like to argue that cultural historians and cultural anthropologists have much to gain by taking over and adapting to their purposes the sociologist's concept of "sub-culture", defined as a partially autonomus culture within a larger whole, or the concept of "counter-culture" in other words a sub-culture which defines itself in contrast to and in conflict with the larger culture which surrounds it.⁷ Sociologists have tended to study the more visible sub-cultures and counter-cultures in large cities, notably ethnic minorities, social deviants and youth groups.⁸ All this groups are of interests to cultural historians, as recent work on (say) Moriscos, witches, and the history of youth all illustrate. However, it would also be useful to study genders, classes and regions as sub-cultures, for they too are partially autonomous. In fact, a considerable amount of research of this kind has been carried out without it having been described in these terms. More than fifty years ago, for example, the Cuban sociologist Fernando Ortiz published his "counterpoint" of tobacco and sugar, a study of two very different cultures of work and the work-place.⁹ In the case of regions, we might turn to a recent study of early colonial America which presents it not as one culture but four. The book is organized around four groups of immigrants to four regions of America from four regions of Britain, each with distinctive customs and values; the East Anglians who went to

⁷ J. M. Yinger, "Contraculture and Sub - Culture", *American Sociological Review* 25 (1960), 625-35.

⁸ On youth, P. E. Willis, *Learning to Labour* (London, 1977); id, *Profane Culture* (London, 1978); D. Hebdige, *Subculture: the Meaning of Style* (London, 1979).

⁹ F. Ortiz, *Contrapunto cubano del tabaco y del azucar* (1940, rpr Havana 1963); on work cultures, cf. P. Joyce, ed., *The Historical Meanings of Work* (Cambridge, 1987).

Massachusetts, the southerners who went to Virginia, the Midlanders who went to Delaware and Pennsylvania and the Borderers who went to the backlands. The author does not have much to say about the interaction between the four cultures, but further volumes are promised in which this topic may be discussed.¹⁰

For an example of class studied as culture we may turn to a book by two Swedish scholars, who have written a historical anthropology of the Swedish middle-class at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, focussing on attitudes to time, dirt, nature, the home, and so on.¹¹ Again, as a complementary opposite to Simon Schama's book, a group of Dutch historians have produced a study of culture and society in the Netherlands between 1500 and 1850 which takes the form of essays on particular sub-cultures such as the culture of the court, the underworld, urban craftsmen and so on.¹²

The problem raised by this body of work on sub-cultures is that of every-increasing fragmentation. Once the assumption of the cultural unity of an age has been fractured, there seems to be no place to stop. Edward Thompson was a severe critic of the idea of cultural consensus, but his famous study of the English working class has been criticised for ignoring the differences between groups (radicals versus conservatives, for example, in order to treat the whole class as a community. Again, if we focus on the region rather than the nation, on Catalonia, say rather than Spain, soon we find ourselves compelled to continue making finer distinctions between districts and even villages. If we admit the

¹⁰ D. H. Fischer, *Albion's Seed: Four British Folkways in America* (New York and Oxford, 1989).

¹¹ J. Frykman and O. Löfgren, *Culture Builders* (1979: English translation, New Brunswick 1987).

¹² P. Boekhorst, P. Burke and W. Frijhoff, eds., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Meppel, 1992).

difference between female attitudes and male ones, it is difficult not to go on to distinguish married and unmarried women, young and old, middle class and working class, nuns and laywomen and so on.

For another illustration of the problem we may return to E. H. Gombrich, who, having begun by attacking the idea of *Zeitgeist*, ends by lamenting the fragmentation of cultural history. So what is to be done? We can't go back to the old certainties. Do we have to learn to live with fragmentation, or is a new synthesis possible? For cultural historians and cultural anthropologists alike, the problem is an urgent one.¹³

At this point I should like to introduce a topic which may appear to be a digression, hoping that it will lead us back to the central problem by a different route and allow us to view that problem from a new angle. In the last few years, historians and anthropologists alike have been taking increasing interest in contacts and encounters, not to mention cultural "clashes" or "invasions".¹⁴ For their part, historians of discovery or colonialism have begun to look at the cultural as well as the economic, social and political consequences of European expansion.

The point to emphasise here is the relatively new interest in the way in which, in the course of these encounters, the two sides perceived, understood, or failed to understand one another. At last we see a revival of concern with the multiplicity of viewpoints, to be found among ancient or Renaissance historians, like Thucydides or Guicciardini, or again early twentieth-century novelists (Aldous Huxley, William Faulkner). It is a kind of

¹³ U. Hannerz, *Cultural Complexity* (New York, 1992).

¹⁴ P. Freire, *The Pedagogy of the Oppressed* (English translation, Harmondsworth 1972), 122-3; M. H. Fisher, *A Clash of Cultures: Awadh, the British, and the Mughals*, (Delhi, 1987); J. C. V. Johansen, E. L. Petersen and H. Stevnsborg, eds., *Clashes of Cultures: Essays in Honour of Niels Steensgaard* (Odense, 1992).

"cubist history" as Todd Gitlin calls it, in which the observer shifts perspective and views the phenomena from various angles, and the writer alternates between first person and third person, close-up and long-distance.¹⁵

In some remarkable studies, historical anthropologists have attempted to reconstruct the vision of the vanquished.¹⁶ For instance, some recent books focus on the ways in which the Caribs perceived Columbus, the Aztec saw Cortés, or the Hawaiians viewed captain Cook and his sailors.¹⁷ Western sinologists, long concerned with the ways in which European missionaries and diplomats perceived the Chinese, have begun to think seriously about the manner in which the Chinese perceived the westerners.¹⁸ Indeed, there is now a whole shelf of historical studies of culture contacts which stress misunderstandings, mediators, and the multiplicity of viewpoints.¹⁹

Our own time, a time of increasingly frequent and intense cultural encounters, and debates about "multiculturalism", is naturally also one of increasing interest in the process of cultural borrowing or appropriation, in reception, in exchange, in resistance, in syncretism, in hybridization, in creolization, in "acculturation", in "transculturation".²⁰ These new terms may sound

¹⁵ T. Gitlin, lecture in Rome, October 1993, commenting on his *Sixties: Years of Hope, Days of Rage* (New York, 1987).

¹⁶ M. León-Portilla, *Visión de los vencidos* (Mexico, 1959); N. Wachtel, *La vision des vaincus* (Paris, 1971).

¹⁷ P. Hulme, *Colonial Encounters* (London, 1987); S. Gruzinski, *La colonisation de l'imaginaire* (Paris, 1988); I. Clendinnen, *Aztecs* (Cambridge, 1992); M. Sahlins, *Islands of History* (Chicago, 1985); G. Obeyesekere, *The Apotheosis of Captain Cook* (Princeton, 1992).

¹⁸ J. Gernet, *Chine est christianisme* (Paris 1982); J. Spence, *The Question of Hu* (London, 1990).

¹⁹ G. Prins, *The hidden Hippopotamus*, (Cambridge, 1980); J. K. Mandelbaum, *The Missionary as a Cultural Interpreter* (New York, 1989); R. Price, *Alabi's World* (Baltimore, 1990).

²⁰ M. J. Herskovits, "African Gods and Catholic Saints in New World Negro

exotic - or even barbarous - but they bear witness to a major concern which currently unites a group of scholars, whatever their discipline. For example, recent work on the Spanish conquistadores in Mexico stresses what they received from the local culture rather than what they gave to it, while colonial American culture is viewed by some as the product of the conflicts and contests between the cultures of the Indians, whites and blacks.²¹ I am no historian of European expansion or colonialism, still less a historian of Africa, Asia, America or Australasia. Readers may well wonder, then, why they are offered these exotic examples. It is partly because I believe that some of the most exciting current research in cultural history, described above, is taking place on the frontiers - on the frontiers of the subject, on the frontiers of Europe. And partly, so I should like to suggest, because this work on frontiers may serve as an example for the rest of us.

If no culture is an island, even Hawaii, Iceland or Great Britain, then it should be possible to make use of the encounter model to study the history of our own culture, or sub-cultures, which we should view as various rather than homogenous and plural rather than singular. In Asia, Africa and the Americas, christian saints were assimilated to such indigenous gods and goddesses as Kuan Yin, Shango, and Tonantzin. In similar fashion, as Erasmus

Belief", *American Anthropologist* (1937), 635-43; id. *Acculturation* (New York, 1938); Ortiz, *Contrapunto*; G. Freyre, *Brazil* (New York, 1951); A. Dupront, *L'acculturation* (Turin, 1966); M. De Certeau, *L'invention du quotidien* (Paris, 1980); H.-R. Jauss, *Literaturgeschichte als Provokation* (Munich, 1974); R. Chartier, *Lectures et lecteurs dans l'ancien régime* (Paris, 1987); A. Apter (1991) "Herskovits's Heritage: Rethinking Syncretism in the African Diaspora", *Diaspora* 1, 235-60; Hanerz (1992); M. L. Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* (London, 1992).

²¹ S. Alberro, *Les Espagnols dans le Mexique colonial: histoire d'une acculturation* (Paris, 1993); J. Axtell, *The Invasion Within: the Contest of Cultures in Colonial North America* (New York, 1985).

pointed out, in early christian Europe saints like St. George were assimilated to gods and heroes like Perseus. "Accommodation" was of course the traditional term used in the sixteenth century as in the early Church to describe what we call "assimilation" or "syncretism".

Needless to say, the analogies between cultural encounters in (say) the New World and the long-standing interactions between sub-cultures in Europe should not be exaggerated, as some historians have done by describing the Catholic Reformation in terms of "acculturation". Differences in cultural distance need to be remembered and analogise explored with finesse.²² All the same, the basic model of interaction remains a fruitful one. It is close to what one of the great students of culture in our century, the Russian scholar Mikhail Bakhtin, has called "heteroglossia", in other words the variety and conflict of both languages and of points of view out of which, so he suggested, new forms of language and new forms of literature (notably the novel) develop.²³ Nearly half a century ago, Americo Castro studied what we call Spanish culture as the product of the cultural clashes and interactions between the Christians, the Moors and the Jews. The history of Spanish medicine has also been analysed in this manner, notably the "marginalization" of the Morisco medical practitioners in the sixteenth century and consequently the marginalization of their distinctive medical practices.²⁴

²² R. Muchembled, "Sourcières du Cambrésis: l'acculturation du monde rurale", in *Prophètes et sorciers dans les Pays Bas*. ed. M. Dupont, Bouchat (Paris, 1978), 155-261; J. Wirth, "Against the Acculturation Thesis", in *Religion and Society in Early Modern Europe*, ed. K. von Greyerz (London, 1984), 66-78; P. Burke, "A Question of Acculturation?", in *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura*, ed. P. Zambelli (Florence, 1982), 197-204.

²³ A. Castro, *España en su historia: christianos, moros y judíos* (Buenos Aires, 1948); L. García Ballester, *Medicina, ciencia y minorías marginadas: los Moriscos* (Granada, 1977).

²⁴ M. M. Bakhtin, "From the Prehistory of Novelistic Discourse", *The Dialogic*

Turning to class, we might go beyond Edward Thompson's somewhat insular model of a working-class community by following the example of Pierre Bourdieu, whose ethnography of contemporary France stresses the extent to which the bourgeoisie and the working class have each defined themselves by contrast to the other. In similar fashion, the two Swedish ethnologists mentioned above, Frykman and Löfgren, place the making of the Swedish middle class in the context of their struggle to differentiate themselves both from the nobility and the working class.²⁵

These examples suggest the possibility of studying European cultural history as a process of interaction between different sub-cultures, between northern and southern Europe, for instance, east and west, male and female, urban and rural, Catholic and Protestant. Introducing the concept of sub-culture has the advantage of making certain problems more explicit than before. For example: does the sub-culture include every aspect of the life of its members, or only a part? Is it possible to belong to more than one sub-culture at a time? Was there more in common between two Jews, one of whom was from Spaniard, or two Spaniards, one of whom was a Jew? Is the relation between main culture and sub-culture one of complementarity or conflict? How sharp are cultural boundaries or frontiers? Are frontier zones more important as barriers or as meeting-points?²⁶

Again, cultural history might be written in terms of conflicts between cultural centres and their peripheries.²⁷ Solidarity within a group is usually strongest at the moment of conflict with outsiders. Nor should we forget the interaction between past and

Imagination (Austin, 1981), 41-83.

²⁵ P. Bourdieu, *La distinction* (Paris, 1979); Frykman and Löfgren, above.

²⁶ P. Sahllins, *Boundaries* (Berkeley, 1989); Pratt, above; R. Bartlett and A. MacKay, eds., *Medieval Frontier Societies* (Oxford, 1989).

²⁷ T. Bender, "Wholes and Parts: the Need for Synthesis in American History", *Journal of American History* 73 (1986), 120-36.

present. The European Renaissance, for example, may be studied as a contact between cultures, separated by time rather than space, but posing similar problems (of interpretation, assimilation, and so on) to the encounters I have just described.²⁸

To conclude. The old assumption of the unity of an age or a culture now seems too facile, but we might find another more subtle unity, a unity of apparent opposites. Shut your eyes for a moment and listen to a South African speaking. It is not easy to tell whether the speaker is black or white. Do the black and white cultures of South Africa share other common features, despite their apparent and real contrasts and conflicts?

We return to the question of the multiplicity of viewpoints. From inside the culture, it is probably the differences between groups which impress people most, but to a visitor from outside, by contrast, it is the similarities which are most striking. A cultural historian should not choose between these opinions, but remember them both, since a culture is in a sense composed out of the multiplicity of individual and group points of view.

Povzetek

KULTURNA ZGODOVINA IN TOTALNA ZGODOVINA

Avtor obravnava obči problem spora med dvema modeloma oz. idealoma zgodovine, tj. kulturno zgodovino (Burckhardt) in totalno zgodovino (Braudel) in se sprašuje, ali je ta spor mogoče razrešiti.

²⁸ A. Toynbee, "Contacts between Civilizations in Time", in his *A Study of History*, 9 (Oxford, 1954).

Gre za nasprotje, ki ga je avtor doživljal tudi na osebni poklicni ravni, saj sta ga privlačevala tako stil Burckhardtovega pisanja zgodovine, kot seveda ideja globalne zgodovine, ki sta jo zastopala Lucien Febvre in Ferdinand Braudel v okviru šole *Analov*.

Spor se da navidez preprosto razrešiti tako, da kulturno zgodovino razglasimo za totalno zgodovino, saj je naloga kulturnega zgodovinarja naslikati podobo neke dobe, tj. povezave med različnimi segmenti, kot so politika, družbeno življenje, umetnosti in podobno, kar pa je mogoče le ob predpostavki o kulturni enotnosti neke dobe. Ta model je že zgodaj postal predmet kritike tako s strani marksističnih (Frederick Antal) kot nemarksističnih (Ernst Gombrich) stališč. Prvi so seveda poudarjali razredno pogojenost npr. umetnosti, drugi so kritizirali na heglovskih kategorijah *Zeitgeist*-a ali *Volksgeist*-a slonečo teorijo o kulturni enotnosti.

Avtor ugotavlja, da lahko kulturna zgodovina veliko pridobi, če sprejema in si prilagodi sociološki pojem subkulture. Z njim opremljene zgodovinske študije lahko namreč zajamejo prej na različne načine marginalizirane skupine in skupnosti in s tem podrobneje in celovito osvetlijo kulturnozgodovinska dogajanja iz novih zornih kotov. Nevarnosti fragmentacije takšnega pristopa pa se je mogoče izogniti s tem, da postane tudi samo vprašanje interakcije med različnimi subkulturami (npr. med severno in južno Evropo, vzhodom in zahodom, moškim in ženskim, urbanim in ruralnim, katoliškim in protestantskim itd.) ena od osrednjih tem kulturnozgodovinskih študij.

MED MALIMI ZGODBAMI MONOGRAFIJE, MIKROZGODOVINA

NEDA PAGON*

Zgodovina je nedvomno najbolj heterogena disciplina, razpršena v prostoru in času. A po svoji naravi in definiciji je tudi najbolj odprta veda; prej ali slej se vse znajde v košu zgodovine. To seveda trdno velja za vedo v čistem stanju, ne pa vedno in ne v tolikšni meri za njene institucionalne izpeljave.

Historični seminar – kot oblika dela in kot zbornik – žarči kajpak veliko vprašanj. Poleg spoznavnih, ki zadevajo, denimo, razmejitve med monografsko študijo in mikrozgodovinsko analizo, ali takšnih, ki po pravici vnašajo dvom o kateri od oblik interdisciplinarnosti, postavlja tudi vprašanja na neposredni, uporabni ravni. Ker so v njem pretežno zbrani skrbno preverjeni dogodki, dogajanja in postopki iz zgodovine, se nezgodovinarju ponujajo kot opravljeno delo, kot izjemno primeren gradbeni material, iz katerega z večjo ali manjšo licentio poetico spekulira z orodjem drugih strok. Ali zgodovinski material lahko kaj pove sociologiji vsakdanjega življenja ali etnologiji o gradnji cest? Ali se lahko sprašuje o strukturi delavcev, štrajkih ali o navadah raznorodnih nadzornikov kot delodajalcev? Ali ne bi bila prava šala iz zgodovine iger na srečo spekulirati o zatajevani strasti zatrtih Slovencev, o pomenu užitka v tej kulturi ali o po tradiciji dobro ohranjeni sli po drobnem in velikem goljufanju? Ali niso

* Filozofski inštitut ZRC SAZU, Gosposka 13, Ljubljana, Slovenija

čarovniški procesi že uveljavljena zakladnica feministične sociologije in vsakršnih etnoloških mitologij? In zakaj se, denimo, podpisovanje peticij v tej deželi veže tako rekoč v celoti na politične boje in skoraj nikoli na civilna ali civilizacijska dogajanja kot drugod? V pričujočem prispevku ne bomo izmerili moči in dosega znanstvenih miniatur, ki bi morda po tej ali oni značilnosti lahko sodile v "mikrosgodovino", v glavnem pa so monografske študije, morda pa lahko poskusimo razmišljati o prvem delu zgoraj zastavljenih vprašanj, o teoretskih in metodoloških rečeh, ki zadevajo spoznavni naboj socialno-zgodovinskih raziskav: o teži in veljavi interdisciplinarnih izmenjav in o dvomu o nekaterih od njih ter o razmerju in razločku med dvema tipoma zgodovinsko družbenih analiz, med monografijo in mikrosgodovino.

I. Razpravljanje o vlogi in mejah zgodovine, ki se na bolj ali manj epistemoloških tirih vleče vsaj od Durkheima, Simianda in Seignobosa, še vedno ni povsem potihnilo.

Eno najpomembnejših mest epistemološkega razpravljanja med zgodovinarji je postal v zadnjih letih *mikrosgodovinski pristop*, čeprav je treba takoj povedati, da se godi znotraj razmeroma ozkega kroga skupin, institucij in raziskovalnih polj. Poleg tega je tudi res, da niti interpretacije niti implikacije mikrosgodovinskih postopkov niso povsod enako razumljene in ne sprejete: obstajajo ameriške, francoske, italijanske itn. in morda tudi slovenske inačice razprav. O ameriški bi lahko s poenostavljeno grobstvo rekli, da jo je opredelila "usmeritvena paradigma" Carla Ginzburga¹ in je pravzaprav v veliki meri nastala kot komentar

¹ Carlo Ginzburg, "*Spie: radici di un paradigma indiziario*", v A. Gargani(ur.) *Crisi della ragione*, Torino 1979. Za ta Ginzburgov tekst nedvomno velja, da je poskušal zarisati novo zgodovinsko paradigmo, vendar poznejši razvoj mikrosgodovine ni sledil njegovim zastavkom. Doživel je velik uspeh in

k njegovemu delu, druga pa pojmuje mikrozgodovino kot spraševanje o socialni zgodovini in o konstrukciji njenih predmetov; v njeno bližino bi lahko postavili nekatera novejša dela na Slovenskem². Zato se bomo na kratko ustavili pri tej inačici.

Eden od poglobitvinih tokov socialne zgodovine je prišel iz analovske šole, a vseh šestdeset slavnih let ni bil vedno enak. Nekaj značilnosti pa je zanesljivih, nekaj celo takih, ki jih je precej pred *Anali* oblikoval "durkheimovec" Francois Simiand kot kritični program za rabo zgodovinarjev.³ Dolgoročna in prelomna posledica je bila opustitev enotnega in slučajnega (posameznik, dogodek, izjemen primer) v korist "edinega možnega predmeta znanstvenega dela" – ponavljajočega se dogodka in njegovih variacij, določljivih sprememb, katerih študij omogoča določanje zakonov/zakovitosti. Prav odtod izhajajo glavne značilnosti prevladujoče smeri v socialni zgodovini: privilegij raziskovanja kar se da velikih sklopov, kvantitativna analiza družbenih pojavov, izbor dolgega trajanja za opazovanje globalnega spreminjanja.

Po Simiandu in durkheimovcih (Bloch, Febvre) je prišel nov rod z Labrousom in Braudelom, ki se je postavil na izhodišče

mednarodni odmev; poleg Umberta Eca velja za najbolj znanega in prevajanega Italijana v Ameriki.

² O dokazu čistega primera mikrozgodovinske analize se ne bi mogla odločiti; večinoma nastajajo monografske študije klasičnega tipa, ki se, žal, kar dobro varujejo pred dognanji, denimo, etnologije in celo literarne zgodovine. V nekaterih delih oziroma po nekaterih metodoloških značilnostih, ki so v tem besedilu opisane kot lastne mikrozgodovinskemu pristopu, pa so napisane npr. študije o poklicni strukturi stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869-1910, o higienskih in stanovanjskih razmerah, o zapuščinah plemičev in še nekatere.

³ F. Simiand, "*Méthode historique et et sciences sociales*", prva objava *Revue de synthèse historique*, 1903; cit. po G. Gurvitch, *Traité de sociologie*, Pariz PUF, 1960.

nekakšnega znanstvenega voluntarizma, ko je trdil, da je neki predmet mogoče konceptualno zgraditi samo na podlagi jasnih, eksplicitnih postopkov, vsi pa morajo biti podvrženi empiričnemu preverjanju. Ti postopki (v analizi, denimo, cen in rent, poklicnih skupin, rojstev, smrti, porok, knjižnih naslovov itn.) segajo globoko v makrozgodovinsko perspektivo, saj nikoli niso tako poudarjeni, da bi zaustavili ali zakrili splošno težnjo oziroma namen celotnega dela. Opazovalna ali preučevalna raven v teh primerih, bi lahko rekli, ni eksperimentalna spremenljivka, ampak je v funkciji kontinuitete družbenega dejanja, tako da preučevane celote (npr. mesto, regionalna enota, fara, poklic) nastopajo kot nevtralni okvir, sprejet oziroma dan, kakršen je, na podlagi nakopičenih podatkov.⁴

II. Tri rodove pozneje je UNESCO objavil prvo knjigo iz opusa z naslovom "Poglavitne težnje v družbenih vedah", kjer je bila zgodovina izključena iz skupnosti "družbenih ved", na kar zgodovinarji niso odgovorili – vzroki niso znani, lahko pa sklepamo, da jim avtoriteta UNESCA ni grozila v teoretskem smislu. Vendar pa so nekateri ugledni zgodovinarji kar dovolj resignirano ugotavljali, da je "napredek zgodovine v zadnjih petdesetih letih plod vrste porok: z ekonomijo, potem z demografijo, celo z geografijo /.../ z etnologijo, sociologijo, psihoanalizo. V bistvu je nova zgodovina videti kot pomožna veda drugim družbenim vedam".⁵ To osovraženo besedo –

⁴ Gl. npr.: Braudel, *Ecrits sur l'histoire*, Pariz 1969, str. 112 in passim; *Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, II: *Méthodologie de l'histoire et des sciences humaines*, Toulouse 1973, - zlasti razpravi F. Furet, "L'histoire et 'l'homme sauvage'" in J. Le Goff, "L'historien et 'l'homme quotidien' ". Tudi Levi, "On Microhistory", v P. Burke (ur.) *New Perspectives on Historical Writing*, Oxford 1991; Ginzburg, nav. d.

⁵ P. Chaunu, *Le courrier du CNRS*, 33, julij 1979, str. 5. (navedeno po *Revue internationale des sciences sociales*, št. 139, 1994).

pomožna veda – je izrekel velik zgodovinar Chanu (1979), a to ni bilo mnenje analovske šole⁶, ki se je odločno držala interdisciplinarnih poti. Pozneje je Le Goff zapisal: "Zgodovina bo napredovala samo po poti interdisciplinarnosti in ena njenih nalog je izdelava obnovljene interdisciplinarnosti."⁷

A očeta sta se nekako dogovorila: Braudel in Durkheim sta sprejela kar usklajen dogovor – če se le upoštevajo dolgo trajanje in zahteve primerjalnih postopkov. Terminologija se seveda razlikuje, a pove približno isto: "Zgodovina je lahko znanost samo, če je primerljiva; ni mogoče razlagati, ne da bi primerjali /.../ Brž pa, ko zgodovina primerja, postane nerazločljiva (indistincte) od sociologije," je pisal Durkheim leta 1896 v prvi številki *L'Année sociologique*. Precej pozneje, leta 1960, je zelo odkrito pisal tudi Braudel: "Na polju zgodovine dolgega trajanja (podčrtala N. P.) se sociologija in zgodovina ne srečata, se ne zblížata; to je premalo rečeno: se premešata"⁸. Kajpak gre samo za del zgodovine, za zgodovino dolgega trajanja, druga področja zgodovine pa nimajo ničesar ali pa zelo malo s sociologijo. Prav podobno velja za sociologijo; veliko sociologov ne čuti nobene potrebe, da bi se potapljali v zgodovino ob temah, ki jih preučujejo. Braudel in Durkheim bi se nemara izrekala bolj izrecno, če ne bi primerjala oziroma zoper-stavljala celih disciplin, ved kot celot, če bi se torej sklicevala na svoja preučevalna okrožja, na tisto, kar se danes imenuje primerjalna socialna zgodovina ali (manj pogosto in z več dvoma) historična sociologija. Brž ko se strinjamo, da se sociologija in zgodovina prepleteta le na nekaterih področjih, pomembnih, a vendarle

⁶ Npr. *Annales*, 1989, 44, november-december, str. 1323,

⁷ Jacques Le Goff, Govor ob podelitvi zlatega odličja CNRS, (navedeno po *Revue internationale des sciences sociales*, št. 139, 1994). Gl. tudi razpravo istega avtorja v *Faire de l'histoire III*, NRF, Gallimard, Pariz 1974.

⁸ V G. Gurvitch, nav. d. str. 93. Gl. tudi op. 4.

omejenih, postane odvečna sleherna razprava o teritorialnih vodah ene in druge.⁹

V nekem manifestnem besedilu *Analov*¹⁰ piše, da se mora zgodovina kot vse *družbene vede* (*Anali* o tej pripadnosti torej nikoli ne dvomijo) ukvarjati s svojimi lastnimi "provincami" –

⁹ Seveda pa ima vsaka človeška dejavnost svojega zgodovinarja in vsak gre malo loviti na tuje lovišče, če hoče opraviti svojo nalogo. Kar pomeni, da takšni izletniki zgodovini pravzaprav tudi pomagajo, včasih na način, ki ga praktično sploh ne pričakuje, načelno pa ne mara. Kot takšen nenavaden zgled (v kontekstu tega prispevka morda celo bizaren) navajam v zadnjem času priljubljen primer prispevka biologije, pravzaprav hematologije, k tistemu področju zgodovine, ki se ukvarja z ljudstvi brez pisave. - Kri je historični dokument, zakaj značilnosti človekove krvi živijo po njegovi smrti v krvi potomcev. Hematologija je uspešno pomagala pri študiju migracij Vikingov in prispevala k razjasnitvi mnogih skrivnosti visokih andskih planot (J. Bernard, *Le sang et l'histoire*, Buchet-Chastel, Pariz, 1983, str. 49-51). – Zelo uporaben za takšne vrste prepričevanja je tudi primer padca rimskega cesarstva. Množice znanstvenikov so se spreševale o njegovih vzrokih, a leta 1924 so namignili na enega, neslutenega, netradicionalnega, in ga dokazali šele leta 1965 s kemično analizo kosti: zastrupljanje rimskega vladajočega razreda s svincem skozi dolge rodove (Gilfillan, S.C., "Roman Culture and Oxygenic Lead Poisoning", *Mankind Quarterly*, 5, pp. 3- 20, 1965. Povzeto po *Revue internationale des sciences sociales*, 139 / 1994, Pariz). In tako je hotelo biti kar konec teorije o kroženju elit, ki jo je tako vplivno in odmevno umestil v sociologijo Vilfredo Pareto; res pa je, da se sociologi niso dali prav dosti motiti. A dodati je le treba, da marsikatera teorija tako v okviru družbenih kot naravoslovnih znanosti kaj hitro umanjka pod interdisciplinarnim napadom. Vzeli smo dva primera, ko je šla zgodovina po (dodatno) pomoč v oddaljeno lovišče, k naravoslovnim vedam, kajti na bližnjih terenih znotraj družbenih ved so primeri kar naprej pri roki. Je pa to kramljanje imelo namen preprosto vprašati: kako prepletenost vednosti vpliva na t.i. mikrozgodovino, na izdelovanje malih zgodb (če smo rekli, da se omejena polja, denimo zgodovine in sociologije, lahko dobro ujamejo) in koliko lahko male zgodbe služijo obsežnim, interdisciplinarnim povzetkom; ne rečem ne velikim in ne sintezam.

¹⁰ *Les Annales*, 44, 6, 1989, str. 293.

toda samo določen sektor zgodovine se znajde "face a face" z določenim sektorjem druge vede. Tako so menjave z ekonomijo pogojile ekonomsko zgodovino, ki zanima samo nekatere zgodovinarje in nekatere ekonomiste, pravšnje število kajpak, da lahko gojijo svoje polje.

III. Ta model socialne zgodovine je ob koncu sedemdesetih in v začetku osemdesetih zašel v krizo: drobna ironija je hotela, da se je to ujelo s časom, ko je bila navzven najbolj zmagovita, ko je segla prek meja zgodovine in se polastila tako rekoč široke publike,¹¹ ko se je zdelo, da se je "zgodovinarjevo ozemlje" neizmerno razširilo. To ni nikakršna zaresna kriza, morda je večina zgodovinarjev ni niti opazila; sploh je nemara bolje, da namesto o krizi govorimo o bolj artikulirani kritiki prevladujočega, tako rekoč sakrosantnega modela. Ta kritika je bila posledica različnih razlogov, od strokovno specialističnih do čisto informacijsko tehnoloških. Vsekakor je ta razvoj postavil pod vprašaj velike paradigme, ki so unificirale in združevale tiste discipline, ki so tvorile sklop družbenih ved, vrgel pa mednje tudi črv dvoma o nekaterh oblikah interdisciplinarne izmenjave. Prav v istem času so se naše konkretne sodobne družbe znašle v takšnih krizah, ki jih nismo znali razumeti in pogosto tudi ne opisati: skupaj je bilo to več kot dovolj, da so se začele širiti govorice, da je vsaj začasno treba malce pozabiti na projekt globalne spoznavnosti in razložljivosti socialnega, zaradi vsega skupaj so postale vprašljive nekdanje gotovosti glede makrosocialnega pristopa, o katerem nikakršna razprava dotlej ni bila ne možna in na videz tudi ne potrebna. Mikrozgodovinski

¹¹ To se je zgodilo z dokaj sprotim prevajanjem avtorjev, zlasti francoske "nouvelle histoire" v mnoge jezike. Braudel je v slovenščini izhajal od 1987, nekateri avtorji pa celo prej (zbirka *Studia humanitatis*). Gl. tudi O. Luthar, *Med kronologijo in fikcijo*, ZPS, Ljubljana 1993.

pristop je na glas izrekel to omajano zaupanje in ga pomagal pojasnjevati.

Po splošnem konsenzu velja, da je mikrozgodovina nastala v sedemdesetih letih kot posledica oziroma soočenje različnih individualnih raziskovanj, kot kritični razmislek o sodobni historiografski produkciji, kot rezultat širokega branja (predvsem antropoloških del in novega videnja etnologije) in nazadnje kot reakcija na neko določeno stanje socialne zgodovine, znotraj katere terjaja nekaj novih pristopov in ji postavlja nekaj novih zahtev. V slovenščini in v povezavi z njo so stvari zmeraj za spoznanje bolj zapletene kot v obči rabi. Kjer imajo za zgodbo in zgodovino isto besedo, so že prikrajšani za možnost besednih iger, hkrati pa so statusu zgodovine (v naših očeh, ki gledajo na stvari drugače) odvzeli resnost, ki pritiče vedi. Zgodbo – *histoire*, *history*, *storia* – pač lahko pripoveduje skoraj vsak, razločki so na ravni pripovedne moči in kajpak še česa, zgodovino – *histoire*, *storia*, *history* – pa lahko pišejo in razlagajo (kdaj pa kdaj celo pripovedujejo) le posvečeni, z vednostjo, posebnim aparatom in arhivskim zaledjem opremljeni strokovnjaki. Izraz "mikrozgodovina" je za tako terminološko razpredanje manj hvaležen, ker je natančnejši in se bolj nedvoumno navezuje na zgodovinsko vedo. Kar se tiče podpisane, mora priznati, da je mislila, da je termin mikrozgodovina in z njim poznavanje te *zvrsti* prišel v slovensko rabo od Italijanov oziroma od Carla Ginzburga ¹² in Giovannija Levija, ki sta ga začela uporabljati v poznih 70. letih, vendar pa je čisto mogoče, da ga je pozorno oko tega ali onega domačega zgodovinarja našlo že pri Braudelu.

¹² Carlo Ginzburg pripisuje italijansko uveljavitev besede *microstoria* prevodu Raymonda Queneauja (*Les Fleurs bleues*), ki ga je opravil Italo Calvino, potem pa sta izraz povzela Primo in pozneje Giovanni Levi. – Pri založbi Einaudi je med letoma 1980 in 1985 izhajala tudi zbirka "Microstoria"; ur. Carlo Ginzburg; izšlo je kakih 22 naslovov, potem je ugasnila.

V Gurvitchevem znamenitem delu *Traité de sociologie*¹³ namreč Braudel uporablja kategorijo "microhistoire" v zelo natančnem, vendar negativnem pomenu, kot sinonim za dogodkovno zgodovino (mimogrede: to pa je že v času *Méditerranée* – 1949 – štel za politično zgodovino), za tradicionalno zgodovino, ki je videla "tako imenovano zgodovino sveta", kot da jo obvladujejo protagonisti, ki so podobni dirigentom. Takšno zgodovino je Braudel ocenil celo za manj pomembno kot mikrosociologijo in ekonometrijo, vendar pa: "Dejanje iz kronike (če izvzamemo takšno vrsto sociodrame, kakršna je dogodek) je ponavljanje, pravilnost, multipliciranje: ni rečeno, da je ta raven nujno brez vrednosti ali znanstvene plodnosti. *Vprašanje bi bilo potrebno poglobiti*" (Podčrtala N. P.)¹⁴ Minilo je veliko let, skoraj trideset, preden so začeli dogodke iz rubrike "razno" šteti v okvir mikrosgodovine, v začetkih še vedno kot dopolnilne analize. In še dolgo, morda tu in tam še danes, ostaja do nje rahlo ironičen odnos ali pa žig nečesa "tehnicističnega", malce morda tudi zato, ker je beseda v bistvu kalk na mikroekonomijo, mikrosociologijo in mikroanalizo.¹⁵

IV. Za opredelitev mikrosgodovine je najpomembnejša sprememba ravni. Tako kot antropologi in etnologi tudi zgodovinarji delajo na zaključenih enotah omejenih razsežnosti; privilegiran predmet in rezultat so *monografije*. Zanje se zahteva dokumentarna trdnost, obvladanje predmeta analize, predstavitev

¹³ Georges Gurvitch, nav. d. str. 120.

¹⁴ F. Braudel, *Ecrits*, nav. d. , str. 122.

¹⁵ A v slovenščini si se že na slovnični ravni prevoda vrine pravzaprav kar vrednostni razloček, ki ga podkrepi razlaga iz SSKJ : kakšne zgodbe? majhne zgodbe (majhen , prid., 1."ki dosega nizko stopnjo ".... 2. ekspr. "malo pomemben, nepomemben" (str. 669, 670)). Ali katere zgodbe? male zgodbe: vzemimo samo eno možnost iz istega vira, "v malem je počenjal to, kar so delali drugi v velikem" (str. 676). Toliko v zagovor tujki - mikrosgodovina.

realnega, ki pogosto terja vključitev v neko konkretno, vidno enoto. Monografija običajno pomeni praktični okvir, v katerem je mogoče zbrati vse podatke in ponuditi dokaze, okvir, o katerem predpostavljajo, da je nespremenljiv, inerten. Monografije si postavijo vprašanje, kako predstaviti vsako posamezno temo glede na celoto, o kateri se misli, da sodi vanjo; kot da bi sestavljali mozaik. Tu ni nobenega dvoma o tem, da izvzeta tema ne bo umestljiva v neki "kontekst", v neko tipologijo, v neko povprečje.

Postopki mikrozgodovine so drugačni po namenu in pristopih. Izhajajo iz stališča, da izbor določene opazovalne, preučevalne ravni proizvaja spoznavne učinke in torej lahko postane orodje spoznavne strategije. Sprememba ravni reprezentacije ne pomeni, bi lahko rekli precej poenostavljeno, da je neka realnost (neka stvarna preučevana enota) predstavljena v večjih ali manjših izmerah, a pri tem ostane ista, ampak pomeni, da se je spremenila vsebina reprezentacije, ali drugače rečeno, izbor tega, kar želimo predstaviti. Sama po sebi manjša izmera ni nikakršen privilegij, metodološka in vsebinska novost je načelo spreminjanja oziroma teza o spremenljivosti preučevanega izseka.

Mikrozgodovina je v zadnjih letih imela posebno srečo, pa četudi je bila izraz oddaljevanja od splošno veljavnega modela socialne zgodovine in je postala priložnost za kritičen premislek o orodjih in postopkih sociozgodovinske analize. Vzpostavila pa je tudi povsem praktično historiografsko sliko, prek katere se je usmerila k vprašanju stopenj oziroma lestvic v analizi; kar se je nekoliko prej zgodilo v antropologiji. Prehod na mikro raven je seveda omogočil nove spoznavne učinke. Leta 1977 je Edoardo Grendi¹⁶ v enem redkih programskih besedil o tej zadevi ugotavljal, da se je prevladujoči socialni zgodovini, ki je organizirala svoje podatke okrog kategorij, ki omogočajo

¹⁶ "Micro-analisi e storia sociale", *Quaderni storici*, 35, Il Mulino, Bologna.

njihovo največje združevanje (premoženjske ravni, poklicne skupine itd.), izmaknilo vse, kar sodi v področje obnašanja, v polje družbene izkušnje, v določitev identitete skupine – zato že po svojem temeljnem postopku ni mogla združiti sicer zelo raznorodnih podatkov. Takšnemu globalnemu projektu se je najprej uprla antropologija, zgodovina pa se je odločila za raziskovalno strategijo, ki ne temelji več, vsaj ne v prvi vrsti, na merjenju izvzetih lastnosti ali značilnosti (manj posebnosti) iz družbene stvarnosti, ampak si je za raziskovalno normo postavila, da medseboj integrira in poudari kar največje število takšnih sestavin. Ne gre več za abstrahiranje oziroma izvzetje, ampak za obogatitev stvarnosti, z upoštevanjem kar najbolj različnih vidikov družbene skušnje. Takšen je primer znamenitega dela Carla Ginzburga *Sir in črvi*,¹⁷ v metodološkem smislu pa je morda še bolj referenčno delo Giovannija Levija *Nematerialna dediščina*.¹⁸ To je primer, ko ne gre samo za to, da mikrozgodovina pleče mrežo odnosov (konkurenca, solidarnost, zaveznitva itd.) v konstruiranju pluralne družbene identitete, ampak je to njeno epistemološko načelo, zakaj na podlagi drž, habitusov posameznikov poskuša določiti načine družbenega združevanja ali razdruževanja. In prav sprememba v gledanju je plodnejša in pomembnejša za zgodovinarje kot za antropologe, saj zgodovina tem in postopkov ni simetrična v obeh disciplinah.

Mikrozgodovinski pristop si torej prizadeva obogatiti družbeno analizo tako, da njene konstitutivne sestavine (spremenljivke) multiplicira, da postanejo bolj kompleksne in tudi bolj gibljive. Seveda pa ima tudi ta metodološki individualizem svoje meje

¹⁷ C. Ginzburg, *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500*. Einaudi, (Storia) Torino 1976. tudi v mnogih prevodih (nem., 1979, hrv., 1989).

¹⁸ C. Levi, *L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento*, Einaudi (Microstoria 10) Torino, 1985. V slovenskem prevodu bo izšla spomladi 1995 pri zbirki Studia humanitatis.

in, paradokсно, zlasti tam, kjer zadene ob globalni, makro projekt – saj ima analitik v vsakem primeru opraviti z neko družbeno enoto /celoto/ oziroma z neko kolektivno izkušnjo in zanj poskuša določiti pravila, po katerih je nastala in po katerih živi. Tu pa smo seveda sredi številnih mejnih področij: v vsakem primeru gre za vprašanje o naravi kategorij družbene analize. Za razliko od antropologa in sociologa dela zgodovinar na "fait accompli" – na tem, kar se je bilo dejansko zgodilo "in po definiciji ni ponovljivo". Zato v mikrozdgovinskih analizah dobivajo nov pomen metodološke kategorije, ki pa zdaj postajajo epistemološka orodja, pojmi. Takšen je npr. *koncept družbene strategije* (pojem strategije nima več vloge splošne funkcionalistične predpostavke kot v prevladujoči socialni zgodovini, ampak prav narobe: mikrozdgovinarji so se odločno postavili na anti-funcionalistično stališče - upoštevajo na primer množstvo posameznih usod in poskušajo vzpostaviti prostor možne "obče", "povprečne", "prevladujoče" usode; uvedeni so pojmi kot negotovost, strah, kar pa nas pomika v polje zgodovine mentalitet. Posebno vprašanje zastavlja tudi *koncept konteksta*, ki je postal udobno pokritje v družbenih vedah in zgodovinopisju, tako v retorični kot v argumentativni in interpretativni rabi:¹⁹ kontekst je bil po navadi tisto, kar je bilo povedano v uvodu v raziskavo ali knjigo; tisto, kar je predstavilo splošne okoliščine, v katerih je proučevan izsek, ali tisto – interpretativna raba – kar je iz konteksta črpalo obče razloge, ki naj bi omogočili razumevanje posebnih. Res je, da je historiografija v zadnjih dvajsetih letih izrekala nezadovoljstvo nad takšno rabo konteksta in je že

¹⁹ A. Brglez, *Vicedomske knjige piranskega arhiva, izbor in komentar*; teza o "času totalne reciklaže zgodovine" opozarja tudi na publicistično, kontekstualno rabo zgodovine; postavlja se vprašanje, ali in koliko mikroanalitične in monografske študije vplivajo na naznačeno občo rabo zgodovine (nav. po rokopisu magistrske naloge, Filozofska fakulteta 1994).

poskušala vzpostaviti plodnejša razmerja med tekstom in kontekstom. Mikro zgodovina se je uprla prav predpostavki o funkciji konteksta kot enotnega in homogenega okvira, znotraj katerega in glede na katerega se potem zgodovinar odloči za svoj predmet. Pri mikro zgodovini je mogoče v tem zavračanju slutiti dvoje: po eni strani hoče opozoriti na množstvo izkušenj in družbenih predstav, ki so deloma protislovne in vedno dvoumne vendar na njihovi podlagi ljudje gradijo svoj svet,²⁰ po drugi strani pa vabi k obrnjeni analizi: k rekonstrukciji pluralnosti kontekstov, ki so nujni za določitev identitete in za razumevanje opazovanih posameznih obnašanj. V začasnem, vmesnem pregledu razvoja in uveljavitve mikro zgodovine je doslej mogoče ugotoviti dva tokova v njenem okviru oziroma nekakšen izvorni dualizem mikroanalitskega pristopa: na eni strani je močno zgodovinsko-teoretsko determinirana in v tem delu je pod močnim vplivom raziskovalnih postopkov socialne in kulturne antropologije (v tem smislu je Carlo Ginzburg označen za predstavnika "kulturne mikro zgodovine"); drugi tok pa bi lahko označili za bolj pozornega do "ilustrativnih primerov", za bolj občutljivega za "zgodovino-primer"; ta naravnost, katere dela imajo nedvomno analitično težo, ostaja zvestejša klasičnim historiografskim paradigmam (Levi). Usmeritev in trdna metodološka opredelitev nekaterih vplivnih zgodovinarjev za *načine in možnosti* mikro zgodovine je, kot smo poskušali pokazati, posledica nedavnih in integralni legitimni del sodobnih dogajanj v evropski historiografiji; njen slovenski del je bolj na obrobju kot v zaostanku in zaenkrat manj v odgovorih kot v vprašanjih.

²⁰ C. Levi, nav. d., 2. pogl. Levi je nedvomno najdlje razvil koncept socialnih strategij z uvedbo novih pojmov (npr. "modalna biografija") v študij "družinskih strategij", zlasti v omenjenem delu.

Summary

BETWEEN LITTLE HISTORIES — MONOGRAPHS, MICRO HISTORY

The author briefly presents the development process of the dominant current in social history which counted on interdisciplinary and cooperation between social sciences, and which was sworn to a universal approach and synthetic treatment, but then gradually sowed seeds of doubt about the certainty of any form of cooperation, and sometimes even the certainty of mechanical forms of cooperation. However, in the more recent period, it triggered some sort of reaction to universality and comprehensiveness, and drew attention to the productiveness of "case studies" throughout history. It also introduced new possibilities in the field of methodology within the framework of "micro-history".

HISTORISCHE ANTHROPOLOGIE

EIN PARADIGMAWECHSEL

MICHAEL MITTERAUER*

Nationale und regionale Wissenschaftstraditionen haben eine starke Beharrungskraft. Für das je unterschiedliche Verständnis von "Anthropologie" gilt das in besonderer Weise. Verwendet man im deutschsprachigen Raum diesen Begriff, so kann man es hier auch unter Universitätskollegen erleben, daß der Gesprächspartner zunächst meint, man spreche von Humanbiologie. Es ist dann nicht leicht zu erklären, was die Aufgabenstellung einer neugegründeten Zeitschrift "Historische Anthropologie" sein soll.¹

Im deutschsprachigen Raum - in der BRD, in der Schweiz und in Österreich fehlt eine der englischsprachigen "Social Anthropology" vergleichbare Tradition. Man spricht hier von "Völkerkunde" und von "Volkskunde". Wenn die letztere auch mancherorts in "Ethnologia Europaea" umbenannt wurde, so bedarf es doch noch vieler Bemühungen zur Realisierung dieses programmatischen Anspruchs. Historische Bindungen des Faches an Nationalismus und Folklore stellen ein schwierig bewältigbares Erbe dar. Die Arbeitsteilung in das "Heimische", für das die "Volkskunde", und das "Exotische" für das die "Völkerkunde"

* Institut für Wirtschafts- und sozialgeschichte Universität Wien, Dr. Karl Leuger-Ring 1, Wien, Austrija

¹ *Historische Anthropologie*. Kultur-Gesellschaft-Alltag, Böhlau Verlag, Köln/Wien, 1993ff.

zuständig war, wirkt bis in die Gegenwart nach. Außereuropäische "Hochkulturen" kamen bei einem solchen Verständnis von "Volk" und "Völkern" gar nicht so recht ins Blickfeld. Das Fehlen einer integrativen Sozialanthropologie mag eine der Erklärungen dafür sein, daß es in deutschsprachigen Raum erst relativ spät zu Bemühungen um eine sozialanthropologisch orientierte Geschichtswissenschaft und damit zu einer Diskussion um Historische Anthropologie kam.

Im Bemühen um eine Neuorientierung der Geschichtswissenschaft an gesellschaftlich bedeutsamen Fragestellungen stand seit den späten sechziger Jahren im deutschsprachigen Raum der Dialog mit der Soziologie im Vordergrund. Themen und Methoden des Fachs wurden dadurch nachhaltig beeinflusst. Das Konzept der Geschichte als "Historische Sozialwissenschaft" ist Ausdruck dieser Entwicklung. Die Vorstellungen seiner Protagonisten haben in der Zeitschrift "Geschichte und Gesellschaft" praktischen Niederschlag gefunden.² Wie so oft in der Geschichte der Geschichtswissenschaft ist hier eine neue Zeitschrift zum Ausgangspunkt für eine wichtige innerfachliche Neuorientierung geworden. Das Konzept der "Historischen Sozialwissenschaft" hat in den beiden letzten Jahrzehnten nachhaltig die Wissenschaftslandschaft im deutschsprachigen Raum geprägt, nicht zuletzt auch in personeller Hinsicht bei der Besetzung entscheidender Positionen in Lehre und Forschung. Der amerikanische Wissenschaftshistoriker Georg Iggers hat dieses Konzept sehr treffend als "the social history of politics" charakterisiert.³ Phänomene des politischen Geschehens zu erklären, ist der "Historischen Sozialwissenschaft" nach wie vor

² *Geschichte und Gesellschaft*. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1975ff.

³ Georg Iggers, *The Social History of Politics. Critical Perspectives in West Germany Historical Writing since 1945*, Leamington Spa - Dover - Heidelberg, 1985

ein zentrales Anliegen. Sozialanthropologische Fragestellungen hingegen sind in diesem "main stream" der deutschsprachigen Sozialgeschichteforschung nur schwach vertreten.

Sicher wurde die deutschsprachige Geschichtswissenschaft in ihren Bemühungen um Neuorientierung auch von Wissenschaftstraditionen anderer europäischer Länder beeinflusst, in denen eine Kooperation von Sozialanthropologie und Geschichte stärker verankert ist. Vor allem auf die "Schule der Annales" hat man sich in grundsätzlichen Ausführungen immer wieder berufen. Ihre Vorbildhaftigkeit steht unter innovatorischen Historikern außer Streit, auch wenn die Praxis ihr nur zögernd folgt. Geringere Beachtung haben Bemühungen um eine Begegnung von Sozialanthropologie und Geschichte gefunden, wie sie etwa in Skandinavien in der Zeitschrift "Ethnologia Scandinavica"⁴ oder in Italien im Kreis um die "Quaderni storici" erfolgen.⁵ Sicher - einige der Spitzenleistungen anthropologisch orientierter Historiker aus Italien liegen in Übersetzung vor und haben über die Fachwelt hinaus ein breites Echo gefunden. Die sie tragenden Basisbewegungen hingegen sind weitgehend unbekannt und es fehlt an Grundsatzdiskussion über ihre Interesse und Anliegen. Neue Ansätze der Geschichtswissenschaft in der BRD, in der Schweiz und in Österreich, die ihre Gemeinsamkeit zunehmend in der Bezeichnung "Historische Anthropologie" ausgedrückt sehen, kommen aus sehr unterschiedlichen Wurzeln. Im Herausgebergremium der neuen Zeitschrift "Historische Anthropologie" spiegelt sich diese Vielfalt geschichtswissenschaftlicher Richtungen:⁶ Den großräumigen Vergleich zwischen europäischen und außereuropäischen Kulturen mit dem Blick zurück bis in die Antike machte sich das "Institut für historische Anthro-

⁴ *Ethnologia Scandinavica*. Journal for Nordic Ethnology, Lund 1970ff

⁵ *Quaderni storici*, Bologna

⁶ Dem Herausgebergremium gehören an: Richard van Dülmen (Saarbrücken), Egon Flaig (Freiburg), Utz Jeggle (Tübingen), Lndolf Kuchenbuch (Hagen),

logie" in Freiburg im Breisgau zur Aufgabe, zunehmend von sozialhistorischen Fragestellungen beeinflusst. Aus dieser Richtung kommen stark vergleichende Ansätze, insbesondere auf der Makro-Ebene. Aus ganz anderen Zusammenhängen ist die neue Alltagsgeschichte abzuleiten. Von der Geschichtswerkstätten-Bewegung erhielt sie wichtige Impulse. Mikrohistorische Zugangsweisen stehen bei ihr im Vordergrund. Ihr zeitlicher Schwerpunkt liegt im gegenwartsnahen Bereich. Von der "Historischen Sozialwissenschaft" besonders scharf bekämpft erlangte sie in der Auseinandersetzung mit dieser, eigenständiges Profil. Ein anderer Weg, der von der Mikrohistorie zur Historischen Anthropologie führte, erscheint stark von theoretischen Ansätzen beeinflusst, die der ethnologischen Feldforschung entstammen. Clifford Geertz Konzept der "dichten Beschreibung" stellt einen entscheidenden Ansatzpunkt für solche neuen Zugangsweisen dar. Ein weiterer Entwicklungsstrang, der in die Historische Anthropologie einmündet, kommt aus der Begegnung kulturwissenschaftlich interessierter Sozialgeschichte mit einer sozialwissenschaftlich konzipierten neuen Volkskunde. Im Bereich der Frühneuzeitforschung haben sich solche an einem neuen Kulturbegriff orientierte Arbeiten bisher als besonders fruchtbar erwiesen. Ihnen ist es zu verdanken, daß Religion wiederum zu einem wichtigen historischen Forschungsthema geworden ist. Die historische Sozialwissenschaft hat ihr eher marginale Bedeutung zugemessen. Besonders wichtig wurde für die Entwicklung historisch - anthropologischer Ansätze der seit den siebziger Jahren rasch zunehmende Einfluß von neuen Interessen an Frauen- bzw. Geschlechtergeschichte. Geschlecht ist eine anthropologische Grundkategorie. Unter der Dominanz des Paradigmas der "historischen Sozialwissenschaft" wurde ihr

rolf Lindner (Berlin), Alf Lütke (Göttingen), Michael Mitterauer (Wien), Jan Peters (Potsdam), Edith Saurer (Wien), Martin Schaffner (Basel), Norbert Schindler (Konstanz), Heide Wunder (Kassel).

zunächst kein besonderer Stellenwert beigemessen. Das führte zu konstruktiver Kritik und fruchtbaren Neuansätzen. Zu erwähnen sind schließlich Anstöße zu historisch - anthropologischen Fragestellungen, die aus dem Bereich der historischen Familienforschung gekommen sind: thematisch etwa das Interesse an der Beschäftigung mit Lebenszyklusphasen wie Kindheit, Jugend, Alter in ihrer variablen gesellschaftlichen Bedingtheit, methodisch über quantifizierende Verfahren hinausgehend die Auswertung von lebensgeschichtlichen Quellen.

Die Vielfalt solcher unterschiedlicher Entwicklungslinien, die sich in der deutschsprachigen Geschichtswissenschaft in den letzten beiden Jahrzehnten ausgebildet haben, finden in der Gestaltung der neuen Zeitschrift "Historische Anthropologie" ihren Niederschlag. Im Herausbergremium treffen Historikerinnen und Historiker zusammen, die sich von sehr unterschiedlichen Ausgangspositionen aus zu diesem gemeinsamen Vorhaben zusammengeschlossen haben. Bei allem Bemühen um Gemeinsamkeit bekennen sich durchaus zu bestehenden Unterschieden. Es wird keineswegs als Nachteil angesehen, daß die jeweils von zwei oder drei Mitgliedern des Herausbergremiums redigierten Nummern durch spezifische Zugangsweisen bedingte Besonderheiten erkennen lassen. Ziel ist nicht die Homogenität um jeden Preis. Dementsprechend erfolgt die Redaktionsarbeit nicht nach einem für alle als verbindlich erklärten Einheitskonzept von Historischer Anthropologie. Vielmehr wird versucht, der realen Situation Rechnung zu tragen. Und diese Situation wird durch das Nebeneinander unterschiedlicher Auffassungen von Aufgaben, Themen und Methoden historisch-anthropologischer Forschung charakterisiert. Ein solches Nebeneinander ist nicht Ausdruck eines Defizits an konzeptueller Klarheit, sondern bedeutet ein Moment der Spannung, das in der gemeinsamen Arbeit fruchtbar gemacht werden soll. Die verschiedenen Entwicklungslinien müssen einander näher gebracht und erst

sukzessive miteinander verbunden werden. So gesehen ist "Historische Anthropologie" nicht eine statisch vorgegebene Ausgangsposition, sondern ein Zielpunkt, an dem gemeinsame Entwicklungsarbeit orientiert ist.

Ein solches dynamisches Konzept einer Wissenschaftsrichtung in Entwicklung mag Unsicherheit bewirken. Der Titel der neuen Zeitschrift provoziert immer wiederum Fragen: Welche Definition von Historischer Anthropologie liegt zugrunde? Was unterscheidet diese von bisherigen Versuchen der Neuorientierung in der Geschichtswissenschaft, etwa der Gesellschaftsgeschichte, der Mentalitätsgeschichte, der Alltagsgeschichte, der historischen Kulturwissenschaft, der kulturgeschichtlich orientierten Sozialgeschichte etc? Bringt sie überhaupt etwas Neues oder handelt es sich bloß um einen Austausch von Etiketten, die je nach Mode wechseln und letztlich bloß dazu dienen, ein neues "Claim" im Wissenschaftsbetrieb abzustecken?⁷ Fragen dieser Art gehen von einer Vorstellung von Wissenschaftsentwicklung aus, bei der Definition im Sinne von Ab- und Ausgrenzen am Anfang steht. Der Zeitschrift "Historische Anthropologie" liegt ein solches Konzept nicht zugrunde. Ihr Untertitel "Kultur - Gesellschaft - Alltag" signalisiert, daß sie bisherige Neuorientierungsversuche nicht ausgrenzen, sondern einschließen will. Aber es ist mit diesem Untertitel keineswegs gemeint, daß durch ihn abgrenzbare Themenfelder taxativ aufgezählt würden. Auch hier geht es nur um das Andeuten von Orientierung, nicht um den Versuch von Definition.

Die Debatte um das Neue, das Besondere, die Definition, den eigentlichen Gegenstand der Historischen Anthropologie geht von problematischen Annahmen darüber aus, wie es innerhalb einer Wissenschaft zu neuen Themen und Fragestellungen, zu

⁷ Reinhard Sieder, Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft? in: *Geschichte und Gesellschaft* 20, 1994, S.456

neuen Ansätzen und Zugangsweisen kommt. Ist es wirklich die Theoriediskussion der Wissenschaftler, in diesem Fall der Historikerzunft, der zu einem Paradigmenwechsel führt? Oder wird ein solcher Paradigmenwechsel nicht eher durch veränderte gesellschaftliche Gegebenheiten und Bedürfnisse bewirkt, die von außen auf die Wissenschaft einwirken? Für wesentliche Themenbereiche, die heute unter den Begriff "Historische Anthropologie" subsumiert werden, gilt eindeutig letzteres. Die Historische Familienforschung hat ihre entscheidenden Impulse durch den radikalen Wandel der Familienverhältnisse seit den sechziger Jahren erfahren. Die Frauen- bzw. Geschlechtergeschichte ist fraglos mit der neuen Frauenbewegung in Zusammenhang zu sehen. Der Aufschwung der Alltagsgeschichte wäre ohne die tiefgreifenden Veränderungen alltäglicher Lebenswelten kaum erklärbar. In allen diesen Themenbereichen hat die Geschichtswissenschaft nicht aufgrund eines innerwissenschaftlichen Diskurses agiert, sondern auf gesellschaftlichen Wandel reagiert. Dieser gesellschaftliche Wandel gibt also offenbar den entscheidenden Impetus. Er bewirkt neue Bedürfnisse der Bewußtseinsbildung durch Beschäftigung mit der Vergangenheit, die sich sicherlich nicht ohne weiteres als ein neues Arbeitsfeld historischer Forschung abgrenzen und systematisieren lassen. Man kann darüber diskutieren, ob nicht neue Bedürfnisse unter alten Etiketten abzudecken gewesen wären, etwa Sozialgeschichte, Gesellschaftsgeschichte, Kulturgeschichte. Ebenso erscheint es diskutabel, ob nicht andere neue Etiketten eine ähnliche Signalwirkung die Neuorientierung gehabt hätten, etwa Mentalitätsgeschichte oder Historische Kulturwissenschaft. Letztlich geht es nicht um den Gebrauch mehr oder minder geeigneter wissenschaftlicher Etiketten, sondern um die Erfüllung neuer Bedürfnisse.

Daß der Begriff "Historische Anthropologie" sich gut eignet, um einer Neuorientierung der Geschichtswissenschaft an wesentli-

chen neuen gesellschaftlichen Anforderungen Rechnung zu tragen, das wird an einer Parallelentwicklung in benachbarten Wissenschaftsbereichen erkennbar. Prozesse des sozialen Wandels haben auch in den traditionell als "Volkskunde" und "Völkerkunde" bezeichneten Disziplinen tiefgreifende Veränderungen bewirkt. Im neuen Selbstverständnis als Sozialanthropologie kommen solche Veränderungen zum Ausdruck. Auf die 1989 erfolgte Konstituierung der "European Association of Social Anthropologists" (EHSA) folgte 1992 die Gründung der Zeitschrift "Social Anthropology/Anthropologie Social". Über Hintergründe und Aufgaben dieser neuen Zeitschrift wurde 1993 in der ersten Nummer von "Historische Anthropologie" berichtet.⁸ Mutatis mutandis könnte dieser Bericht auch als Motivenbericht für die Gründung von "Historische Anthropologie" selbst gelesen werden.

Eine innere Neuorientierung, die auch in Mitteleuropa zur Durchsetzung des Begriffs "Sozialanthropologie" und zu einem sprunghaft steigenden Interesse an dieser Disziplin führte, läßt sich auf die Konfrontation mit neuen Problemstellungen der achtziger Jahre zurückführen. Ein rascher Anstieg der Flüchtlings- und Migrantenströme ließ die in Europa bereits existierenden Minderheiten stark anwachsen. "Die Medien, der Aufschwung des Ferntourismus sowie die Anwesenheit von Gastarbeitern tragen dazu bei, daß die Kulturen von der breiten europäischen Peripherie und jenseits davon näher schickten. Das 'Fremde' wurde in West- und Mitteleuropa präsent".⁹ Diese neue Präsenz des Fremden bedeutet sicher auch eine zentrale Herausforderung an die Geschichtswissenschaft im Sinne einer stärkeren historisch-anthropologischen Ausrichtung. Das gilt

⁸ Andre Gingrich, Für eine neue sozialanthropologische Zeitschrift. Hintergründe und Aufgaben in einer Situation gesellschaftlichen Wandels, in: *Historische Anthropologie* 1, 1993, S.163ff.

⁹ Ebda., S.165

nicht nur in einem engeren Sinne, daß die unmittelbare Begegnung mit Fremdem in der eigenen Lebenswelt nach dessen historischem Hintergrund fragen läßt - ganz offenkundig etwa im neuen Interesse an der Geschichte islamischer Kulturen und Gesellschaften, die plötzlich so unmittelbar präsent geworden sind. Das gilt auch in einem weiteren Sinn, daß die Beschäftigung mit Fremdem grundsätzlich einen neuen Stellenwert gewonnen hat, um sich in einer veränderten Umwelt zu orientieren. Und in diesem weiteren Verständnis kann auch die Beschäftigung mit Fremdem in weit zurückliegenden Epochen aktuellen Bedürfnissen Rechnung tragen. Die massive Konfrontation mit Fremdem in unmittelbarer und in vermittelter Form ist in diesem Ausmaß und in dieser Qualität ein historisch sehr junges Phänomen. Es ist durch tiefgreifende Veränderungsprozesse bedingt, die - insbesondere in den letzten Jahrzehnten - die sozialräumliche Situation grundlegend verändert haben: die Verkehrsrevolution, der steigende Einfluß der Massenmedien, die ungeahnte Ausweitung von Kommunikationsmöglichkeiten. Man könnte diese Veränderungen mit dem Stichwort "Entgrenzung" charakterisieren. Diesem Prozeß der Entgrenzung in der Dimension Raum läßt sich ein Prozeß der Beschleunigung in der Dimension Zeit an die Seite stellen. Die Akzeleration des gesellschaftlichen Wandels führt ebenso zu ganz neuen Problemsituationen, die die Wissenschaft vor neue Aufgaben stellen. Stärker noch als die Sozialanthropologie ist eine sozialanthropologisch orientierte Geschichtswissenschaft durch diesen Prozeß der Beschleunigung gefordert. Noch nie zuvor in der Menschheitsgeschichte hat sich in den kleinen Lebenswelten des Alltags so viel verändert wie in den letzten Jahrzehnten. Pointiert formuliert: Die Lebenswelt der Enkelkinder ist heute von der ihrer Großeltern weiter entfernt als die der Großeltern von der des Mittelalters. Und dieser Wandel betrifft keineswegs nur Oberflächenphänomene sondern grundsätzliche menschliche Befindlichkeiten und Verhaltensweisen:

Religion, Arbeit, Sexualität, Verhältnis zur Natur, Körperlichkeit soziale Beziehungen. Existenzielle Fragen des Menschseins sind durch solche Veränderungsprozesse angesprochen. Man wird sie wohl zurecht als anthropologische Themen bezeichnen dürfen. Wenn man sie als Herausforderung für eine stärker anthropologisch orientierte Geschichtswissenschaft sieht, so wiederum nicht nur in einem engeren Verständnis der unmittelbarer Vorgeschichte heutiger Wandlungsprozesse. Die "sexuelle Revolution" seit den sechziger Jahren macht Sexualitätsgeschichte in einem sehr weiten Sinne zu einem aktuellen Thema. Das zunehmende Bewußtwerden der Umweltzerstörung und ihrer Folgen läßt generell nach dem Wandel der Naturbeziehung in der Menschheitsgeschichte fragen. Vor zwei oder drei Generationen stellten sich solche Fragen noch nicht, weil in diesen Bereichen überhaupt keine Veränderung wahrgenommen wurde bzw. den Folgen wahrgenommener Veränderungen noch keine existenzielle Bedeutung zukam. Die Beschleunigung des gesellschaftlichen Wandels hat die thematischen Akzente der Betroffenheit radikal verschoben.

Entgrenzung und Beschleunigung sind nur zwei besonders folgenreiche Prozesse, die in den letzten Jahrzehnten die Gesellschaft tiefgreifend verändert haben, und mit ihr zugleich auch die Wissenschaft. Andere solcher Basisprozesse ließen sich ihnen an die Seite stellen - etwa Individualisierung, Säkularisierung oder Verstädterung. Auch bei solchen anderen Prozessen könnte gezeigt werden, daß sich parallel zu gesellschaftlicher Veränderungsprozessen auch Interessensrichtungen innerhalb von Wissenschaften verschoben haben, im speziellen im Bereich der Geschichtswissenschaft. Sicher handelt es sich dabei nicht um eine unmittelbare und gleichsam automatische Reaktion. In welchem Ausmaß es zu Verzögerungseffekten kommen kann zeigt etwa der Umstand, daß die dramatische Entwicklung der Umweltzerstörung bisher kaum in neuen Schwerpunktsetzungen

geschichtswissenschaftlicher Arbeit einen Niederschlag gefunden hat. Bei anderen Veränderungsprozessen ist die Reaktion deutlicher spürbar. Und in solchen Reaktionen liegt der eigentlich wesentliche Anstoß zur inhaltlichen Neuorientierung - nicht im innerwissenschaftlichen Theoriediskurs. Diesem mag es dann obliegen, die Neuansätze der Forschungsarbeit zu systematisieren und zu etikettieren. So erscheint die Frage zweitrangig, ob sich die als "Historische Anthropologie" bezeichneten Inhalte schon jetzt zu einem geschlossenen System zusammenfügen bzw. ob die gemeinten Inhalte mit dieser Bezeichnung richtig charakterisiert sind. Vorrangig geht es darum, in einer radikal veränderten gesellschaftlichen Situation Fragestellungen zu thematisieren, die für eine Bewußtseinsbildung aus Geschichte in dieser Situation Bedeutung haben. Für ein solches Projekt der Aktualisierung von Geschichte mag das Orientierungsschild "Historische Anthropologie" als Richtungsweiser für eine Strecke Wegs von Nutzen sein.

Sieht man als "Historische Anthropologie" bezeichnete neue Forschungsinteressen in der Geschichtswissenschaft letztlich durch eine veränderte gesellschaftliche Situation bedingt, so stellt sich die Frage nach Formen der Vermittlung zwischen Gesellschaft und Wissenschaft. Die Frage ist für wissenschaftliche Zeitschriften nicht neu. "Past and Present" hat sie schon im Titel zum Programm gemacht. "Geschichte und Gesellschaft" griff dieses Programm der Aktualisierung von Geschichte auf. Für Angehörige der 68-er-Generation war die Forderung, Geschichte gegenwartsrelevant zu betreiben, eine Selbstverständlichkeit. Viele der Herausgeber von "Historische Anthropologie" stehen in dieser Tradition. Die Forderungen aus Studenten- und Assistentenzeiten haben sich freilich - wo überhaupt an ihnen grundsätzlich festgehalten wird - in der Praxis des Wissenschaftsbetriebs als schwierig realisierbar erwiesen. Wissenschaftliche Diskussion zeigen auch unter innovationsfreudigen

Historikern ihre Eigendynamik. Sie lassen sich nicht so ohne weiteres unter den Primat der Gegenwartsrelevanz stellen. So wird sich bei manchen der in "Historische Anthropologie" veröffentlichten Aufsätzen sicher darüber diskutieren lassen, ob sie einer solchen gesellschaftlich bedingten Neuorientierung Rechnung tragen. Wie Aktualitätsbezug wissenschaftlicher Arbeit heute zu konstituieren sei, ist sicher in der Geschichtswissenschaft insgesamt eine viel zu wenig diskutierte Frage. Auch für die Herausgeber von "Historische Anthropologie" bleibt diesbezüglich viel zu tun. In diesem Zusammenhang kann bloß auf vereinzelte Ansätze und Versuche in der Arbeitsweise im Herausgeberkreis bzw. in dessen Umfeld verwiesen werden, die vielleicht aufgegriffen und ausgebaut werden können. Es handelt sich zunächst um organisatorische Aktivitäten. Gesellschaftliche Bezug von Wissenschaft ist ja mindestens ebenso eine Frage der Wissenschaftsorganisation wie der Wissenschaftstheorie. Das jährliche Treffen aller vierzehn Mitglieder des Herausgebergremiums ist jeweils mit einer über Redaktionsfrage hinausgehenden Arbeitstagung verbunden. Die erste dieser Arbeitstagungen behandelte die drei Themenschwerpunkte "Historische Anthropologie in der Ausbildung", "Historische Anthropologie in der Fortbildung" und "Historische Anthropologie in der Forschung". Die Debatte über Ausbildung in Historischer Anthropologie nahm den ersten unter diesem Titel eingerichteten Studiengang an einer deutschsprachigen Universität zum Ausgangspunkt. Fortbildungsaktivitäten wurden am Beispiel von Seminaren der Lehrerfortbildung und der Erwachsenenbildung diskutiert. Das Gespräch über Forschung ging von den je unterschiedlichen lebensgeschichtlichen Ansatzpunkten der Herausgeberinnen und Herausgeber in ihre historisch-anthropologischen Arbeiten aus. Die Verbindung von Forschung und Lehre auf dem Gebiet historisch-anthropologischer Themenfelder wird auch sonst gesucht. So wurde

von Mitgliedern des Herausbergremiums zwei Graduiertenkurse abgehalten, einer zu ausgewählten Arbeitsgebieten der Historischen Anthropologie im allgemeinen, einer auf dem Gebiet der historisch-anthropologischen Familienforschung. An beiden nahmen etwa gleichgewichtig Studierende aus Ostmitteleuropa und aus den deutschsprachigen Ländern teil. Das Erleben unterschiedlicher Wissenschaftskulturen, ebenso aber auch unterschiedlicher Alltagskulturen machte in diesen Kursen fast von selbst die lebensweltliche Bezogenheit von Wissenschaft zum Thema.

Die zweite Arbeitstagung der Herausgeber wählte die spezifische Situation historisch-anthropologischer Forschung in verschiedenen europäischen Ländern zum Ausgangspunkt. Insbesondere der Länderbericht über Italien legte die Zusammenhänge zwischen gesellschaftlicher Entwicklung und Fachentwicklung sehr deutlich offen - in einer ganz anderen Weise, als dies für die deutschsprachige Entwicklung zutrifft. Das System des Beirats der Zeitschrift, dessen Mitglieder aus sehr unterschiedlichen europäischen und außereuropäischen Ländern kommen, ermöglicht es, diesen Rundgang fortzusetzen. Ähnlich wie die interkulturell vergleichenden Gespräche über die Zusammenhänge zwischen Fachentwicklung und Gesellschaftsentwicklung könnten interdisziplinär geführte Gespräche mit den im Beirat vertretenen Disziplinen diesbezüglich weiter führen. Von einer solchen allgemeinen Reflexion bis zur Umsetzung der gewonnenen Erkenntnisse in einer darauf aufbauenden Arbeitsplanung ist es freilich ein weiter Weg.

Wie die Geschichte der Geschichtswissenschaft zeigt, haben neue Zeitschriften auf der Suche nach neuen Wegen des Fachs eine wichtige Rolle gespielt. Ob diese neuen Wege über den engeren Bereich des Fachs hinaus von Nutzen sind, hängt wohl davon ab, inwieweit es gelingt, die tragende Zeitschrift in umfassendere Kooperationszusammenhänge einzubinden. Der Lehre kommt

dabei eine zentrale Bedeutung zu, insbesondere auf der Ebene des wissenschaftlichen Nachwuchts. Ähnlich wichtig sind funktionierende interdisziplinäre und internationale Kontakte. Die Initiatoren der Zeitschrift "Historische Anthropologie" hatten diesbezüglich ein großes Pensum vor sich.

Povzetek

HISTORIČNA ANTROPOLOGIJA – MENJAVA PARADIGME?

Ker so nacionalne in regionalne tradicije zelo zakoreninjene, so se pri razumevanju pojma "antropologija" pojavile težave. V nemško govorečem prostoru pa so se teževa pojavile tudi zaradi nerazčiščenih pojmov v terminologiji tega področja. Spremenjenim življenjskim razmeram bi se morala prilagajati tudi zgodovinska veda. Deloma je rezultat teh sprememb že koncept zgodovine kot "zgodovinske socialne znanosti". Vendar pa to le ni bilo dovolj in ob upoštevanju in spoštovanju "analovcev", dognanj etnologov na Švedskem in novosti, ki so nastajale v Italiji v krogu, ki se zbira ob reviji *Quaderni storici*, je v nemško govorečem prostoru nastala zamisel o "historični antropologiji". Tako se je rodila revija *Historische Anthropologie* (Historična antropologija), ki se preskuša predvsem na področju vsakdanjega življenja. Cilj uredništva te revije ni homogenost za vsako ceno, pač pa predstavitev realnosti, kajti revija ima podnaslov *Kultur-Gesellschaft-Alltag* (Kultura-družba-vsakdan). Stopnjevanje družbenih sprememb vodi do novih problemov, ki postavljajo tudi znanost pred nove izzive. Kot je pokazala zgodovina zgodovinske znanosti, so nove revije ob iskanju novih poti igrale pomembno vlogo pri popuščanju togosti v stroki. Pobudniki in uredniki revije *Historična antropologija* so pred podobno nalogo.

HORMAYROV *ARCHIV* IN ZGODOVINA SLOVENSКИH DEŽEL

OLGA JANŠA ZORN*

V tem prispevku želim prikazati, koliko in na kakšen način je bilo zgodovinopisje o Slovencih in o slovenskih deželah prisotno v dunajskem glasilu *Archiv*. Gre za časopis, ki ga je izdajal Joseph Hormayr (1781-1848), po rodu Tirolec, ki je bil med drugim tudi direktor Haus-Hof- und Staatsarchiva na Dunaju.¹ V svojem

* Pedagoška fakulteta, Univerza v Ljubljani, Kardeljeva ploščad 16, Ljubljana, Slovenija

¹ Joseph Frh. v. Hormayr (1781-1848) je bil rojen v Innsbrucku. Študiral je pravo, že zgodaj se je zanimal za zgodovino in pričel pisati zgodovinske članke. Izpopolnjeval se je v diplomatiki in zbiral vire za tirolsko zgodovino. Potem, ko je spoznal dunajskega orientalista J. Hammerja, nadvojvodo Janeza in švicarskega zgodovinarja J. Müllerja, se je po nasvetu zadnjega odpravil na Dunaj. Kmalu se je od visokega uradnika povzpел do direktorja Haus- Hof- und Staatsarchiva. 1802 je objavil delo *Kritisch-diplomatische Beiträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter*, 1805 je prevzel uredništvo časopisa *Wiener Zeitung*. Kot zgodovinar je bil pod vplivom Montesquieuja in je podobno kot J. Müller poudarjal velik vpliv klime in tal na naselitev prebivalstva in na splošen razvoj. Znan je tudi po sodelovanju v tirolski vstaji 1809 na strani A. Hoferja. V Münchnu je sodeloval pri izdajanju virov Monumenta Boica. V Avstriji je veljal za vplivnega zgodovinarja. Ko je odšel na Bavarsko, se je mnenje o njem nekoliko spremenilo, slišati je bilo posamezne kritike njegovega dela. V *Archivu* je bil 1824 (št. 115) objavljen njegov življenjepis, že leta 1822 pa seznam njegovih del. O njem in njegovem delu je sorazmerno veliko napisanega, omenim naj publikacijo Kurta Adela (ed.) *Joseph Freiherr von Hormayr und die vaterländische Romantik in Österreich*, Dunaj 1969. V francoščini pa je izšlo delo Andréa Roberta,

času je veljal za vplivnega zgodovinarja. Predvsem se je posvečal zgodovini Tirolske, posegal pa je tudi na področje zgodovine notranjeavstrijskih dežel, saj je znano, da se je odzval vabilu nadvojvode Janeza, ki je leta 1812 razpisal nekakšen natečaj na temo Zemljepis in zgodovina Notranje Avstrije v srednjem veku.² Hormayr je leta 1809 na Dunaju pričel izdajati *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (1809-1822), od 1823 do 1828 pa je bil naslov nekoliko spremenjen, in sicer se je glasil *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Nadaljevanje tega časopisa že pod drugimi uredniki je *Neues Archiv für Geschichte, Staatskunde, Literatur und Kunst* (1829-1830), od 1831 naprej *Oesterreichisches Archiv für Geschichte, Erdbeschreibung, Staatskunde, Kunst und Literatur*, nato od 1835 *Österreichische Zeitschrift für Geschichte und Staatskunde* s priložo *Blätter für Literatur, Kunst und Kritik*. V tem prispevku bomo govorili le o *Archivu* v času Hormayrovega uredništva (do 1829).

Leta 1811 je Hormayr pričel izdajati še drugo periodično publikacijo *Taschenbuch für vaterländische Geschichte*, ki je izhajala v letih 1811-1814 in 1822-1848 in je bila po obsegu veliko skromnejša od *Archiva*, bolj nekakšen almanah, kakršni so bili tedaj v modi.³

V predmarčni dobi je na Dunaju izhajala še vrsta drugih časopisov in revij, vendar se zdi, da je med njimi Hormayrov *Archiv* imel pomembno vlogo. Izhajal je trikrat tedensko v večjem formatu. Po obliki mu je pozneje bilo zelo podobno v Ljubljani izhajajoče glasilo *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*. Letno

L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoleon. L'apostolat du Baron de Hormayr et le Salon de Caroline Pichler, Pariz 1933.

² *Taschenbuch* 1813, str. 195-197.

³ Več o *Taschenbuchu* glej Olga Janša-Zorn, Zgodovinopisje o Slovencih v dunajskih glasilih "Archiv" in "Taschenbuch" v prvi polovici 19. stoletja. - *Dunaj in Slovenci*, Ljubljana 1994, str. 79.

je *Archiv* dosegal 600 do 1000 strani. V prvih letih so bile zelo pogoste dvojne številke, kasneje jih je manj; vsaka številka je štela najmanj osem strani.

Vsebinsko se je časopis nekoliko spreminjal, vendar je vseskozi ohranil določene značilnosti. Poudarek je bil na zgodovinskih prispevkih, dolgo časa je bilo v navadi, da je na naslovni strani bila objavljena kakšna domoljubna pesem, med drugimi tudi 1822 Zupančičeva⁴ Die große Glocke zu Marburg, 1827 Anastasiusa Grūna⁵ Illyrien, 1828 J. A. Schlechterja⁶ Die Gründung des Bisthums zu Laibach. V vseh letih je bilo veliko člankov v nadaljevanjih, značilne so tudi stalne rubrike kot biografije,

⁴ Janez Anton Zupančič (Suppantschitsch), zgodovinar, pesnik in potopisec (1785-1833) je bil rojen Ljubljčan. Po gimnazijskih in filozofskih študijah v Ljubljani je nekaj časa študiral bogoslovje, a ga ni končal. Bil je domači učitelj pri baronu Hallerju-Hallersteinu na Raki. Leta 1808 je na Dunaju nadaljeval študij filozofije, se družil s Kopitarjem, Tomažem Dolinarjem, Erbergom in Jakobom Zupanom ter pričel pisati za *Hormayrov Archiv*. V letih 1809-1819 je poučeval na gimnaziji v Celju, od 1819 v Mariboru in od 1831 do smrti leta 1833 v Kopru. Objavljal je v nemščini in sodeloval tudi v drugih časopisih, npr. v graškem *Der Aufmerksame*, v *Laibacher Wochenblatt*, *Carniolii*, *Illyrisches Blatt*, z zgodovinskimi, topografskimi in potopisnimi članki, zanimalo pa ga je tudi ljudsko blago.

⁵ Anton Aleksander Auersperg - Anastasius Grün (1806-1876), pesnik in politik, rojen v Ljubljani. Študiral je pravo. Živel je na graščini Turn pri Krškem, na Dunaju in v Gradcu. V knjigi *Volkslieder aus Krain* je objavil svoje prevode slovenskih ljudskih pesmi. Pogosto ga omenjamo v zvezi s Prešernom.

⁶ Anton Joseph Schlechter (1809-1875), kranjsko-nemški pesnik je bil rojen v Ljubljani, študiral je pravo na Dunaju (1825-1830), potem je stopil v državno službo. Pisal je nemške pesmi pod psevdonimom Hugo vom Schwarzthale in objavjal v *Laibacher Zeitung*, *Illyrisches Blatt*, tudi v *Archivu*. Pri Kleinmayru v Ljubljani je izdal pesniško zbirko *Lirische und romantische Dichtungen*. Wurzbach pravi, da je bil Schlechter potem, ko je nastopil kot pesnik Anastasius Grün, kmalu pozabljen. Gspan v SBL pa poudarja, da je bil Schlechter prvi Prešernov sodobnik, ki si je prizadeval posredovati ga Nemcem.

literatura, umetnost. *Archiv* prinaša torej poleg zgodovinskih prispevkov še prispevke iz geografije, literature in umetnostne zgodovine. Zlasti v dvajsetih letih se je izkazalo večje zanimanje za umetnostno področje, kar nekateri razlagajo tudi s cenzuro. Prav zaradi cenzure naj bi se povečalo število nevtralnih tem.⁷

Hormayrov *Archiv* še ni pravi zgodovinski časopis, namenjen je širšemu krogu bralcev. Med pisci so bili tako državni uradniki kot profesorji, člani raznih samostanov⁸, najdemo pa tudi pomembne zastopnike evropske romantike, kot so bili bratje Collin in Schlegel, Caroline Pichler, Madame de Staël.

V vsebinskem pogledu je poudarek na zgodovini srednjega veka (manj na antiki) in želja po celoviti zgodovini Avstrije. Zavedajo se že potrebe po kritičnih izdajah virov, zato jih tudi večkrat objavljajo, vendar jim manjka znanja, saj so zlasti podatki o nahajališčih velikokrat pomanjkljivi. Posebej gojijo patriotično-domovinsko zavest in večkrat je poudarjeno geslo: Vaterlandsliebe durch Vaterlandskunde zu fördern.⁹ Veliko je zanimanje za deželno zgodovino, za razne statistične podatke, priljubljeni so opisi potovanj, poročila o delu deželnih muzejev npr. v Brnu, Pragi, 1824 najdemo poročilo o kranjskem deželnem muzeju, skoraj vsako leto so objavljena poročila o delu Joaneuma iz Gradca. Po drugi strani je mogoče najti veliko tem iz obče zgodovine, zlasti angleške (čas Riharda Levjesrčnega, kraljice Elizabete I., Cromwella), zgodovine križarskih vojn, turškega cesarstva (o tem je veliko pisal J. Hammer), v zvezi s francosko zgodovino je obravnavan zlasti čas revolucije in Napoleonovih vojn. Očitno

⁷ Erika van Overschelde, *Die Geschichtsschreibung im frühen 19. Jahrhundert in den Wiener Zeitschriften* (disertacija dunajske univerze, 1949, tipkopis).

⁸ Mnogi pisci so bili člani raznih samostanov, npr. St. Floriana, Melka, Admonta idr.

⁹ O tem piše tudi M. Altfahrt v disertaciji *Studien zur Geschichte des historischen Zeitschriftenwesens in Österreich im Vormärz* (str. 117), dodana je bibliografija (disertacija dunajske univerze je iz leta 1979).

je nasprotovanje francoski revoluciji in Franciji, izjema je čas Napoleonove poroke z Marijo Luiso. Tudi o zanimanju za evropsko literaturo je mogoče reči, da so v ospredju angleška dela (Walter Scott, Byron itd.), seveda pa tudi nemška predromantika. Med pesnitvami na naslovni strani je veliko hvalnic cesarju Francu, tu so razne balade in romance ter pesmi o znamenitih bitkah in zmagah, o zgodovinskih osebnostih, kot je bila Marija Stuart, Andreas Hofer, princ Evgen itd. Med pisci teh pesmi pogosto srečamo imena kot: J. N. Vogl, C. Pichler, J. Kalchberg pa tudi v naših krajih delujoče posameznike, kot so J. A. Zupančič, F. X. Richter, H. Costa A., J. Schlechter in kasneje A. Grün.

Čeprav je v *Archivu* mogoče najti vplive romantike, moremo po drugi strani govoriti tudi o vplivih razsvetljenstva in jožefinizma, kar se kaže zlasti v verski toleranci in velikem zanimanju za reformacijo ter v podpori raznim pravnim normam iz časov razsvetljenih reform, predvsem odpravi smrtne kazni in mučenja. Izmed zgodovinskih tem, ki so v *Archivu* najbolj podarjene, je opisovanje velikih plemiških družin in njihovih genealogij, kar je tudi sicer ena od značilnosti dobe romantičnega zgodovino-pisja. Poleg velikih družin nemškega plemstva (zastopani so tudi Herbersteini in Auerspergi), najdemo študije o čeških, madžarskih in celo o hrvaških (Draškovići) plemiških družinah. Kaže pa se tudi interes za biografije znamenitih mož neplemiškega rodu.

Velik je interes za zgodovino gradov in utrd, še posebej tistih, ki so bili v povezavi z obrambo pred Turki. Potem je tu še zanimanje za arheologijo in numizmatiko.

Pod vplivom evropske romantike opazimo naklonjenost za zbiranje ljudskega blaga, za razne legende in pripovedke in tako ne preseneča, da v *Archivu* srečamo Vuka Karadžića in srbske narodne pripovedke.¹⁰

¹⁰ Leta 1824 in 1826 je *Archiv* objavil več srbskih pripovedk in anekdot po pripovedovanju dr. Wolfganga Stefanovitscha (Vuk Stefanović Karadžić).

Precejšnje je zanimanje za slovansko problematiko, nekajkrat sta omenjena Dobrovsky in Kopitar, ki se celo sama oglasita; Dobrovsky v zvezi s člankom o Pribini in v zvezi s prispevkom o Luksemburžanih v Furlaniji, Kopitar pa v zvezi s predstavitvijo staroslovanščine ob izidu latinske slovnice tega jezika, ki jo je 1822 pripravil J. Dobrovsky.¹¹

Med temami iz slovanske zgodovine ne manjka niti zgodovine Rusije, čeprav tema ni prav pogosta, večkrat pa najdemo prispevke o češki in slovaški zgodovini, o zgodovini Srbije (npr. o Črnem Juriju) itd.

Največja pozornost je veljala avstrijskim dednim deželam in njihovi zgodovini. Po zaslugi nekaj prizadevnih sodelavcev so tudi notranjeavstrijske dežele v teh raziskavah bile dobro zastopane.

Eden najbolj neutrudnih sodelavcev Hormayrovega *Archiva* je bil vsa leta Franz Xaver Richter (1783-1856), zgodovinar, profesor in bibliotekar, rojen v moravskem delu Šlezije. Kot gimnazijski profesor je najprej služboval v Brnu, v letih 1816 do jeseni 1824 je poučeval na ljubljanskem liceju, potem je odšel za bibliotekarja univerzitetne knjižnice v Olomouc. Še preden je prišel v Ljubljano, je objavil več prispevkov v *Archivu*¹² in leta

¹¹ V zvezi s člankom o Pribini (*Archiv* 1814, št. 26; 1822, št. 113) in v zvezi s člankom o Luksemburžanih v Furlaniji (*Archiv* 1828, št. 123). Kopitar v zvezi s člankom Dobrovskys *altslavische Grammatik*, *Archiv* 1822, št. 18-19 (podpis K.). Že 1811 je Kopitar objavil dvoje prispevkov, ki pa se ne tičeta slovenske zgodovine. Prispevka imata naslov *Geographie von Bessarabien, der Moldau, Walachei, Bulgarien, Bosnien, dem Berge Athos und Montenegro* (*Archiv* 1811, str.228-232) in *Vollständiger Auszug aus der serbischen Selbstbiographie des D. Obradović* (*Archiv* 1811, str.267-272).

¹² Leta 1815 je v *Archivu* objavil: *Die Zierotine; Mähren unter Ferdinand dem II.; Herzog Vrztislav von Mähren; "Marbod"; Das Geschlecht der Moymarn und das slawische Christenthum in Mähren.*

Leta 1816 je objavil še: *Swatopluk oder das großmährische Reich und dessen*

1816 je urednik o njem zapisal: "Njegova premestitev na Kranjsko je toliko bolj razveseljiva, kolikor je temnejša zgodovina Kranjske v srednjem veku." Urednik omenja, da se je Richter odzval na nagradni razpis nadvojvode Janeza in izrazil upanje, da se bo posvetil raziskovanju kranjske zgodovine.¹³ Treba je priznati, da je bil Richter v letih službovanja v Ljubljani in še kasneje zelo prizadeven in je veliko objavljajal o zgodovini Kranjske in sosednjih dežel, tako da je bila zgodovina slovenskega ozemlja v obravnavanem časopisu močno prisotna. Med drugimi sodelavci *Archiva*, ki so tudi posegali v preteklost naših dežel, srečamo Henrika Costo,¹⁴ profesorja Zupančiča, Ptujčana Alojza Pergerja,¹⁵ Franza Pettra,¹⁶ iz Gradca se oglašata Muchar¹⁷ in Kalchberg,¹⁸ s Koroške Eichorn,¹⁹ iz Trsta Rossetti.²⁰

slawische Kirche; Bruno Bischof von Ollmütz; Die Hussiten in Mähren; Die Quaden.

¹³ Ta razpis omenja Wurzbach v svojem *Lexiconu*, prav tako Gspan v *SBL*, o tem beremo v *Archivu* 1816, št. 149-150 in prav tam str. 160.

¹⁴ Henrik Costa (1796-1870) je bil rojen v Ljubljani, kjer je obiskoval gimnazijo. Služboval je po raznih krajih kot finančni uradnik, se zanimal za zgodovino in o njej tudi pisal, največ v *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*. Bil je član raznih znanstvenih in strokovnih društev.

¹⁵ Alojz Perger (1776-1839) je bil doma v bližini Ptuja, študiral je pravo v Gradcu in se zanimal za zgodovino, zemljepis, numizmatiko, jezikoslovje, zbiral narodne pesmi, pripravljajal primerjalni slovar slovanskih jezikov. Njegova zapuščina se je žal izgubila. Objavljajal je nemške pesmi in zgodovinske članke v graškem *Der Aufmerksame* in v dunajskem Hormayrovem *Archivu*.

¹⁶ Franz Petter (1798-1853), etnograf, geograf, potopisec, botanik. Rojen je bil v kraju Waidhofen, umrl pa v Kotoru. Po šolanju na dunajski realki se je posvetil trgovskemu poklicu v mestu Steyr, nato pa je živel tudi na Dunaju in v Gradcu. Vneto se je učil nemške, francoske in italjanske korespondence, zanimal se je za botaniko in se ukvarjal s poezijo. Leta 1823 je odšel službovat v Dalmacijo, in sicer je bil najprej v Dubrovniku, potem pa v Splitu. Napisal je več del o Dalmaciji (*Compendio geografica della Dalmazia*, 1834; *Botanischer Wegweiser in der Gegend von Spalato in Dalmatien*, 1832;

Celo sam Hormayr se loteva nekaj tem iz naše zgodovine, veliko člankov pa žal ni podpisanih.

Zanimivo je pogledati, katera vprašanja, ki se nanašajo na zgodovino slovenskega ozemlja in tu živečih posameznikov, so bila obravnavana.

V stalni rubriki biografski prispevki, kjer je iz širše problematike najti zgodovinske portrete Mirabeauja, Nelsona, Dobrovskega in samega Hormayra, je med znamenitimi Kranjci ali na Kranjskem delujočimi osebnostmi že leta 1815 članek o Valvasorju.²¹ Avtor navaja Valvasorjeve biografske podatke,

Die Königreich Dalmatien, 1841 itd.). Pisal je članke v različne takratne časopise, tudi za Hormayrov *Archiv*, za *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* itd.

- ¹⁷ Albert Muchar (1786-1849), zgodovinar in filolog. Študiral je najprej v Gradcu, stopil v benediktinski samostan Admont, potem je študiral na Dunaju, poučeval na graškem liceju, nato na graški univerzi. Bil je eden od glavnih pobudnikov za ustanovitev Historičnega društva za Notranjo Avstrijo (1843) in je v zvezi z nalogami tega društva raziskoval številne arhive.
- ¹⁸ Johann Kalchberg (1763-1827) pesnik in pisatelj, je deloval pretežno v Gradcu, bil je stanovski odbornik in podpornik zgodovinskih raziskav ter kurator graškega muzeja Joaneum. Zelo se je zanimal za usodo celjskih grofov in je napisal tudi dramo o Celjanih. V *Archivu* je med drugim pisal o Erazmu Predjamskem (*Archiv* 1814, št. 22-23, 24-25, tudi v *Laibacher Wochenblatt* istega leta, str. 24-29).
- ¹⁹ Michael Ambrosius Eichorn (1758-1820), zgodovinar in bibliotekar. Rojen je bil na Badenskem, umrl je v samostanu St.Paul na Koroškem, katerega član je bil. Poleg teologije je študiral tudi zgodovino in pomožne zgodovinske vede in bil med drugim bibliotekar v samostanu St.Blasien, potem pa gimnazijski prefekt v Celovcu. Proučeval je razne arhive na Koroškem in pripravljaval *Diplomataium Carinthiae*. Objavljal je v Hormayrovem *Archivu*, *Carinthii* in v *Kärntnerische Zeitschrift*.
- ²⁰ Domenico Rosseti (1774-1842), pisatelj in humanist. Študiral je pravo na Dunaju, deloval je v Trstu, kjer je ustanovil Archeografo Triestino (1829), aktivno je sodeloval v društvu Societa di Minerva in bil član raznih drugih društev in akademij.
- ²¹ *Archiv* 1815, št. 92-94, str. 380-381.

omenja njegova dela in sodelavce, usodo njegove knjižnice, članstvo v angleškem kraljevskem društvu in citira, kar je o njem zapisal Linhart, namreč, da je bil izredno priden in je velik del premoženja žrtvoval za svoja dela, da pa so ostale še nekatere vrzeli, zlasti pri zgodovini Slovanov. Citirano po Linhartu beremo, da Valvasor k starejši zgodovini ni dosti prispeval, ampak je prepisoval Schönlebn, bogatejša in uporabnejša naj bi bila le njegova novejša zgodovina, edinstven pa je topografski del, kjer vsako mestece in vsaka posest najdeta svojo lastno zgodovino. Dragoceni so pri Valvasorju opisi šeg in običajev Kranjcev.

O tem življenjepisni meni Branko Reisp,²² da je to prvi znani življenjepis Valvasorja, žal pa se avtor ni podpisal, tako da lahko samo ugibamo, kdo bi to lahko bil. Pisec bi bil lahko F. X. Richter, čeprav tedaj še ni služboval pri nas, je pa že leta 1815 bil imenovan za profesorja na ljubljanskem liceju. Avtor bi bil lahko sam Hormayr, ki se je izrecno zanimal za tovrstna dela, še najbolj verjeten avtor pa se mi zdi profesor Janez Anton Zupančič, ki je tedaj sicer že služboval na celjski gimnaziji, pred tem pa je vrsto let živel na Dunaju, se družil s Kopitarjem, za Erberga zbiral gradivo o znamenitih Kranjcih in nekaj manjših prispevkov objavil tudi v Hormayrovem *Archivu*.

Leta 1816 je bil med biografskimi skicami objavljen življenjepis J. Scopolija,²³ zdravnika in naravoslovca, ki je vrsto let deloval na Kranjskem, zlasti v Idriji in je o tem tudi pisal. Omenjeni življenjepis je verjetno eden prvih, saj je bil objavljen komaj 28 let po Scopolijevi smrti.²⁴ Tudi tu avtor članka ni podpisan, zdi pa se, da bi bil avtor lahko Hormayr glede na dejstvo, da je bil Scopoli rojen na južnem Tirolskem in je študiral medicino v

²² B. Reisp, *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana 1983, str. 7. Reisp meni, da Richter ni pisec tega članka; glej prav tam str. 303.

²³ *Archiv* 1816.

²⁴ *SBL* tega članka ne omenja.

Innsbrucku. O Hormayru je namreč znano, da je zbiral vse o tirolski zgodovini in o pišočih rojakih.²⁵

Leta 1817 je Richter objavil krajšo Schönlebnovo in Dolničarjevo biografijo.²⁶ V njej Richter kritično razmišlja, da razen kratke gimnazijske zgodovine o Kranjski nimamo nič novega in da bi bil Linhart zelo razočaran, zato so po njegovem še vedno dragocena dela Schönlebna, Dolničarja in Valvasorja. O Schönlebnovem življenjepisu pove, da je črpal podatke iz Valvasorja, dodaja Schönlebnov nagrobni napis v šentjakobski cerkvi v Ljubljani in našteva Schönlebnova dela. K Dolničarjevemu življenjepisu povejmo, da je v njem sicer nekaj netočnosti,²⁷ naštetpa so Dolničarjeva dela, naglašene njegove zveze s tujino, kjer je bil član raznih znanstvenih društev. Na koncu so omenjene Dolničarjeve zasluge za ustanovitev Societas Uitorum (Dizmova bratovščina) in Academie Operosorum.

Leta 1819 je bil v *Archivu* objavljen Richterjev nekrolog Valentinu Vodniku,²⁸ sočasno kot v *Illyrisches Blatt*. Med drugim poudarja, da je v Vodnikovem času na Kranjskem in v drugih slovenskih deželah zavladalo veliko zanimanje za deželni jezik. V zvezi s tem omenja Pohlina, Japlja, Kumerdeja, Damascena (Deva) in še posebej Zoisa, ki da je bil pospeševalec vsega kranjskega in zlasti slovanske literature. Richter hvali Vodnika kot gimnazijskega profesorja, slovničarja, pisca kratke zgodovine Kranjske in pesnika. Omenja, da je pripravljajal leksikon Kranjske (slovar), a ga je prehitela smrt. Leta 1830 je izšla še biografija

²⁵ C. Wurzbach, *Biographisches Lexicon*, zv. 9, str. 277. G. Rolletschek, *Zur geistigen Entwicklungen des Freiherrn Josef von Hormayr*, Wien 1937 (tipkopisna disertacija dunajske univerze).

²⁶ *Archiv* 1817, str. 314-319.

²⁷ Ni omenjen študij v Gradcu in Ingolstadt. Tudi glede otrok ne drži, da je bilo vseh sedem iz prvega zakona in da se ni še enkrat poročil (glej *SBL*, 12. zv., str. 74).

²⁸ *Archiv* 1819, št. 13-14. Tudi v *Illyrisches Blatt* 1819, št. 4.

Hieronima Megiserja izpod peresa H. Hermanna, vendar je to že v času, ko Hormayr ni bil več urednik *Archiva*.

Omeniti kaže še dva krajša prispevka, ki ju je Richter objavil pod naslovom "K literarni zgodovini Kranjcev" leta 1827, in sicer o na Kranjskem rojenem juristu Martinu Pegiusu in zdravniku Davidu Werbcu.²⁹

V rubriki Kunst najdemo življenjepis slikarja iz Gorice Franca Kavčiča (Caucig),³⁰ ki je v tistem času imel svoj atelje na Dunaju, navedena je celo ulica in hišna številka (auf der Wieden, Wienstrasse 543). Pisec članka je Fr. H. B. Opozarja, da je Kavčičeva letnica rojstva 1759 v Füsslerjevem leksikonu napačna in trdi, da je bil Kavčič rojen 3. 12. 1762 v Gorici,³¹ medtem ko je danes v umetnostnozgodovinski stroki obveljala letnica 1755. Izvemo, da naj bi Kavčič prišel na Dunaj že s petnajstimi leti, potem ga je cesar Jožef II. na priporočilo Filipa Cobenzla poslal 1781. leta na študij v Bologno, odtod pa v Rim, kjer naj bi ostal sedem let. Sledila je vrnitev na Dunaj in kmalu odhod v Mantovo (1791), odtod v Benetke (1791-1797), nato povratek na Dunaj 1797, kjer je bil 1799 imenovan za profesorja historičnega slikarstva in svetnika na Akademiji za umetnost. Od 1808 je po avtorjevih podatkih vodil slikarski oddelek dunajske porcelanske manufakture in šele 1820 je postal direktor na Šoli za slikarstvo, kiparstvo, bakrorez in mozaik na Dunaju. Avtor nato našteva številna Kavčičeva dela in njihova nahajališča.

Kot je bilo že omenjeno, je v *Archivu* bil velik poudarek na zgodovini plemiških družin, tudi tistih, ki so imele posest v slovenskih deželah. Obravnavani so Auerspergi,³² Kacijanarji,

²⁹ *Archiv* 1827, št. 103, isto v *Illyrisches Blatt* 1827, št. 23.

³⁰ *Archiv* 1825, št. 43.

³¹ Ksenija Rozman postavlja rojstno letnico v leto 1755. Glede na to, da je ob objavi slikar živel na Dunaju, bi pričakovali, da je podatek, objavljen v *Archivu*, točen.

³² F. X. Richter: Die krainische Auersperge. *Archiv* 1821 (več nadaljevanj).

Herbersteini, Gallenbergi, Celjski, Lambergi, Hohenwarti, Coroniniji idr.

Večkrat in zelo natančno piše Richter o Auerspergih. Podaja podrobno genealogijo knezov in grofov Turjaških, širjenje njihove posesti, razne rodbinske zveze s sorodnimi družinami na Kranjskem in drugod v Evropi. Šele z opisom dobe turških vpadov in v zvezi z obrambo pred Turki je najti nekaj več drugih podatkov, zlasti o Herbertu Turjaškem. Med drugim je omenjeno, da je kranjski plemič Jurij Khisl v latinščini opisal razgibano življenje Herberta Turjaškega, nato je Hans Khratzenpacher delo prevedel v nemščino. Objavljen je povzetek tega dela in prikazana vloga Herberta Turjaškega v boju s Turki. Richter tudi pove, da je črpal podatke tudi iz Valvasorja, Schönlebna, Zupančiča ter Imhofa in Hübnerja. Ponovno se je Richter vrnil k temi o Auerspergih čez nekaj let.³³

V daljšem prispevku *Illyrische Gränzhelden*³⁴ je Richter obravnaval problematiko Vojne krajine in uskokov ter nekaterih fevdalnih rodbin, povezanih s slovenskimi deželami.

O smrti Ivana Kacijanarja, vojaškega poveljnika in kranjskega deželnega glavarja, znanega borca proti Turkom, govori prispevek *Kazianers Tod*.³⁵ Pravzaprav gre za objavo pisma Christopha Knillenbergga, poslanega škofu Christophu Mandruzu v Trident. V opombi je tudi opozorilo o Valvasorjevih podatkih in mnenje, da je skušal Valvasor zmanjšati Kacijanarjevo krivdo.³⁶

Glej tudi članek istega avtorja *Illyrische Grenzhelden*, *Archiv* 1819, št. 79, 82, 87.

³³ F. X. Richter: *Hörwart von Auersperg*, *Archiv* 1826, št. 25. O tem tudi že *Archiv* 1820, št. 105.

³⁴ *Archiv* 1819, št. 79, 80, 81, 82, 85, 87.

³⁵ *Archiv* 1810, str. 599-600.

³⁶ I. Kacijanar je bil zaradi pobega pred Turki po obleganju Osijeka obtožen veleizdaje in zaprt na Dunaju. Od tod je pobegnil in se pričel pogajati s Turki. Nikolaj Zrinjski ga je dal ubiti.

Opisan je še Kacijanarjev nagrobnik v Gornjem gradu. Pisec celo primerja Kacijanarjevo usodo z usodo Wallensteina.

V zvezi z rodbino Herberstein je seveda največ podatkov o Žigi Herbersteinu. Omenja ga npr. pesem J. Hammerja,³⁷ pa tudi anonimni pisec leta 1826, ko piše o diplomatu Augustinu Mayerju von Mayerbergu in poudarja, da sta oba diplomata pokopana v cerkvi Sv. Mihaela na Dunaju.

Prav tako piše anonimni pisec o rodbini Gallenberg³⁸, ki naj bi kot ministerjali Andeških prišli z Bavarske, o njihovi posesti pri nas itd.

Potem so tu še grofje Celjski.³⁹ Posebej se je zdela zanimiva usoda Veronike Deseniške, imamo pa tudi članek o Ulrikovi smrti, ki temelji na podatkih Celjske kronike. Avtor tega članka bi bil lahko Zupančič, ki je tedaj služboval kot profesor v Celju. H. Costa je prispeval krajši članek o plemiški družini Hohenwart,⁴⁰ ki je imela posesti tako na Kranjskem kot na Štajerskem in Koroškem.

Richter je v zvezi z zgodovino gradov Kamen in Begunje na Gorenjskem⁴¹ podrobneje opisal fevdalne družine, ki so bile lastniki teh gradov (Kacijanarji, Lambergi, Ortenburžani idr.). Veliko podatkov je zlasti o Lambergih, omenjene so njihove deželne funkcije, omenjen je prvi ljubljanski škof Žiga Lamberg. Govor je tudi o slovenski ljudski pesmi Pegam in Lambergar, ki jo je že leta 1807 v nemščino prevedel prof. Zupančič in v kateri nastopa Krištof Lamberg. Čeprav je avtor nekatere podatke povzel po Valvasorju, objavlja tudi nekaj novih. Od cerkvenih

³⁷ *Archiv* 1828, št. 144. Besuch des Schlosses Herberstein in der Steyermark im Oktober 1828.

³⁸ *Archiv* 1818, str. 14-17.

³⁹ *Archiv* 1819, št. 139, 140.

⁴⁰ *Archiv* 1828, št. 117.

⁴¹ *Archiv* 1821, št. 154, 155, 157 (Stein un Katzenstein)

fevdalcev na Kranjskem je veliko napisanega o freisinškem⁴² deloma tudi o briksenškem gospodstvu.

Antične zgodovine, ki bi zadevala naše dežele, je v obravnavanem obdobju v *Archivu* sorazmerno malo. Omenim naj anonimni prispevek o nastanku Emone,⁴³ prispevek o antičnih izkopeninah v celjskem okrožju izpod peresa Janeza Antona Zupančiča,⁴⁴ tedaj profesorja v Celju. Sem bi lahko šteli še razprave, ki se deloma dotikajo antike, kot je npr. Richterjeva Hohe Häupter in Krain und insbesondere zu Laibach,⁴⁵ kjer je v prvem delu opisana prisotnost rimskih cesarjev na Kranjskem, še posebej v Ljubljani, medtem ko je v drugem delu poudarek na vodilnih osebnostih srednjega in novega veka (od Atila do Karla VI.). Nekaj več pisanja v zvezi z antiko je edino pri obravnavanju zgodovine Istre. O starinah v Istri piše Pietro Nobile⁴⁶, v posebnem članku pa Rossetti⁴⁷ obravnava rimski vodovod v Trstu.

Najpogosteje je v *Archivu* obravnavana srednjeveška zgodovina slovenskega prostora, in to od naselitve naprej. Prikazani so pokristanjevanje, odnosi med Slovani in Obri, Langobardi, Bavarci, govor je o Karantaniji in Spodnji Panoniji, Cirilu in Metodu, uporju Ljudevita Posavskega, ustoličevanju itd. Ti članki se v marsičem opirajo na starejše pisce Marka Hanžiča (Hansiz), Linharta, Bavčerja (Bauzer), deloma pa so tudi sad proučevanja dotlej neznanih virov ali pa gre za novo interpretacijo že znanih virov. Največ sta o tej problematiki pisala Richter in Eichorn,

⁴² O freisinškem gospodstvu je več nadaljevanj v *Archivu* 1819. P. Blaznik v svoji monografiji Škofja Loka in loško gospodstvo, objavljeni 1973, teh prispevkov ne upošteva.

⁴³ *Archiv* 1818, str. 617-618.

⁴⁴ *Archiv* 1818, str. 569-570.

⁴⁵ *Archiv* 1821, št. 17-18.

⁴⁶ *Archiv* 1815, str. 738-736 (*Alterthümer in Istrien*).

⁴⁷ *Archiv* 1815, str. 738-741.

deloma še Perger idr.⁴⁸ Nekatere razprave segajo tudi v visoki in pozni srednji vek. Richter nekje pravi, da se ne opira niti na Schönlebna niti na Valvasorja, ker so pri obeh napake, glede Linharta pa obžaluje, da svojih načrtov ni uresničil. Priporoča obiskovanje krajev, kjer so na razpolago arhivi in je možno njihovo raziskovanje. Obžaluje, da obisk vseh krajev, kjer bi bilo mogoče dobiti dokumente o zgodovini Kranjske in sosednih dežel, tudi njemu ni bil mogoč.

Potem ko Richter ni bil več profesor v Ljubljani, je objavil prispevek *Beyträge zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain*. Posebej naj še omenim, da se je Richter loteval tudi raziskovanja krajevine zgodovine, npr. zgodovine Radovljice (1822). O zgodovini mesta Kranja je objavil kratke regeste v nemščini na podlagi originalnih virov.⁴⁹ Leta 1829 je *Neues Archiv* prinesel njegovo obširno razpravo *Beyträge zur Geschichte Laibachs*.⁵⁰

Marsikdaj najdemo podatke o zgodovini naših dežel in krajev tudi v člankih, ki niso posvečeni samo našim deželam. Omeniti kaže anonimni prispevek o zgodovini Ljubljane,⁵¹ v katerem je seznam ljubljanskih županov in mestnih sodnikov od 13. do 16. stoletja po Schönlebnu, ali zapis o pomembnih spomenikih srednjega veka v monarhiji, kjer je veliko podatkov o zgodovini Ptuja⁵² Izmed mest je sorazmerno velikokrat opisan Trst, in to z različnih vidikov.

Richter, katerega delo seveda ni bilo brez napak, se je nekajkrat

⁴⁸ Več o tem Olga Janša-Zorn, Zgodovino pisje o Slovencih v dunajskih glasilih "Archiv" in "Taschenbuch" v prvi polovici 19. stoletja, *Dunaj in Slovenci*, str. 67-74.

⁴⁹ J. Žontar v *Zgodovini mesta Kranja* (1939) tega skoraj ne omenja.

⁵⁰ *Neues Archiv* 1829, št. 31, 33, 41, 43, 45, 47, 74, 78.

⁵¹ *Archiv* 1820, št. 107.

⁵² *Neues Archiv* 1829, št. 75, 79, 81, 82, 86, 103.

zapletel tudi v polemiko, najprej v zvezi s člankom o Pribinovem Blatogradu (Richter postavlja Mosburg v Mozirje), še kasneje pa v zvezi s člankom o Luksemburžanih v Furlaniji, ko ga je ostro zavrnil J. Dobrovsky. Potem ko je leta 1831 izzval nov spor, ni več sodeloval v *Archivu* in mnogo let kasneje je veliko zbranega gradiva o srednjeveški problematiki izročil uredniku *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain*, dr. V. F. Klunu. Zdi se, kot da bi Richter hotel biti nekakšen nadaljevalec Linharta, zato se ukvarja predvsem z zgodovino od obdobja Karla Velikega naprej.

Tu je še vrsta njegovih prispevkov o zgodovini Kranjske (Beiträge zur Geschichte Krains, Forschungen zur Geschichte und Geographie Krains, Istrien und Friauls im Mittelalter, Forschungen über Krain),⁵³ v katerih med drugim opisuje freisinško gospostvo s sedežem v Škofji Loki, briksenško posest na Kranjskem in številna druga vprašanja.

V *Archivu*, ki ni bil strogo znanstveno usmerjen, ampak je prinašal tudi poljudnejše članke, so imeli posebno mesto potopisi. Richter je sodeloval tudi s tovrstnimi članki. Leta 1822 je objavil poročilo o svojem desetdnevnem potovanju v Furlanijo.⁵⁴ Opisal je potovanje s kočijo v času velikonočnih počitnic. Vipavsko dolino imenuje "vrt in rastlinjak Kranjske", opiše izvir reke Vipave, Nanos in okolico, kamnite hiše in gospodarska poslopja. V Vipavi omenja Lanthierije in Herbersteine, zlasti tu rojenega Žigo Herbersteina. Pot ga je vodila proti Šempasu in Gorici. Ob opisu Gorice poleg nekaterih plemiških družin (Coronini in Attems) naglaša pomen goriškega šolstva in posebej vlogo posameznih tu delujočih mož. Omenja patra Frölicha, barona Codellija – avtorja več latinsko pisanih del idr. Pot ga je vodila še na Sveto goro, ki jo prav tako podrobno opiše, in naprej proti

⁵³ Podrobneje o tem v mojem zgoraj citiranem članku, str. 72-74.

⁵⁴ *Archiv* 1822, št. 99-100, 101, 107.

Čedadu, kjer si je ogledal bogat arhiv in cerkveno zakladnico. Končno je opisal še Oglej.

Drugi avtor, ki slikovito opisuje naše kraje na svojem potovanju iz Gradca proti Dubrovniku,⁵⁵ je že omenjeni Fraz Petter. Zelo sta mu bili všeč mesti Maribor in Celje, tudi o Ljubljani se pohvalno izraža in naglaša njeno prometno in trgovsko vlogo, omenja, da je v njej pred kratkim bilo srečanje monarhov (kongres sv. alianse). Je velik občudovalec kraške pokrajine; ko se približa morju, je naravnost vzhičen nad njim. Marsikaj izvemo o Trstu kot pristanišču in tamkajšnjih prebivalcih. Omenja, da se na ladjah govori več slovansko kot italjansko, in medtem ko je ladijsko vodstvo italjansko, so mornarji slovanskega rodu, bodisi Istrani, bodisi Dalmatinci, ki pa razumejo oba jezika. Navaja celo podatke o plačah mornarjev. Zelo obžaluje, da ima navtična šola v Trstu, ki je povezana z realko, tako malo slušateljev in da kapitani še vedno dajo več na prakso kot na teorijo. V stavbi omenjene šole naj bi bil poseben navtični muzej in bogata biblioteka. Opiše vrsto obrtnih (industrijskih) podjetij v Trstu.

V vrsti potopisov kaže omeniti tudi prispevek Josepha Valentina Paura⁵⁶, konzistorialnega svetnika, ki je potoval iz Linza na Dunaj, od tam preko Gradca v Ljubljano in naprej proti Postojni. Zelo podrobno opiše ogled Postojnske jame in Trsta, kjer hvali predvsem novi del, medtem ko ga nečistoča v pristanišču zelo moti, čeprav pravi, da to nekako spada k pristaniščem.

Prispevek, ki bi ga lahko šteli v zgodovino planinstva,⁵⁷ je mogoče najti v *Archivu* 1823. leta. V naši planinski literaturi je sicer znan opis prve nesreče na Triglavu, ki jo poznamo, verjetno pa ni znano, da je bil dogodek popisan v Hormayrovem *Archivu* že

⁵⁵ *Archiv* 1823, št. 105-106.

⁵⁶ *Archiv* 1823, št. 108-109.

⁵⁷ *Archiv* 1823, št. 20, 27-28 (Hauptmann v. Bosios Reise auf die Spitze des Berges Terglav in Krain, im July des Jahres 1822).

14. februarja 1823 in takoj nato v *Illyrisches Blatt*.⁵⁸ Avtor tega prispevka v *Archivu* je F. Jacomini-Holzapfel-Waasen. Vzpon stotnika von Bosia na Triglav 5. julija 1822 je opisan zelo pretresljivo, saj je v hudi nevihti strela ubila vodnika Antona Korošca. Posamezna krajevna imena na Gorenjskem so zapisana tudi slovensko (Bled jezero, Bisterca, Mali Terglou, Veliki Terglou). Tudi napis, ki ga je našel Bosio na Triglavu (napis govori o kaplanu Janezu Dežmanu, ki se je 1809 povzpел na Triglav), je avtor prispevka objavil v slovenščini.

Omeniti kaže prispevek Henrika Coste, rojenega Ljubljanačana, ki je kasneje objavljajl v raznih revijah in časopisih in bil član številnih znanstvenih in strokovnih društev. Leta 1827 je v *Archivu* priobčil prispevek Sechs Tage in Venedig 1824 s podnaslovom Dahinreise über Triest.⁵⁹ Bralcem navdušeno predstavlja svoje potovanje iz Ljubljane preko Notranjske v Trst, kjer je bil gost znanega tržaškega zgodovinarja dr. Domenica Rossettija⁶⁰, kateremu ga je priporočil deželni predsednik Buset. Mimogrede našteje še Busetova posestva, njegove zasluge za Kranjsko, posebej za pospeševanje umetnosti in znanosti. O Rossettiju pravi Costa, da je zelo razgledan, da ima bogato knjižnico in da je njegova hiša kot tempelj muz. V njej je mogoče najti redke izdaje Petrarce, spise Enea Sylvia (Piccolominia) ter vso mogočo literarturo, ki zadeva ozemlje Primorske. Od njega je izvedel veliko zanimivega in koristnega o trgovini v Trstu. Rossetti ga je vpeljal tudi v Minervino društvo, kjer se je Costa vpisal med odlične goste. Omenja, da je Rossetti bil ustanovitelj in ravnatelj tega društva, ki se je posvečalo raziskovanjem na

⁵⁸ *Illyrisches Blatt* 1823, št. 14-17. Prevod je bil objavljen v J.Kugy, *Pet stoletij Triglava*, Maribor 1973. Dogodek omenja tudi knjiga *Triglav gora in simbol* (E. Lovšin, S. Hribar, M. Potočnik), str.83-86.

⁵⁹ *Archiv* 1827, št. 86 -87.

⁶⁰ Glej opombo 20.

področju znanosti in umetnosti. Po statutu so imeli v Minervinem društvu vse leto, od oktobra do naslednjega maja, vsak petek zvečer za člane društva predavanja ali deklamacije pesniških in drugih del. Tu je bilo na razpolago veliko rokopisov, okrog 3000 zvezkov priročne knjižnice in 33 političnih listov različnih dežel. Društvo se je ukvarjalo z naravoslovjem (botanika, mineralogija), zgodovino, arheologijo in starinoslovjem, zlasti s starinami, najdenimi na domačih tleh. Costa opiše različne znamenitosti Trsta, in sicer vrsto cerkva, poleg katoliških še pravoslavno, protestantsko in sinagogo, o borzni palači pravi, da se lahko meri z vsemi drugimi razen s tistima v Dublinu in Amsterdamu. Ogledal si je tudi bolnišnico in ladjedelnico, razpisal se je o gledališču, ki je lahko sprejelo do 3000 gledalcev. Izvemo celo, kolikšna je bila vstopnina, in še marsikaj zanimivega.

Nekaj tem v *Archivu* je takih, ki bi jim lahko rekli gospodarska zgodovina, vendar ne veliko, saj je tedaj gospodarska zgodovina bila še precej nezanimiva za zgodovinsko znanost.

Johann R. Gallenstein v prispevku Versuch einer statistisch-topographischen Schilderung des Lavantthales⁶¹ prinaša zanimive podatke o gospodarski dejavnosti v Labotski dolini, kot so npr. železarstvo, steklarne, predelava svinca, dalje o trgovini, sejnih ter o merah in utežeh na tem območju. Obenem našteva uvozne in izvozne izdelke iz posameznih dežel. Tako med izvozne artikle Kranjske postavlja zlasti sukno, slamnike in leseno robo, med uvozne pa predvsem ovčjo volno, laneno prejo in konopljo.⁶² V članku je mogoče najti še razne druge podatke, npr. vrstni red 42 lavantinskih škofov od 1226 do 1800.

A..Tedeschi je 1823 objavil prispevek o strojenju podplatnega

⁶¹ *Archiv* 1821, št. 114, 115-116.

⁶² Prav tam, str. 455.

usnja na Štajerskem in o trgovini z njim⁶³ ter razmišljal o vzrokih vzponov in padcev usnjarske in strojarske obrti na Štajerskem. Pove, da Štajerska na leto izdela 35.000 do 40.000 funtov govejih kož. Polovica od tega gre v izvoz, preostalo porabijo za domače potrebe. Glede širjenja tovrstne obrti in trgovine opozarja, da so v vojnem času potrebe večje, omenja tudi posledice celinske zapore. Podatki, ki jih navaja, veljajo za celotno Štajersko.

V gospodarsko zgodovino posega H. Costa z objavo dokumenta o trgovini na Kranjskem iz leta 1489, ko je cesar Friderik IV. podelil določene svoboščine v zvezi s trgovinsko dejavnostjo na Ljubljani.⁶⁴

Že leta 1816 je bil objavljen občiren članek o zgodovini prometa, čeprav je naslov nekoliko nenavaden, namreč Kako je bilo avstrijsko jugozahodno državno mejo po bratislavskem miru najlažje braniti.⁶⁵ Članek je bil napisan v času Napoleonovih vojn leta 1807 in je seznanjal s plošnim stanjem cestnega omrežja na jugu države. Poleg splošnega geografskega opisa dežele in opisa nekaterih krajev ob večjih in manjših rekah je posebna pozornost namenjena cestam in prometu nasploh. Prispevek je bil pripravljen iz obrambnih razlogov in ves čas opozarja, kje bi lahko prodrli sovražnik. S stališča cestnega prometa so popisani mnogi naši kraji. Pisec precej dolgega prispevka se ni podpisal, skoraj verjetno pa je naše kraje dobro poznal. V opis so vključene notranjeavstrijske dežele, včasih seže tudi malo čez meje.

K zgodovini prometa bi mogli šteti Richterjev zapis⁶⁶ o poti cesarja Karla VI. od Ljubelja do Ljubljane leta 1728, čeprav gre tu bolj kot za opis poti za prikaz ceremoniala, ki je bil organiziran za potovanje.

⁶³ *Archiv* 1823, št. 45-46 (Über Steyermarks Sohlenlederbereitung und Handel).

⁶⁴ *Archiv* 1828, št. 117.

⁶⁵ *Archiv* 1816, št. 97-98, 99-100.

⁶⁶ *Archiv* 1818, št. 57.

V gospodarsko zgodovino sodi tudi Richterjev prispevek o izsuševanju močvirja na Ljubljanskem barju oziroma o gradnji Gruberjevega kanala.⁶⁷ Prispevek je izhajal v nadaljevanjih in nas seznanja z načrti za osuševanje od 1552. leta naprej. Opisu predpriprav na gradnjo Gruberjevega kanala sledi opis finančnih težav, ki so spremljale gradnjo, in tega, kako je gradnjo potem končal baron Strupi leta 1780. Mislim, da ta članek raziskovalcem te problematike ni znan.

Med zanimivejše članke, ki posegajo v slovensko zgodovino srednjega veka in 19. stoletja, moremo šteti tudi daljši prispevek, ki ga je verjetno napisal urednik Hormayr sam in nosi naslov *Die Sachsen in Innerösterreich*.⁶⁸ Obravnava srednjeveško kolonizacijo slovenskega ozemlja in v zvezi s tem vprašanje nekaterih krajevnih imen, kot so Windisch-Graz, Baierisch-Graz, Windisch Matrai, Windisch Bleiberg, Windisch Feistriz, Sachselfeld itd. V to polemiko je bil vmešan tudi Kopitar, vendar ne v *Archivu*, ampak v časopisu *Wiener allgemeine Literaturzeitung*.⁶⁹ Pred tem, leta 1813, je namreč načel to vprašanje Hormayr v *Taschenbuchu*.⁷⁰ V njem je trdil, da je v času Karla Velikega bilo število prebivalcev slovanskega rodu na območju obeh bregov reke Enns prevladujoče in da je Karel Veliki vodil posebno politiko do premaganih narodov, ki jih je hotel čimbolj spojiti, zato je koloniziral slabo naseljene predele s saškimi, slovanskimi, frankovskimi in drugimi kolonisti. S tem razlaga številna slovanska krajevna imena na severu in tako tudi v Notranji Avstriji

⁶⁷ *Archiv* 1819, št. 90, govori o Ljubljanskem barju, naslov članka je *Beyträge zur Geschichte der Sumpfaustrocknung im österreichischen Kaiserstaate* (prav tam, št. 83, 87, 89).

⁶⁸ *Archiv* 1815, št. 144-145.

⁶⁹ *Wiener allgemeine Literaturzeitung*, *Intelligenzblatt* 81 (Feistriz).

⁷⁰ *Taschenbuch* 1813, str. 42-68 (*Die Lande ob und unter der Enns, vom IX. bis in das XIII. Jhrh.*).

pojav krajevnih imen, kot so Bairisch-Graz, Windisch-Graz, Sachsenfeld itd.

O imenu Feistriz (Bistrica) je Hormayr menil, da gre za apelativ, podobno kot pri keltskem Ach, Achen. S to trditvijo se Kopitar ni strinjal in je 1813 v omenjenem časopisu odgovoril, da je Bistrica deminutiv od Bistra, kar je ženska oblika pridevnika bister (bistra, bistro), ki da je znan v vseh slovanskih dialektih od Jadrana do Volge in da je mogoče najti od Kranjske do Poljske številne potoke s tem imenom. Nikakor torej ne gre za apelativ oz. sinonim z nemškim Ach. Poleg tega je Kopitar zavrnil trditev o saških kolonistih v Panoniji in teorijo o nastanku imena Sachsenfeld, Sachsenbug ipd. kot posledici saške kolonizacije.⁷¹ Po njegovem je Sachsenfeld samo nemška spačenka za Savinjsko polje. Odgovor na te Kopitarjeve pripombe najdemo šele leta 1815 v domnevem Hormayrovem članku. V njem pravi, da je Kopitar nedvomno velika avtoriteta za slovansko filologijo, potem pa ponovi svojo prvotno trditev o Bistrici, čeprav meni, da Kopitarjeva trditev v zvezi s tem ni v nasprotju z njegovo trditvijo o keltskem Achu, Achnu, ker je pomen obeh enak. Precej na široko se razpiše o srednjeveški kolonizaciji in ponovno poudari, kakšen pomen je imelo doseljevanje saških, frankovskih, bavarskih kolonistov med slovansko prebivalstvo za nastanek krajevnih imen.

Omenja tudi, da se kot posledica srednjeveške kolonizacije pojavljajo različne mere in različno poimenovanje kmetij (bavarska kmetija, slovenska kmetija). Po njegovem prav razlikovanje med Windisch-Graz in Bairisch-Graz kaže na različen izvor prebivalstva in domovino priseljencev.

V nadaljevanju avtor precej podrobno opiše tedanjo slovensko-

⁷¹ Franc Kos v razpravi *Slovenci za Karla Velikega (Izbrano delo)*, Ljubljana 1982, str. 163) podrobno razlaga nastanek krajevnega imena Sachsenfeld (Žalec).

nemško etnično mejo. Omenja slovensko Ziljsko dolino, našteva številne kraje od Šmohorja proti vzhodu. Tudi Kanalska dolina je slovenska, narečje pa je blizu kranjskemu. Pove pa, da so tukaj ponekod vmes tudi nemška naselja. Slovensko narodnostno mejo vzhodno od Beljaka postavi na Vrbsko jezero in naprej proti Celovcu, odtod proti severu in na cesto Velikovec – Krka, potem na Svinjo planino, v Labotsko dolino, nato na Štajersko proti Radgoni, potem po Muri in Rabi do Monoštra (St.Gotthard). Nekoliko je sicer presenetljivo, da bi Hormayr tako podrobno poznal razmere na Koroškem in potek narodnostne meje, seveda pa ni izključeno, da mu je podatke kdo posredoval, morda Zupančič ali Eichorn, morda celo Jarnik. Vsekakor se zdi ta članek, ki je tudi precej zgoden (1815), eden zanimivejših v *Archivu*.

Na koncu naj poudarim, da je bila najbrž srečna okoliščina, da je v času izhajanja Hormayrovega *Archiva* bil v Ljubljani prav F. X. Richter, in je tako naš prostor v *Archivu* bil velikokrat obravnavan. K temu je treba dodati še dejstvo, da je nadvojvoda Janez objavil svoj nagradni razpis o raziskovanju geografije in zgodovine Kranjske, na katerega sta se odzvala tako Hormayr kot Richter. V 30. letih so v *Archivu* še objavljeni, vendar redkeje, posamezni članki, povezani z zgodovino naših dežel, že v 40. letih 19. stoletja pa pride do ustanovitve Historičnega društva za Notranjo Avstrijo in nato do nastanka treh pokrajinskih historičnih društev (za Kranjsko, za Štajersko in za Koroško), s tem pa se težišče zanimanja za vprašanja zgodovine notranje-avstrijskih dežel prenese na omenjena lokalna društva. Ta društva kmalu pričnejo izdajati svoja glasila.

Za konec naj poudarim še svojo, že večkrat izrečeno misel, da bi zlasti delo F. X. Richterja zaslužilo temeljitejšo kritično oceno kakega medievista, ki bi proučil, koliko je bil originalen pisec in koliko je le prepisoval starejša dela, kar mu pogosto očitajo.

Summary

HORMAYR'S *ARCHIV* AND THE HISTORY OF SLOVENIAN LANDS

Josef Hormayr, a very influential Austrian historian from the first half of the 19th century, launched in 1809 in Vienna the journal *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* (the journal later changed its name) which he edited until 1829. In the pre-March period several publications were issued in Vienna, but Hormayr's *Archiv* takes a special place in the development of historiography and is of special interest to us, since it deals with subjects related to the history of Slovenian lands.

Our historiography supports the thesis that from Linhart's German-language History written at the end of 18th century until the 1870's no significant historiographic work had appeared. Although this holds true it is also a fact that *Archiv* included many articles by a Ljubljana professor, F.X. Richter, born in Moravian Silesia. These articles, had they been published in a book, would have amounted to an extensive work which, in my opinion, is not merely a transcript of older literature but a result of the study of sources containing a certain critical note. As Richter was a foreigner we did not pay much attention to him, but it could be said that he displayed a keen interest especially in the study of the history of Carniola.

Hormayr's *Archiv* was not a historical journal in the proper sense of the word, but a publication intended for a wide circle of readers. It was published with an annual run of 600 to 1,000 large-size pages. Its contributors included government officials, professors and monks. The emphasis was on the history of the Middle Ages, patriotic poetry was often published, there was a great interest in the history of the country and noble families, in folk art products and museums then in the process of formation, and travel diaries were often published. *Archiv* often dealt with

the history of the Slavs, important events in Europe, the lives of famous people etc.

Our main concern was to establish to what extent the Slovenian lands were dealt with in publications and who were the authors of contributions. Among the authors of poems we discovered, apart from F.X. Richter, J.A. Zupančič, H. Costa, A.J. Schlechter and later A. Grün. Among the published biographies are those of Valvasor, Scopoli, Schönleben, Dolničar, Vodnik, Kavčič and, during the thirties, of Megiser and Popovič. The noble families covered include the Auerspergs, Herbersteins, Gallenbergs, Hohenwartes, Kacijanars, Lambergs and Celjski. *Archiv* often dealt with the early Middle Ages, especially with Christianisation, then with Carniola, Lower Panonia, Cyril and Methodius, the problems of medieval colonisation including even the problems of the ethnic border, the description of individual provinces, and the city of Trieste. Even Kopitar and Dobrovsky contributed articles connected to Slav problems. But our provinces were most often dealt with by Richter. Many contributions were also made by the Graz scientists Muchar and Kalchberg and by Eichorn from Carinthia. Contributions by H. Costa of Ljubljana, A.J. Zupančič of Celje, A. Perger from Ptuj and F. Petter from Dalmatia appeared only rarely in the journal. Hormayr himself wrote articles about our provinces.

It was a fortunate circumstance that Richter was a professor in Ljubljana when *Archiv* was published, otherwise our lands would not be so well presented in the journal. It should also be noted that Archduke Johann at that time announced a prize contest for the study of geography and history of Carniola, to which both Hormayr and Richter responded. Later, after Hormayr ceased to be the editor of the journal and Richter no longer served in Ljubljana, there were much less articles about our provinces in the journal. Shortly afterwards, however, historical societies

started to be established in this area and to issue their own publications dealing with our history.

•

•

OD SVETEGA MIRU DO SVETE VOJNE

TOMAŽ MASTNAK*

Na začetku je bil mir. Konec desetega stoletja in na začetku enajstega je v južni Franciji nastalo mirovno gibanje, ki je nastopalo v imenu Boga. Gibanje za *pax Dei*, božji mir, je prešlo v prizadevanja za *treuga Dei*, božje premirje, vse skupaj pa se je konec enajstega stoletja izteklo v križarske pohode. Svete vojne bi ne bilo brez svetega miru.¹

Prvi mirovni shod je sklical Guy Anževinski, škof v Le Puyu, leta 975. Bilo je to veliko zborovanje na prostem, zunaj mestnih zidov, uperjeno proti tistim, ki so ropali cerkve v lepuyski škofiji. Škof jim je zagrozil z izobčenjem ter od zbranih vitezov in kmetov izsilil prisego, da bodo spoštovali mir. Cerkveni dostojanstvenik je lahko bil prepričljiv, ker je ob njegovi strani stala vojska njegovih nečakov, grofov v bližnjih Gévaudanu in Brioudu. Uspeh tega zbora je bil spodbuda za nadaljnje delovanje. Guy in drugi škofi so v naslednjih letih sklicali nove shode, gibanje se je širilo, in da bi pritegnili ljudske množice, a tudi zato, da bi zagotovili neposredno prisotnost svetega, so kleriki začeli na mirovna zborovanja prinašati ali voziti relikvije svetnikov.²

* Filozofski inštitut ZRC SAZU, Gosposka 13, Ljubljana, Slovenija

¹ O zgodovini tega mirovnega gibanja gl. zlasti Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, ter Head in Landes, ur., *The Peace of God*. Druga literatura je navedena v omenjenih delih ter deloma v opombah, ki sledijo.

² "[...] the instigators of the Peace of God played the "miracle card" to draw

Medtem ko so bili prizorišče prvega vala božjega miru predvsem Akvitanija, Berry in Auvergne, je imel drugi, nekje med letoma 1019 in 1038, središče v Burgundiji in se širil proti vzhodu ter na jug in sever. Okoli 1040 je mirovno gibanje doživelo globoke spremembe in *pax Dei* je nasledila *treuga Dei*.³

Prvi mirovni zbor, katerega kanoni so ohranjeni, je tisti v Charrouxu leta 989.⁴ V dokumentu beremo, da so se škofje, duhovniki in menihi ter laiki obeh spolov zbrali, da bi izprosili "pomoč božje pravičnosti. Naš namen je izkoreniniti zločinsko dejavnost, za katero vemo, da se že nekaj časa bohota zaradi zlih navad v našem okrožju, ker smo tako dolgo odlašali s sklicem zbora, ter zasaditi več zakonite dejavnosti. Zategadelj mi, ki smo se posebej zato zbrali v božjem imenu, razglamo, kot bo razločno pojasnjeno v naslednjih kanonih, da: (1) Če bo kdorkoli napadel sveto cerkev ali karkoli na silo vzel od nje ter tega ne bo poravnal, naj bo izobčen. (2) Če bo kdorkoli zaplenil kmetom [*agricolae*] ali drugim revežem [*pauperes*] ovce, vole, osle, krave, koze, kozle ali prašiče – razen če do tega pride zaradi krivde žrtve – in če ta oseba ne bo poskrbela za to, da poravna vso škodo, naj bo izobčena. (3) Če bo kdorkoli oropal, ugrabil ali zadal udarec duhovniku ali dekanu ali komur koli od duhovščine [*ex clero*], ki ne nosi orožja (se pravi, ščita, meča, prsnega oklepa ali čelade), marveč preprosto hodi po svojih opravkih ali je na svojem domu, in če bo preiskava, ki jo bo opravil njegov škof, pokazala, da je ta oseba zakrivila zločin,

crowds and impose respect." Christian Lauranson-Rosaz, "Peace from The Mountains", str. 111. Gl. Brenhard Töpfer, "The Cult of Relics and Pilgrimage".

³ Prvič razglšana 1027 na koncilu v Elne ali Toulougesu; dominantna poteza mirovnega gibanja je postala s shodom v Arlesu 1041. Cf. Head in Landes, "Introduction", str. 7.

⁴ Lauranson-Rosaz, "Peace from The Mountains", str. 110, ga imenuje "the first example of an assembly of legislating bishops".

potem je kriva svetoskrunstva, in če se po vsem tem ne bo potrudila dati zadoščenje, naj bo potem obravnavana kot oseba, ki je izobčena iz svete cerkve našega Boga."⁵

Okoli teh treh točk: zaščitite cerkve in cerkvene posesti, zaščitite cerkvenih dostojanstvenikov, duhovnikov in menihov ter zaščitite ne toliko kmetov in revežev kot njihove živine, so se vrteli vsi shodi, na katerih so vzpostavljali božji mir.⁶ Včasih se je premaknil naglas, nedpoustno ravnanje je bilo včasih podrobneje razčlenjeno in tu in tam so kaj dodali. Osebam, ki jih je ščitila mirovna zakonodaja, so, denimo, prišteli nune, vdove, sirote, ženske in tiste, ki so jih spremljali na poti, trgovce, tako da je ta kategorija bolj ali manj zajela celotno laično neoboroženo prebivalstvo; in zločin proti božjemu miru ni bila le kraja živine kmetom in revežem, temveč tudi uničevanje posevkov, poškodovanje olivnih nasadov, oviranje žetve, kraja grozdja ipd. Vendar je mogoče reči, da so koncili po Charrouxu sledili zgledu, ki ga je postavil ta shod, tako da je moč govoriti o "koherentnem konceptu božjega miru"⁷ ter jasno pokazati razliko med njim in božjim premirjem. *Pax Dei* je skušal ščititi določene kategorije prebivalstva "neoborožene laike in zlasti kler" ter njihovo premoženje ob vsakem času, vseskozi, medtem ko je *treuga Dei* varovala celotno prebivalstvo v določenem času, zaukazovala prenehanje slehernega nasilja, a le v omejenih obdobjih.⁸ Sprva

⁵ "The acts of the council of Charroux (989)", cit. po prevodu v Head/Landes, *The Peace of God*, App. A, str. 327-8.

⁶ Sam izraz *pax Dei* se sicer ne pojavi pred letom 1033. Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, str. 3-4. Richard Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 201, op. 91, dodaja, da se je retorika, ki jo je v letih pred tem uporabljal Ademar iz Chabannesa, že zelo približala tej "formuli".

⁷ Head/Landes, "Introduction", str. 4; nasprotno mnenje, da je "v virih in zgodovinoisju težko najti koherentno mirovno gibanje z izdelano ideologijo, ki bi ga bilo mogoče označiti 'božji mir'", zagovarja Amy G. Remensnyder, "Pollution, Purity and Peace", str. 281.

⁸ "Whereas the Peace sought to protect certain classes and their goods at all

je prepoved nasilnih dejanj veljala vsak teden od sobote zvečer do ponedeljka zjutraj, tako da bi lahko vsak vernik neovirano izkazal dolžno spoštovanje gospodovemu dnevu, vendar je bila kmalu razširjena in je zajela čas od četrтка zvečer do sončnega vzhoda v ponedeljek, se pravi štiri dni, simbolično povezane s Kristusovim pasijonom. Poleg tega je bila uporaba orožja prepovedana ob cerkvenih praznikih, tako da je v celoti sankcionirala približno tri četrt leta.

To je bolj ali manj vse, o čemer se lahko zgodovinarji sporazumejo. Razhajajo se v razlagah vzrokov za nastanek mirovnega gibanja, njegovih interpretacijah in ocenjevanju njegovih dosežkov in pomeña.⁹

Po tradicionalni razlagi je bilo mirovno gibanje odgovor na "fevdalno anarhijo". Dezintegracija tradicionalnih oblastnih struktur "zlasti zaton karolinškega cesarstva in slabitev kraljeve moči južno od Loire" naj bi pripeljala do ozemeljske drobitve in vzpona krajevnih fevdnih gospodov. Ti so vzeli pravico v svoje roke, se zapletali v privatne vojne, posegali po cerkveni posesti in maltretirali ljudstvo, kmete in *pauperes*. Kot je dramatično pisal Bloch, so ljudje tedaj živeli "v stanju nenehne nevarnosti, polne bolečine" in "grožnja je vsak dan visela nad usodo slehernega posameznika"; nasilje je bilo resnično znamenje tistega časa. V tem brezzakonju se je razlegel klic po miru, najdragocenejšem in najnedosegljivejšem vseh božjih darov, in na obrobju nemočnih posvetnih oblasti se je na cerkveno pobudo razmahnilo spontano gibanje, ki si je prizadevalo vzpostaviti toliko zelena red in mir.¹⁰

times, the Truce was an attempt to stop all violence at certain times." H. E. J. Cowdrey, "The Peace and the Truce of God in the Eleventh Century", str. 44.

⁹ Gl. zlasti Frederick S. Paxton, "History, Historians, and the Peace of God"; tudi R. I. Moore, "Postscript: The Peace of God and the Social Revolution", in Hoffmann, *Gottesfriede*, str. 7 sq.

¹⁰ Marc Bloch, *La société féodale*, str. 566-9. Cf. Gerd Tellenbach, *The church*

Imbecillitas regis, kriza kraljestva, v katero tudi Duby postavlja vznik mirovnega gibanja,¹¹ je zadevala tisto funkcijo, v kateri je bil kralj bolj kot v kateri drugi božji poslanec na zemlji: ohranjanje miru.¹² Cerkev, zlasti vrhovi njene hierarhije, škofje (papež je bil takrat še daleč, v resnici rimski škof), naj bi bila torej nasledila kralja kot varuhinja zakona in reda.¹³ *Pax Dei* je stopil na mesto *pax regis*.

Za novejšje raziskave je ta tradicionalna podoba vprašljiva. Elisabeth Magnou-Nortier trdi, da "ni evidence, ki bi dovoljevala govoriti o endemičnem neredu" v tistem obdobju in v krajih, ki so povezani z nastankom mirovnega gibanja. Potemtakem je tudi "postalo težko vztrajati pri mnenju, da je božji mir izviral iz želje po boju proti fevdalnemu neredu, kajti tega ni mogooče najti".¹⁴ Podobno trdi Hans-Werner Goetz, da "desetletja okoli leta 1000 niso bila obdobje popolnega nereda" in da božji mir –

in western Europe from the tenth to the early twelfth century (ta izd. je malenkost dodelana verzija izvorne *Westliche Kirche vom 10. bis zum frühen 12. Jahrhundert*, 1988), str. 136, ki tudi vidi historično ozadje mirovnega gibanja v "[t]he high incidence of feud and the lack of law and order," ki "came to be a torture for men of all classes in parts of France and neighbouring lands where power was at its most fragmented in the tenth and eleventh centuries".

¹¹ Georges Duby, *Trije redi ali imaginarij fevdalizma*, str. 153 sq. Cf. Lauranson-Rosaz, "Peace from The Mountains", str. 106 sq.

¹² Tellenbach, *The church in western Europe*, str. 39: "Peace was the most precious gift of the king, and keeping the peace his most elementary duty and the primary source of his authority." R. I. More, "Postscript", str. 309. O karolinškem pojmu kralja cf. Janet Nelson, "Kingship and Empire", str. 213 sq., zlasti str. 218: "power came from God. The king acted as his deputy in securing justice and peace for the Christian people."

¹³ "Ende des 10. Jahrhunderts ging die hohe Geistlichkeit in Südfrankreich daran, von sich aus für Ordnung im Land zu sorgen." itn. Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, str. 1, cf. 246 sq.

¹⁴ Elisabeth Magnou-Nortier, "The Enemies of Peace: Reflections on a Vocabulary, 500-1100", str. 58-9.

kot gibanje, ki je "terjalo krščanski zakonski red", *pax et iustitia* – ni bil "nadomestilo, marveč je bil podpora obstoječim sekularnim zakonom". "Mirovna zborovanja so temeljila ne le na obstoječih zakonih, marveč tudi na sprejemanju sekularne zakonodaje."¹⁵

Vendar ta korektiv, kakor koli globoko že posega v predstave o božjem miru, ne ovrže teze o premikih v oblastni sferi, marveč raje izostruje naše razumevanje takratnega dogajanja. Ko Goetz dokazuje, da "desetletja okoli leta 1000 niso bila obdobje popolnega nereda", dodaja, "pač pa obdobje, v katerem se je razvijal novi red". In ko piše, da na mirovno gibanje "ne smemo gledati kot na nadomestek za vrhovno oblast, ki je bila zdaj v francoski družbi odsotna; marveč bi ga morali videti v razmerju do novih sil, ki so se začele dvigati", želi povedati, da gibanje ni bilo "revolucionarno", marveč stabilizacijsko, čeprav v razmerah, ki so se spreminjale. Da pa je značilnost teh spreminjajočih se razmer bila tudi, (če ne predvsem), *imbecillitas regis*, sporoča prav takrat, ko to zanikuje. "Vzpona tega gibanja," pravi, "ni več mogoče razlagati kot rezultat kraljeve nemoči, kajti vemo, da so njegovo mesto zasedli neodvisni vojvode in vladarji".¹⁶ Kako bi namreč minornejša vladarska gospoda mogla zasesti kraljevo mesto, če bi kraljeva moč ne bila slabila? Ali, če se je to zgodilo, je kralj pač moral utrpeti zmanjšanje svoje moči, če ne pred tem, pa potem. Vse to narekuje pomemben sklep, da *posvetna* oblast ni oslabela, četudi se je zmanjšala *kraljeva* moč: da se je sekularna oblast prestrukturirala.¹⁷

¹⁵ Hans-Werner Goetz, "Protection of the Church, Defense of the Law, and Reform", str. 260, 270-1. Thomas Head, "The Judgment of God", str. 219, piše, da škofje niso vpeljevali novih zakonov, marveč "they did bring new religious weapons to the defense of existing laws [...]."

¹⁶ *Ibid.*, str. 260.

¹⁷ Head in Landes, "Introduction", str. 13, govori o premiku mesta oblasti in o spremembi načina njenega izvrševanja; Moore, "Postscript", str. 322,

Do iste problematike nas pripelje Magnou-Nortier. Njeno prepričljivo dokazovanje, da je besedišče, v katerem so govorili viri božjega miru – denimo kategorije, v katerih so ožigosani kalilci miru: *raptores, pervasores, usurpatores, violatores ecclesiarum* – "arhaično in ekleziastično" in da besede, ki so jih izgovarjali škofje, zavzeti za *pax Dei*, odzvanjajo na ozadju prizadevanj škofov iz šestega stoletja, ki jih je zaposloval *pax ecclesiae*, ter problemov, s katerimi so se spoprijemali frankovski škofje v karolinškem cesarstvu, se izteče v opozorilo, da je bilo ključno vprašanje, okrog katerega so se vrtele vse te razprave, kdo ima v zadnji instanci pravico do razpolaganja s cerkveno posestjo, cerkev ali posvetna oblast. "Noben zgodovinar, ki se ukvarja z vprašanji, povezanimi z [božjim] mirom, ne sme izgubiti izpred oči tega problema; to je namreč osrednja zadeva, o kateri se je razpravljalo, bojišče, na katerem so se stoletja spopadali med sabo tisti, ki so imeli cerkveno oblast (*auctoritas*) in oni, ki so imeli posvetno (*potestas*)."¹⁸ Na podlagi ugotovljene kontinuitete v kleričnem jeziku avtorica trdi, da politika božjega miru ni bila uperjena zoper privatne vojne, razbojništvo in roparske pohode fevdnih gospodov, marveč je šlo, "tako kot v šestem, devetem in desetem stoletju za to, da se laike [...] prisili k temu, da se odpovedo pravicam, ki so si jih lastili nad cerkveno zemljo, katere zakoniti branilci so bili, ali nad tisto zemljo, ki so si jo, kot se je velikokrat pripetilo, prilastili, da bi lahko branili svoja področja, kadar so bila ogrožena".¹⁹ Sklep: "[Božji] mir je imel namen vrniti duhovščini nadzor nad cerkvenim premoženjem. V srcu teh bojov tako najdemo Gelazijevo doktrino o pristojnostih

pa piše o "massive transformation in the distribution of power and wealth which brought about a far more complex and sharply articulated social hierarchy".

¹⁸ Magnou-Nortier, "The Enemies of Peace", str. 58-61.

¹⁹ *Ibid.*, str. 68-9.

auctoritas in *potestas* in dolgo zgodovino kompromisov in sklepanj miru, ki so se odigrali med njima v teh petih stoletjih.²⁰ Reaktualizacija Gelazijeve doktrine²¹ seveda ni nujno pomenila sprejetja Gelazijeve rešitve – že zato ne, ker nikdar ni bilo soglasja o tem, kaj je hotel ta papež povedati,²² odprla in uokvirila pa je polje spopada.

Če torej povlečemo črto pod argumenti navajanih avtorjev, Goetza in Magnou-Nortierjeve, vidimo, da je v obdobju, v katerem je nastalo in se razmahnilo gibanje za božji mir, šlo za spopad med posvetnimi in cerkvenimi oblastmi, pri čemer je bila svetna oblast v procesu notranjega prestrukturiranja, medtem ko se je reforma svete tudi že pripravljala. *Pax dei* in *treuga Dei* nista bila zgolj vpeta v spopad, marveč sta bila moment v spreminjevalnih procesih.²³ Veliko preoblikovanje, ki je potekalo

²⁰ *Ibid.*, str. 69.

²¹ Znamenita dikcija papeža Gelazija I. je: "Dve sta, svetli cesar, ki v glavnem vladata temu svetu, sveta oblast [*auctoritas*] duhovništva in kraljeva moč [*potestas*]. Izmed teh dveh je odgovornost duhovnikov težja, kajti oni bodo morali na poslednji sodbi odgovarjati tudi za kralje, ki vladajo ljudem. Saj veš, najmilejši sin, da čeprav v dostojanstvu prekašaš vse človeštvo, vendarle pobožno sklanjaš glavo pred onimi, ki opravljajo božje zadeve, in pri njih iščeš sredstev za svojo rešitev in zato spoznavaš, da se moraš v verskem redu, v zadevah, ki se tičejo sprejemanja in pravičnega podeljevanja nebeških zakramentov, raje podrežati raje vladati." Pismo cesarju Anastaziju (494), cit. po prev. v Brian Tierney, *The Crisis of Church and State 1050-1300*, str. 13-4.

²² Tierney, *ibid.*, str. 10, opozarja, da je bil Gelazijev nauk v srednjem veku, ko so se nanj nenehno sklicevali, vedno kontroverzen in so se nanj opirali tako tisti, ki so zagovarjali papežev primat, kot oni, ki so mu nasprotovali; služil je tako za obrambo kraljeve avtonomije kot za dokazovanje papeževe nadvlade. Predmet nesoglasij je ostal tudi v razpravah med današnjimi medievalisti.

²³ Head in Landes, "Introduction", str. 17, povzemata argumente Magnou-Nortierjeve in Goetza, ko pišeta, da "[t]hese authors show that the Peace was one of several institutional means used by the secular and ecclesiastical hierarchies to contain and channel social change".

v tistem času, "la mutation de l'an mil",²⁴ je bilo seveda kompleksno, a poenostavljeno si ga lahko predstavljamo kot hkratnost procesov družbenega razločevanja in družbenega poenotevanja. Pri družbenem razločevanju gre predvsem za vzpostavitev ostre ločnice med duhovščino in laičnim prebivalstvom. "Ko se je torej v zgodnjih desetletjih enajstega stoletja pojavil božji mir, je napovedal novi družbeni red, utemeljen na trdni in ostri razliki med laičnim in cerkvenim."²⁵ Prva poteza v tem razločevanju je bila, kot je pokazal Duby, zlitje dveh od treh pglavitnih redov "karolinške sociološke sheme", duhovnikov in menihov, v enotno ekleziastično telo, ki je bilo v naslednji potezi strogo ločeno od telesa laikov. Laično prebivalstvo samo pa je razcepilo novo temeljno nasprotje med *militēs* in *rustici*, med vojaki oziroma vitezi in obdelovalci zemlje, med oboroženimi in neoboroženimi.²⁶ Ključnega pomena za zgodbo, ki jo pripovedujem, je oblikovanje vojaškega reda. Prav "v letih po 980 je beseda *miles* dobila pravni in družbeni pomen".²⁷

Ti sociološki elementi so dobili "politični pomen" (kot bi temu

²⁴ Naslov knjige Guya Boisa, Pariz 1989. Nanj in na nekatere druge francoske zgodovinarje se sklicujeta Head in Landes, denimo na Roberta Foisserja, ki trdi, da je bil preobrat, ki je v poznem desetem in v enajstem stoletju zadeval tako ideologije kot ekonomske in družbene infrastrukture, globlji od pretresov ob koncu rimskega cesarstva ali v šestnajstem stoletju. "Introduction", str. 1, 9. Za politično misel cf. Anthony Black, *Political Thought in Europe 1250-1450*, str. 191: "The truly epochal shifts in European political thought occurred in the eleventh and eighteenth centuries: in between was essentially a single epoch."

²⁵ Moore, "Postscript", str. 318.

²⁶ Goetz opozarja, da razlika med oboroženimi in neoboroženimi, ki jo je povzročilo zgodnje mirovno gibanje, "did not coincide with the social division of *militēs* and *rustici*". Goetz, "Protection of the Church, Defense of the Law, and Reform", str. 267.

²⁷ Georges Duby, "Les laïcs et la paix de Dieu", str. 454; cf. Paxton, "History, Historians, and the Peace of God", str. 40.

rekli danes) z vključitvijo v novo ureditev sveta – v ureditev, ki je postajala nova prav z vzpostavljanjem razmerij med temi elementi. To še posebej velja za *milites*: "Najti zanje mesto v novi ureditvi je bil dolg in kočljiv posel in pri tem iskanju je mirovno gibanje igralo vodilno vlogo."²⁸ Prelati, ki so inicirali mirovno gibanje, so prevzemali v svoje roke – in za laične mag-nate, katerih podpora so si pridobili²⁹ – funkcijo vzdrževanja miru, ki je tradicionalno pripadala kralju.³⁰ Pri tem ni šlo le za poskus omejitve nasilja, za začrtovanje meja sferi, v kateri je bila uporaba orožja dopustna.³¹ Šlo je tudi za pridobivanje nadzora nad uporabo nasilja, nadzora nad *ordo pugnatorum*. V tem je navsezadnje bistveni premik od *pax Dei* k *treuga Dei*. Medtem ko božji mir ni zastavil vprašanja, ali imajo *milites* pravico vzeti orožje v roke, kadar jih je volja, ampak je imel pred očmi zaščito neoboroženih, ki so bili žrtve nasilja oborože-nih, je božje premirje postavilo v središče prav vprašanje, ali je – in kdaj je – uporaba orožja dopustna.³²

Mirovno gibanje ni nasprotovalo vojni. Nasprotno, duhovne sankcije, s katerimi so razpolagali cerkveni dostojanstveniki, je

²⁸ Moore, "Postscript", str. 317.

²⁹ Moore, *ibid.*, str. 315, poudarja, da mirotvorni škofje ne le da niso obsodili, marveč so legitimirali kastelansko podrejanje podeželja, in da je obstajala "a community of interest between secular and ecclesiastical lordship". Cf. André Debord, "The Castellan Revolution and the Peace of God in Aquitaine".

³⁰ Moore, "Postscript", str. 314, in Duby, *Trije redi*, str. 30 sq., 58 sq., 148 sq.

³¹ La paix de Dieu, en ses débuts, tendit seulement à cantonner les violences militaires dans un secteur du peuple chrétien, celui des hommes qui portaient le glaive et l'écu et qui allaient à cheval." (Duby, "Les laïcs et la paix de Dieu", str. 455.)

³² Head in Landes, "Introduction", str. 8. Cf. Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, str. 70: *s treuga Dei* "tritt ein absolutes, aber intermittierendes Fehdeverbot an die Stelle einer immer gültigen Schutzvorschrift [...]".

podprlo z argumenti orožja in vojni napovedalo vojno.³³ Ustanavljalo je svoje lastne vojske, *militiae*. V nekaterih primerih so jih škofje sami peljali v akcijo. Najbolj znan zgled je mirovno gibanje v Bourgesu. Tamkajšnji nadškof Aimon je leta 1038 povedel v boj proti kastelanom, ki se niso hoteli pridružiti njegovi mirovni zvezi, vse moške, starejše od petnajst let. Kmalu potem, ko je ta ljudska vojska uspešno končala obleganje gradu Beneciacum, katerega gospodar je bil obtožen mirolomstva (grad so zažgali in po nekaterih poročilih je v njem našlo smrt kakih 1400 ljudi, v glavnem okoliško prebivalstvo, ki je pri svojem graščaku iskalo zavetje), jo je potoklo vojaštvo drugega upornega barona in v pokolu naj bi bilo ob življenje tudi okoli 700 duhovnikov.³⁴ Takih primerov, ko so kleriki bojevali mirovne vojne, naj bi bilo v tistem času še več.³⁵

Res je, da historičnih precedensov za tako delovanje duhovščine ni ravno manjkalo. Vojskovanje škofa Aimona iz Bourgesa ni bilo skregano s prakso karolinškega cesarstva, v katerem je bilo škofom zaupano opravljanje oblastnih nalog in dolžnosti.³⁶ Bilo pa je v nasprotju z uradnim cerkvenim naukom. Psevdoizidorske dekretalije so opomnile klerike na staro prepoved nošnje orožja, in to celo v času, ko so frankovsko cesarstvo napadali Normani.³⁷ Prepoved so obnovili številni mirovni shodi med Charrouxom

³³ "Then as now, peace was to be brought about by war." Tellenbach, *The church in western Europe*, str. 137.

³⁴ Gl. Thomas Head, "The Judgement of God"; Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, str. 105 sq.; Carl Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 39, 57.

³⁵ "Aus dem 11. Jahrhundert kennen wir aus Frankreich noch mehrere Beispiele solcher populärer Friedenskriege, bei denen der Klerus mit seinen Fahnen und Kreuzen mit in die Schlacht zog." Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 39. O mirovni milicah gl. Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, pogl. 7, in str. 175.

³⁶ Moore, "Postscript", str. 314.

³⁷ Magnou-Nortier, "The Enemies of Peace", str. 65.

989 in Clermontom 1095.³⁸ Avguštinovsko razumevanje miru je še vztrajalo. In dokler je bil *pax omnium rerum tranquillitas ordinis*,³⁹ je bil duhovnik, ki je nosil orožje, kršitelj pravega reda stvari in zato tudi miru: *perturbator pacis, pacis violator*.⁴⁰ Aimon je bil s svojo mirovno vojsko torej prej problem kot njegova rešitev. Vendar je bilo treba rešitev poiskati, in našla jo je reformirana cerkev.

Cilj reformistov enajstega stoletja je bila čista cerkev.⁴¹ Viri polucije so bili kri, denar in ženske (zlasti spolni stik z ženskami) in boj za kleriško čistost (*munditia*) je veljal nikolaitizmu, simoniji in nošenju orožja. Reformirana cerkev je zarisala ostro ločnico med sabo in posvetnim.⁴² Ločila se je od sveta, postavila se je nadenj in tako ločena je lahko svetu zavladala, si ga podvrгла. Šele reformirana cerkev je lahko vzpostavila nadzor nad uporabo orožja, čista duhovna oblast si je lahko podredila *milites*. V tem je treba videti več kot izraz moči duhovništva, da se je pač lahko postavilo v tak nadzorovalni položaj: šlo je za to, da je cerkev s tem priznala in pripoznala vojaški poklic. Premik v družbenih strukturah, ki je cerkev postavil v neposreden (in nadrejen) odnos

³⁸ Goetz, "Protection of the Church", str. 266; Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peca", str. 286-7, 290-1; Colin Morris, *The Papal Monarchy*, str. 143, omenja ne le, da je bilo kanonično pravilo, ki duhovščini ni dovoljevalo nositi orožja, "repeatedly stressed by reforming councils in the eleventh century", ampak tudi, da "[t]he assumption that participation in warfare was in itself an evil was widespread in ecclesiastical circles".

³⁹ *De civitate dei*, knjiga 19, 13.

⁴⁰ Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peace", str. 291, citira v zvezi s tem Petra Damiana, ki je nedvoumno postavil, da oboroženi kleriki sprevrčajo pravi red stvari.

⁴¹ Gl. zlasti Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peace"; Tellenbach, *The church in western Europe*; Morris, *The Papal Monarchy*, I. del.

⁴² R. W. Southern, *The Making of the Middle Ages*, str. 127, piše, da je med klerom in laiki zazijal globok prepad in da "the lowest clerk in the hierarchy was superior to the greatest layman".

do vojaškega reda,⁴³ ni bil nič plitvejši in kratkoročnejši od kulturnega preloma, ki ga je prineslo pripoznanje vojaške obrti. Postopoma se je oblikovala krščanska vojaška etika,⁴⁴ vojna se je pokristjanjevala; in cerkev, ki si ni hotela mazati rok z orožjem, je spodbudila vzpon krščanskega militarizma.⁴⁵

Če je bilo prav mirovno gibanje tisto, ki je pomagalo spraviti pod nadzor laično uporabo orožja in jo opredeliti,⁴⁶ se je treba vprašati, kako se je to zgodilo. Čeprav je treba jemati trditve o neposredni zvezi med mirovnim gibanjem in cerkveno reformo zelo previdno, sta *pax Dei* in *treuga Dei* delovala v kontekstu reformiranja cerkve.⁴⁷ Mirovno gibanje je bilo versko gibanje in

⁴³ Kakor koli že anahronistično je v danem kontekstu govoriti o "državi", pa Erdmann pokaže na ključno točko, ko piše: "Die Kirche trat also ohne die Vermittlung des Staates in ein direktes Verhältnis zu den eigentlichen Vertretern des Kriegerhandwerk." Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 53.

⁴⁴ "La législation de la trêve s'intègre [...] à l'effort de l'Eglise féodale pour christianiser l'éthique des guerriers." Duby, "Les laïcs et la paix de Dieu", str. 459.

⁴⁵ Cf. Morris, *The Papal Monarchy*, str. 143 sq. Referenčno delo za rekonstrukcijo tega procesa je še vedno Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*.

⁴⁶ Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peace", str. 301.

⁴⁷ "In general it is hard to demonstrate any immediate connection between these peace movements and 'church reform'." Tellenbach, *The church in western Europe*, str. 138. Posredne vplive se ponavadi dokazuje z vlogo clunjskih menihov, ki so bili spodbujevalci reformiranja cerkve, obenem pa so igrali vodilno vlogo v mirovnem gibanju. Gl. npr. Margaret Deanesly, *Medieval Church*, str. 98. Prim. Hans Eberhard Mayer, *The Crusades*, str. 16: "Credit for promoting this movement belongs chiefly to men associated with Cluniac reform." V nasprotju s tem Goetz, "Protection of the Church", str. 274, opozarja, da "the link between Cluny and the Peace of God should not be overestimated". Četudi je bilo Clunyju in mirovnemu gibanju skupno prizadevanje za cerkveno reformo, "[i]t is not possible to explain the Peace of God as an offspring of the Cluniac reform; nevertheless, it has to be seen in the context of wider Church reform." Cf. H. E. J.

kot tako je bilo vzvod, eden od vzvodov, za poenotevanje krščanske družbe, drugega vidika velike transformacije na začetku tega tisočletja. Ni bilo le "družbena pogodba", prisega med družbenimi silami, bilo je – natančneje, razumelo se je – kot "pogodba z Bogom".⁴⁸

Dejstvo, da se je to gibanje oblikovalo v času, polnem milenarističnih pričakovanj, na prelomu tisočletij in ob tisočletnici Kristusovega pasijona, zanj ni bilo nekaj zunanjega, zgolj okoliščina. Bilo je njegovo notranje gonilo. Vse nasilje, lakote, naravne nesreče, množične bolezni, sončni mrk in drugi pojavi na nebu, vse to je imelo nadnaraven pomen. Bilo je šiba božja, božji prst, uperjen v grešno življenje. Nebesa so svarila in klicala k poboljšanju. Mirovnike je navdihoval Bog. Pisma pobudnikom *pax Dei*, poslana iz nebes, so bila materialna sila.⁴⁹ Dosega miru in pravičnosti je terjala moralno prenovo ljudi, verski prepород. Za mirovno gibanje je bil mir na zemlji *visio Dei*, podoba večnega življenja in prvi pogoj zanj.⁵⁰ Prizadevalo si je za ponovno vzpostavitev tistega miru, ki ga je prinesel Kristus, kar je terjalo ureditev tako kleriškega kot laiškega življenja.⁵¹ Če mir ni bil kak določen družbeni red, je vendarle bil red, in to pravi red.⁵² Tako je mirovno gibanje, vsaj v očeh duhovščine, ki ga je vodila,

Cowdrey, "Cluny and the First Crusade"; Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, 2. pogl.; Morris, *The Papal Monarchy*, 3. pogl.; DUBY, *Trije redi*, str. 232 sq.

⁴⁸ Cowdrey, "The Peace and the Truce of God", str. 50; DUBY, "Les laïcs et la paix de Dieu", str. 457.

⁴⁹ Cf. Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, str. 82-3; Goetz, "Protection of the Church", str. 277; vobče: Daniel F. Callahan, "The Peace of God and the Cult of the Saints", str. 170 sq.; Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 199 sq.

⁵⁰ Goetz, "Protection of the Church", str. 276.

⁵¹ Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peace", str. 291.

⁵² *Ibid.*, str. 282.

"utelešalo nekaj, kar se je približevalo njenemu naziranju o popolnem krščanstvu. [...] Potrebe po zagotovitvi fizičnega miru in varnosti, ki je bila v temelju, je bila nadzidana s pridiganjem in liturgičnim čaščenjem miru v idealnem pomenu, v pomenu zasajanja tistega reda na zemlji, za katerega Bog hoče, da bi prevladal."⁵³ Tako so na mirovni shodih ustanavljali mir "v imenu Boga, saj brez miru nihče ne bo videl Boga" (Le Puy, 994). Mir je bil pot k odrešitvi. Mir je bil Kristusovo oznanilo, zakaj mir je tisto, "kar Gospod posebej ljubi in zaukazuje, naj bo ljubljeno". Za mir so prosili Boga samega, njemu so se zaobljubljali in on je posvečeval ta mir. Kdor ni hotel pristopiti k mirovni pogodbi (*pactus pacis*), je bil hudičev slednik.⁵⁴ Mirovno gibanje je delovalo v znamenju – ali pod geslom – *pax et unitas*. Živeti v miru je bila dolžnost vseh vernih. Mir je bil družbena vez, *vinculum societatis*. Krščanska družba, povezana v miru, je bila enotna družba. Bila je eno, enotno telo, *corpus christianorum*, moralno prenovljeno in očiščeno razprtij in nesoglasij.⁵⁵ Mirovni zborovalci v Poitiersu na začetku tisočletja so imeli pred očmi mir, ki ga je Kristus prinesel na zemljo, da bi bili vsi kristjani eno v enem telesu – v njegovem telesu.⁵⁶ *Corpus christianorum* je bilo *corpus christi*. Definicija krščanske družbe je napredovala k novi, višji univerzalnosti.⁵⁷ "V času naraščajočega družbenega razlikovanja in napetosti so bili vsi kristjani vključeni v en harmonični red, v čisto Kristusovo telo."⁵⁸ Med časom, ki ga je pokrivala *treuga Dei*, ni smel nihče storiti krivice drugemu – drugemu kristjanu. To pojasnilo je bilo

⁵³ Cowdrey, "The Peace and the Truce of God", str. 50.

⁵⁴ Goetz, "Protection of the Church", str. 276.

⁵⁵ Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peace", str. 281, 282; Moore, "Post-script", str. 325.

⁵⁶ Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peace", str. 295; cf. str. 296-7.

⁵⁷ Head, "The Judgment of God", str. 221.

⁵⁸ Remensnyder, "Pollution, Purity, and Peace", str. 306.

izrečeno in zapisano.⁵⁹ Na narbonskem shodu leta 1054 je bil storjen naslednji in odločilni korak. *Praeceptum dei* s tega koncila takoj na začetku razglašča, da "noben kristjan ne sme ubiti drugega kristjana, zakaj kdor koli ubije kristjana, nedvomno preliva Kristusovo kri".⁶⁰ V tem lahko vidimo zadnjo besedo mirovnega gibanja. Kaj bistveno več ali kaj bistveno drugega ne takrat ne poslej ni več znalo povedati.

Ta zadnja beseda je bila zlovešča in njen pomen bi težko pretirali. "Vsaj teoretično je [božje] premirje pripeljalo mirovno gibanje do točke, na kateri bi moralo logično zahtevati, da je treba v krščanski družbi ohranjati popoln notranji mir," je komentiral Cowdrey. Ko je to točko doseglo, bi se "komajda moglo razvijati naprej. Če se ne bi našel glas z dovoljšnjo avtoriteto, ki bi dopolnil navodila za notranji mir in našel primeren izhod, skozi katerega bi izgnal tiste, katerih poklic je bilo krščansko vojskovanje."⁶¹ Cowdrey ima seveda v mislih papeško pridiganje križarskega

⁵⁹ Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, str. 84.

⁶⁰ "[...] qui christianum occidit, sine dubio Christi sanguinem fundit." Hoffmann, *ibid.*, str. 95, v opombi navaja psevdoidizorsko načelo, ki ga je Bonnaud-Delamare videl kot zgled narbonske zapovedi: "Quicumque effuderit humanum sanguinem, fundetur sanguis illius." Hoffmann pripominja, da se "illius" tu ne nanaša na Kristusa; a tudi mimo tega je zgovorno, da so mirovniki človeka nadomestili s kristjanom.

⁶¹ Cowdrey, "The Peace and the Truce of God", str. 53. DUBYJEV komentar narbonskega koncila: "le chevalier avait reçu de Dieu mission de combattre. Désormais, il ne lui fut plus permis de le faire qu'à l'extérieur de la communauté chrétienne, qu'à l'extérieur du corps du Christ et contre les ennemis de la foi." DUBY, "Les laïcs et la paix de Dieu", str. 459-60. I. S. ROBINSON, *The Papacy 1073-1198*, str. 327, citira priporočilo Abbona iz Fleuryja, zapisano okoli leta 1000: "Vojščaki [...] naj se ne bojujejo drug proti drugemu v naročju svoje matere, marveč naj modro napadejo sovražnike svete božje cerkve." (Cf. DUBY, *Trije redi*, str. 112.) ERDMANN, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 86, vidi v tem "popolno teorijo" vojne proti poganom, *Heidenkrieg*.

pohoda. Vendar bi ta čarovnija le težko uspela, če bi ne bilo takega izhoda iskalo in pripravljalo že tudi samo mirovno gibanje. V mirovniškem imaginariju sta bili na odličnem mestu dve podobi: Jeruzalema in Izraela. V bibličnem mesijanskem jeziku je bilo prebivalstvo, ki ga je zajemalo mirovno gibanje, identificirano z otroki Izraela.⁶² Andrej iz Fleuryja je opisal mirovno vojsko iz Bourgesa kot novo izraelsko ljudstvo: pred temi vojščaki so se odpirala vrata gradov in mogočni vitezi so se jim predajali kot božjim odposlancem. Bili so orodje, s katerim Bog Izraelcev ponižuje prevzetne.⁶³ Ademar iz Chabannesa je primerjal z otroki Izraela *gens Aquitana*, za Rodolphusa Glaberja je bilo novo izvoljeno ljudstvo kar krščansko ljudstvo.⁶⁴ To izvoljeno ljudstvo si je pisalo novi *Exodus*, obljubljeni dežela pa je še vedno ležala tam, kamor se je iz Egipta napotil Mojzes. Romanje v Sveto deželo je na začetku našega tisočletja močno naraslo.⁶⁵ Človeštvo, enotno, obnovljeno po nadlogah ob tisočletnici, znova spravljeno s svojim Bogom, začenja preseljevanje k zveličanju. Romanje, ki ima za cilj obljubljeni deželo, Kristusov grob.⁶⁶ "Že sam zven besede Jeruzalem je moral imeti za ljudi enajstega stoletja bleščavo in magično veličino."⁶⁷ To

⁶² Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 199.

⁶³ *Ibid.*; Head, "The Judgment of God", str. 224; Goetz, "Protection of the Church", str. 277; Hoffmann, *Gottesfriede und Treuga Dei*, str. 108; DUBY, *Trije redi*, str. 218.

⁶⁴ Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 193, 200.

⁶⁵ Gl. npr. Töpfer, "The Cult of Relics", str. 50; Paul Alphandéry, *La Chrétienté et l'idée de croisade*, zv. I, str. 10 sqq; James A. Brundage, *Medieval Canon Law and the Crusader*, str. 9; Mayer, *The Crusades*, str. 26 sq.

⁶⁶ DUBY, *Trije redi*, str. 238-9.

⁶⁷ Mayer, *The Crusades*, str. 11; "Jerusalem cannot have been used merely as a lure; the name was too potent" (*ibid.*, str. 10); cf. reference na str. 293, op. 7. Jonathan Riley-Smith, *The Crusades*, str. 7, pravi, da "[t]he concern of eleventh-century Catholics with Jerusalem [...] was becoming obsessive".

romanje, ta *peregrinatio*, je bilo popotovanje v duhovnem svetu, fantazijska pot. Koraki so sledili predstavam. Fantazija je zarisovala meje sveta in meja med fikcijo in realnostjo se je tanjšala, zabrisovala.⁶⁸ Romarji so imeli "pred svojimi duhovnimi očmi nebeško mesto Jeruzalem,"⁶⁹ tisto iz *Apokalipse*: "sveto mesto Jeruzalem, ki je prihajalo z neba od Boga" (Raz 21,10). Nebeški Jeruzalem in zemeljski Jeruzalem sta se zbliževala,⁷⁰ med kraji mirovnega gibanja in Jeruzalemom so se kovale simbolne vezi in pletle poti, Jeruzalem in "Evropa" sta se intimno zbližala.⁷¹ V kristjanskem predstavnem svetu, kajpak. Če si sposodim Dubyjeve besede: "Zgodovina, ki jo skušam napisati, je zgodovina fantazij."⁷² Vendar je bil svet, ki ga je risala fantazija, materialen svet – fantazije so se materializirale. Če je

⁶⁸ V zvezi s tem kaže omeniti Goetzovo opažanje, da je mirovno gibanje "refused either to distinguish between a secular and a spiritual peace or to see a contradiction between a temporal and an eternal peace." Goetz, "Protection of the Church", str. 277. Prim. tudi Mayerjevo predstavitev križarjev, zlasti *pauperes*, ki so se radi odzvali pozivom h križarskemu pohodu: odpravljali so se na pot odrešitve, ki so jo videli kot "the road to a better future – a future which the theologically uneducated masses, filled with dim, vague, and incoherent eschatological dreams, probably pictured in an entirely material fashion." Mayer, *The Crusades*, str. 12.

⁶⁹ Mayer, *The Crusades*, str. 11.

⁷⁰ Kar Mayer piše o križarjih, je verjetno moralo veljati tudi za tiste, ki so jim pripravljali pot: "Since a good proportion of the crusaders would not have been capable of distinguishing between the earthly and the heavenly Jerusalem, such images must have had a powerful effect upon them." Mayer, *The Crusades*, str. 11.

⁷¹ Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 193, 204. Avtor v zvezi s tem posebej omenja legendo Sv. Martiala, ki "forged a link between Limoges and Jerusalem", in kult glave Janeza Krstnika "it participated in a larger geographic unification of Europe with the Holy Land – where the apostles formerly walked those same paths westward that so many pilgrims now tread eastward, to Jerusalem".

⁷² Duby, *Trije redi*, str. 215.

Glaberjeva pripoved nihala med Clunyjem in Jeruzalemom,⁷³ čez Jeruzalem niso padle le simbolne mreže. Še pred koncem stoletja je padel Jeruzalem. Tisti, ki so ga porušili, vojska izbranega ljudstva, so imeli v glavah zgrajen novi Jeruzalem.⁷⁴ Prav ta eshatološko mesijanski verski imaginarij, ki se je razbohotil na začetku stoletja, pomaga razložiti kasnejše povezave med božjim mirom na eni strani in krščanskim viteštvom in križarskimi pohodi na drugi.⁷⁵

Družba, ki se je poenotevala v krščanski ljubezni, je porajala sovraštvo. Že na začetku tisočletja, ko so na zahod prispele novice o tem, da je kalif Hakim dal razrušiti cerkev Svetega groba v Jeruzalemu, se je nova "kulturna enotnost" izrazila v preganjanju Židov – "in Židje so bili samo prvi grešni kozli v nevihti, ki se je pripravljala", pravi Landes, ki vidi v teh dogodkih leta 1010 preobrat od inkluzivistične verske dinamike k ekskluzivistični.⁷⁶ (Bolj ali manj v istem času se je začelo zatiranje heretikov.⁷⁷) Ta preobrat se je prekrival z drugim obratom: krščanski svet je iz defenzive prehajal v ofenzivo. Obrambne vojne pred invazijami Normanov, Ogrov in Arabcev so se začele preobračati v vojno proti nevernikom. Novo realnost so oblikovale *reconquista* v Španiji, pokristjanjevanje severnoevropskih in vzhodnoevropskih

⁷³ "Vsa Glaberjeva pripoved niha med dvema poloma: med Jeruzalemom in Clunyjem." *Ibid.*, str. 239.

⁷⁴ "[...] this imagery of a new Israel became an element in subsequent lay self-perception among crusaders [...]." Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 200.

⁷⁵ Goetz, "Protection of the Church", str. 277.

⁷⁶ "[...] a watershed in the shift from inclusive to exclusive religious dynamics, a key moment on the path to the "persecuting society" that R. I. Moore describes in *Formation of a Persecuting Society* [London 1987]." Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 210.

⁷⁷ Gl. Guy Lobrichon, "The Chiaroscuro of Heresy"; Landes, "Between Aristocracy and Heresy", str. 207 *sq.*; Moore, "Postscript", str. 323 *sq.*

dežel, napad pisanske in genoveške mornarice na saracenske postojanke na Sardiniji na začetku stoletja in leta 1087 na Mahdio v Tuniziji, normanska osvojitve Sicilije in izrinjanje Grkov iz južne Italije.⁷⁸

Normanska okupacija Apulije in Sicilije je bila "pomemben precedens za prihodnost, kajti bila je daleč najdramatičnejši primer širitve meja krščanstva, ki jo je opogumljalo papeštvo".⁷⁹ Še pomembneje od tega je po mojem, da se sredi enajstega stoletja začinja "nepretrgana zgodovina vojskovanja proti islamu v Sredozemlju".⁸⁰ V tem dogajanju bi bilo mogoče videti oživiljanje tradicije krščanskih vojn proti poganom.⁸¹ Vendar so razlike med vojnami, ki sta jih sankcionirala papeža Leon IV. in Janez VIII., in vojnami, ki so se bile v enajstem stoletju, pomembne. To zdaj niso bile več obrambne vojne. Le težko bi jih bilo mogoče imenovati *bellum justum*. Lahko bi sicer zavzeli cinično pozo in menili, da je pač vsako vojno moči prikazati za pravično, vendar bi potem morali najti razlago, zakaj so imeli kleriki konec desetega stoletja in v enajstem težave z interpretacijo avguštinskega nauka o vojni: zakaj so morali ta nauk prikrojevati,⁸² če bi ga bili lahko preprosto uporabili za legitimiranje cerkvenih vojn. Boj proti "sovražnikom rimske cerkve" je bil precej več kot odgovor na nujno razmer,⁸³ tako da niti klasične formule *necessitas*

⁷⁸ Gl. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 88 sq., 109 sq., 267 sq.; Morris, *The Papal Monarchy*, str. 134 sq.; Mayer, *The Crusades*, str. 17 sq. Prozaičen opis rekonkviste z vidika dinastičnih bojev: Bernard F. Reilly, *The Medieval Spains*, str. 90 sq.; cf. Erdmann, "Der Kreuzzugsgedanke in Portugal", str. 24.

⁷⁹ Morris, *The Papal Monarchy*, str. 142.

⁸⁰ *Ibid.*, str. 147.

⁸¹ Mayer, *The Crusades*, str. 15.

⁸² "[...] by the end of the tenth century the whole doctrine was in a state of flux." *Ibid.*, str. 16.

⁸³ Bojevitost cerkve "goes beyond a simple response to the exigencies of the situation". Morris, *The Papal Monarchy*, str. 145.

non habet legem, pred katero je bila tako svetla prihodnost, ni bilo moč uporabiti. Muslimani, še zlasti tisti, nad katere so se dvignili križarji, niso dali povoda za vojno.⁸⁴

Resnična novost je bila v spletu vseh prikazanih elementov, družbeno strukturnih in mentalnih: slabitve moči kralja, ki je bil tradicionalno edini odgovoren za vojno; oblikovanja viteškega reda; cerkvene reforme in gospodovalne vzvišenosti reformirane cerkve nad svetom in svetnimi oblastmi; vzpostavitve kleriškega nadzora nad uporabo orožja; cerkvenega pripoznanja vojaškega poklica, ki se je kazalo v vedno večji pripravljenosti cerkve blagoslavljati orožje ter uzakonjati njegovo uporabo in jo legitimirati kot nekaj zaslužnega; oblikovanja zavesti o enotnosti krščanske družbe; prepovedi prelivanja krščanske krvi; eshatološkega in mesijanskega imaginarija, ki je vodil izvoljeno ljudstvo na romanje v Jeruzalem; ter krščanskega ekspanzionizma. Mirovno gibanje je bilo več kot le moment v preobrazbenih procesih" bilo je sintezirajoči moment, moment, ki je proizvajal in artikuliral elemente.

Pax Dei in *treuga Dei* sta artikulirala sveti mir, ki se je izpolnil v sveti vojni. Pot je peljala skozi papeško reformo. Že bežen pogled na historična dejstva pokaže, da so bili reformni papeži mirovniki. Leon IX. je razglasil božji mir leta 1049 na sinodi v Rheimsu. Z vojno, ki jo je 1053 vodil proti Normanom v južni Italiji, si je prislužil laskavo zgodovinarjevo oznako, da je bil "prvi papež, ki je svoje vojne načelno izpeljal iz vere, jih uskladil s cerkvenimi zapovedmi in vojaškega duha vojske prepojil s cerkvenim smislom."⁸⁵ Štefan IX. je sledil njegovim stopinjam. Nikolaj II. je na lateranski sinodi leta 1059 podprl božja mir in

⁸⁴ Cf. Mayer, *The Crusades*, str. 5-6.

⁸⁵ Robinson, *The Papacy*, str. 326; I. S. Robinson, "Gregory VII and the Soldiers of Christ", str. 181; Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 108.

premirje s splošno papeško sankcijo, poleg tega pa mu je uspelo postaviti normansko vojsko v vazalski odnos do papeža.⁸⁶ Aleksander II. je podpiral tako imenovano špansko križarsko vojno leta 1064. Tisti, ki so jo vojevali, so prejeli prvi papeški odpustek.⁸⁷ Zanimivo je tudi, da so katalonski škofje to vojno podprli tako, da so razglasili božji mir, da bi kristjani lahko šli v boj proti muslimanom.⁸⁸ Ključno vlogo pri oddaljevanju od tradicionalnega krščanskega gledanja na vojno v približevanju v sveti križarski vojni je odigral Gregor VII., "najenergičnejši in najbojevitejši mož, kar jih je sedelo na tronu Sv. Petra". Prelamljanje s tradicionalnim cerkvenim naukom, ki se je utelesilo v oblikovanju vojske Sv. Petra (*militia sancti Petri*),⁸⁹ je moralo, če je hotelo uspeli, prelomiti tudi z obstoječimi dolžnostmi in zvestobo, ki so jih bili laiki dolžni svojim posvetnim gospodom.⁹⁰ Robinson je povzel njegov svetovni nazor takole: "Cerkev je 'krščanska legija', v kateri so laiki 'red

⁸⁶ Robinson, *The Papacy*, str. 326; Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 116 sq.

⁸⁷ Zgodovinarji se ne morejo sporazumeti, ali je šlo za "indulgence" (npr. Jonathan Riley-Smith, *The First Crusade*, str. 5) ali za "commutation of penance" (James A. Brundage, "Holy War and the Medieval Lawyers", str. 119, in Brundage, *Medieval Canon Law*, str. 145 sq.). Gl. Mayer, *The Crusades*, str. 23 sq., 293-5.

⁸⁸ Erdmann pripominja, da "hier schon ebenso wie 1095 in Clermont der Gottesfriede unter den Christen mit dem Kreuzzuge gegen die Heiden im Zusammenhang stand". *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, str. 125. Citira tudi sodoben vir, besedilo iz Montecassina, ki pravi: "Damit die christlichen Glaubenspflichten erfüllt und der verruchte Wahnsinn der Sarazenen vernichtet würde, vereinigten sich durch Eingebung Gottes die Könige, Grafen und Fürsten in einem Willen und einem Plan." *Ibid.*, str. 124.

⁸⁹ Mayer, *The Crusades*, str. 19, identificira *De vita christiana*, delo škofa Boniza iz Sutrija, enega najbolj prepričanih gregorijancev, kot knjigo, s katero "the Church had finally arrived at a new attitude to war".

⁹⁰ Gl. I. S. Robinson, *Authority and Resistance in the Investiture Contest*.

bojevnikov': laiki nimajo druge naloge razen te, da se bojujejo; obstajajo samo zato, da zatirajo sovražnike cerkve in vse elemente, ki skušajo spodkopati pravi krščanski red. Besede Sv. Pavla, "Nihče, ki se vojskuje za Boga, se ne zapleta v posvetne zadeve", so bile obrnjene na glavo."⁹¹ Čeprav so se njegovi načrti iz leta 1074 za vojaški pohod na Jutrovo⁹² izjalovili, pa je kot praktičen teoretik "krščanskega vojskovanja" odprl pot križarskim vojnarnam.⁹³

Urban II., ki je povlekel zadnjo potezo, je v vsem bistvenem sledil Gregorju. Reči je mogoče, da je z bolj diplomatskim pristopom izpolnil program, ki ga je njegov brezkompromisni predhodnik pustil za sabo nedokončanega. Urban je dejavno promoviral mir že v prvih letih svojega pontifikata. Cerkevni zbor v Clermontu 1095 je bil, kot pravi Duby, "najprej mirovni shod".⁹⁴ Pridiganje križarskega pohoda na clermontskem koncilu je bilo tako logični nasledek papeževe dejavnosti kot konsekventna izpeljava mirovnega gibanja.⁹⁵ S tem se zgodovinarji zvečine

⁹¹ Robinson, "Gregory VII", str. 190. Cf. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, pogl. V.

⁹² "For the first time, the idea of carrying a holy war into the Near East at the instigation and under the command of the papacy had been broached." Brundage, *Medieval Canon Law*, str. 27. These plans demonstrate "how easy it was for a reformer to transfer the associated ideas of brotherly love, physical liberation and military force to an eastern theatre of war, and how quickly, once he began to think of the East, his mind would turn to Jerusalem". Riley-Smith, *The First Crusade*, str. 8.

⁹³ "Precisely how this new 'Christian warfare' cut through the conventional spirituality of the pre-Gregorian period became apparent when the Gregorian remission of sins was definitively harnessed to the idea of the armed pilgrimage to Jerusalem, in the First Crusade." Robinson, "Gregory VII", str. 191.

⁹⁴ Duby, "Les laïcs et la paix de Dieu", str. 460. "Dans le voyage de Jérusalem s'est en fait réalisé l'idéal de la *reformatio pacis*."

⁹⁵ Poziv na križarski pohod "sans conteste porte l'exigence de la paix de Dieu à son accomplissement". *Ibid.*

strinjajo. (Razhajajo se, ko ocenjujejo, kako direktno in v kolikšni meri je mirovno gibanje formiralo križarstvo.) Novost je bila, da je shod v Clermontu uzakonil mir odločneje in velikopoteznejše, kot se je to zgodilo kdaj koli prej. Mir je "zavezoval celotno zahodno krščanstvo in trajati je imel tri leta".⁹⁶ Nova moč papeštva je dovoljevala prestaviti mirovno gibanje in mirovno zakonodajo, ki sta bila regionalna, na univerzalno raven. Urban II. se je navezal na mirovno gibanje na tisti točki, na kateri so ga pustili narbonski kanoni, in udejanil njegov potencial s tem, da ga je univerzaliziral, zapovedal vsem kristjanom, ter obrnil njihovo orožje proti nevernikom.⁹⁷ Vse inačice Urbanovega govora v Clermontu⁹⁸ omenjajo, da je papež rotil kristjane, naj namesto tega, da se zapletajo v nepravične bratomorne vojne, krenejo v pravični boj proti nekristjanom.⁹⁹

Urbanov veliki govor je bil zvečine zapisan retrospektivno: zapisovali so ga kronisti, ki so že poznali rezultate tistega gibanja, ki ga je sprožil koncil v Clermontu. A četudi je zato vprašljivo, kako zvesto so ta poročila ohranila papeževe besede, ti dokumenti nedvomno zvesto izpričujejo duha časa. Fulcher iz Chartresa, ki je Urbanovo križarsko pridigo jasno umestil v okvir božjega miru

⁹⁶ Robinson, *The Papacy*, str. 326. The canons of Clermont "prescribe, for the first time in the history of of the Peace of God, a perpetual peace within the whole of Christendom". Cowdrey, "The Peace and the Truce of God", str. 57. The council of Clermont "was epoch-marking. It was not only the first notable attempt of the papacy to adopt and universalize the Peace and Truce, but it was also the climax of a series of great French peace councils." Loren C. Mackinney, "The People and the Public Opinion in the Eleventh-Century Peace Movement", str. 200.

⁹⁷ Cf. Cowdrey, "The Peace and the Truce of God", str. 57.

⁹⁸ D. C. Munro, "The Speech of Pope Urban II. at Clermont, 1095"; cf. Robinson, *The Papacy*, str. 326-7; Riley-Smith, *The First Crusade*, pogl. 1; Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzungsgedankens*, pogl. X, in kritiko H. E. J. Cowdrea: "Pope Urban II's Preaching of the First Crusade".

⁹⁹ Munro, "The Speech of Pope Urban II.", str. 239.

in premirja, poroča, da je papež, opozarjajoč na vojaške uspehe Turkov proti Grkom, govoril takole: "O, kakšna sramota, da bi ljudstvo, ki je tako zaničevanja vredno, izrojeno in ki streže demonom, tako premagalo ljudstvo, ki je obdarjeno z vero v vsemogočnega Boga in sije v Kristusovem imenu! O, kako bi vas grajal Gospod sam, če ne bi pomagali tistim, ki se tako kot vi štejejo h krščanski veri! Naj oni," je dejal, "ki so se navadili neusmiljeno vojevati privatne vojne proti vernim, korakajo nad neverne v vojni, ki bi morala začeti zdaj in se končati z zmago. Naj bodo tisti, ki so dolgo bili roparji, zdaj Kristusovi vojščaki. Naj zdaj tisti, ki so se nekdaj bojevali proti bratom in sorodnikom, bojujejo pravični boj proti barbarom."¹⁰⁰

Historia Iherosolymitana meniha Roberta pripoveduje, da je Urban II., ko je pozival izbrano frankovsko ljudstvo (*gens Francorum...a Deo electa*), naj osvobodi odrešenikov sveti grob iz rok "nečistih narodov", opozarjal, da imajo premalo zemlje in da v njihovi deželi primanjkuje bogastva. "Ta dežela, ki jo naseljujete [...] je premajhna za vaše številno prebivalstvo; tudi bogastvo v njej ne prekipeva; in komaj daje dovolj hrane tistim, ki jo obdelujejo. Zato se morite med seboj in žrete drug drugega, zato se vojskujete in zato so rane, ki jih zadajate drug drugemu, pogosto vaša pogibel. Naj zato sovraštvo odide od vas, naj se vaši spori končajo, naj vojne prenehajo in naj vse zdrahe in prerekanja zaspé. Odpravite se na pot v Sveto deželo; iztrgajte zemljo hudobnemu ljudstvu in si jo podredite."¹⁰¹

¹⁰⁰ *Historia Iherosolymitana*, I. 3. Cit. po Fulcher of Chartres, *A History of the Expedition to Jerusalem*, str. 66-7.

¹⁰¹ Cit. po C. T. Davis, ur., *Western Awakening*, str. 148-9. "When Pope Urban said these and very many similar things in his urbane discourse," poroča Robert, "he so influenced to one purpose the desires of all who were present, that they cried out, "It is the will of God! It is the will of God!" (*Ibid.*, str. 149.) Cf. Benoît Lacroix, "Deus le volt!: la théologie d'un cri", str. 469: "Deus le volt! répondrait à une conception sommaire et globale de Dieu et

Guibert iz Nogenta pa je povzel te ideje v pojem. Zelo zgodaj v dvanajstem stoletju je pisal, da je "v našem času Bog postavil sveti način vojskovanja [*praelia sancta*], tako da so vitezi in prostaki, ki so bili poprej po starem poganskem zgledu pogreznjeni v medsebojno klanje, našli novo pot k odrešitvi. Ni se jim več treba, tako kot včasih, popolnoma odreči svetu in stopiti v samostan ali naložiti si kako podobno obvezo. Božjo milost lahko pridobijo s tem, kar so navajeni delati, in v obleki, ki so je vajeni, ter s svojim običajnim življenjem."¹⁰² Križarski pohod je definiral kot *prealium sanctum* – in če to opredelitev primerjamo s sodobnimi opisi, kakršni so bili *peregrinatio, iter, via*, potem smo tu res bližje definiciji – in sveto vojno razumel kot nov zgodovinski pojav.

Summary

FROM HOLY PEACE TO HOLY WAR

The paper deals with the peace movement (the *pax* and *treuga Dei*) that emerged in what is today Central France at the turn of the millenia. The author briefly discusses the debate among historians who have questioned some traditional interpretations of the Peace and Truce of God, and proceeds to analyze social structural and mental elements that constituted the great transformation of the eleventh century: the weakening of the power of the king who traditionally had the authority to wage war; the formation of the knightly military order; the reform of the Church and the dominating elevation of the reformed Church over the world

da sa volonté, sorte de théologie populaire [...]. Cet absolu de la volonté divine, nous le retrouvons chez pluspart des historiens de la époque."

¹⁰² *Historia quae dicitur Gesta Dei per Francos*, str. 124.

and secular power; the establishment of clerical control over the use of arms; the recognition of the military vocation by the Church that parted with the traditional ecclesiastical doctrine, and found expression in an ever greater willingness of the Church to bless arms, legalize their use and legitimize it as something meritorious; the formation of the consciousness of the unity of Christian society; the prohibition of the shedding of Christian blood; the eschatological and messianic imaginary that led the "chosen people" to journey to Jerusalem; the Christian expansionism and the beginning of continuous warfare against Islam in the Mediterranean. The peace movement was more than a simple element in the transformation processes; it was a synthesizing moment, a moment generating and articulating the elements.

The author argues that the peace movement acting in the name of God fed into holy war. The crusade that pope Urban II preached at the council of Clermont was the logical development of the peace movement. The paper closes with Guibert of Nogent's claim that "in our own time God has instituted a holy manner of warfare," seen as the awareness of historical novelty of the crusade.

**ZGODOVINA
GESCHICHTE
HISTORY**

LJUDJE IN CESTA

RAZMERE OD MARIJE TEREZIJE DO LETA 1848

EVA HOLZ*

Ta referat je nadaljevanje in dopolnitev predavanja, ki ga je imel v tem seminarju kolega iz Berlina. Obenem je tudi predstavitev delčka dela Zgodovinskega inštituta. Kot že naslov pove, bo govor o odnosu ljudi do cest od časa Marije Terezije do 1848. Pri tem se bom omejila le na nekatere posebnosti: na splošen odnos ljudi do cest, kot si ga lahko predočimo s pomočjo ohranjenih predpisov, na nevarnost cestnih roparjev in pa na težave, s katerimi se je srečeval navaden, vendar primerno premožen prebivalec naših krajev, kadar je moral potovati s poštno kočijo. Leto 1848 je mejnik zato, ker so se z marčno revolucijo tudi na tem področju spremenile razmere, uvajanje železnic pa je sploh olajšalo potovanja.

Da bi bolje razumeli prvi problem – odnos ljudi do cest in kopico predpisov o tem, kaj se na cestah sme in kaj ne, je potrebnih najprej nekaj besed o cestah pri nas in o načinu njihove gradnje. Ceste so se v 18. in 19. stoletju (kot tudi kasneje) delile na več

* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Gosposka 13, Ljubljana, Slovenija

skupin: na državne, deželne, okrajne in občinske. Odločilno je bilo, kdo je plačeval njihovo gradnjo in vzdrževanje. Na slovenskem ozemlju se je križalo več državnih cest. To so bile najpomembnejše, najbolj grajene pa tudi najbolj obremenjene ceste. Med državne ceste so šteli naslednje: Dunaj–Trst, Ljubljana–Ljubelj–Koroška, Ljubljana–Podkoren–Koroška, Ljubljana–Jezerško–Koroška, Ljubljana–Novo mesto–Zagreb–Karlovac. Od ceste Dunaj–Trst sta se odcepili še državni – proti Gorici in na Reko. Vse te ceste so se stekale v Ljubljano, ki je bila v 18. in 19. stoletju pomembno trgovsko-prometno križišče. Poleg teh cest so bile pomembne še: obsoška, ki je povezovala Goriško s Koroško, in pa koroška erarska dravska ali koroška cesta. Te ceste so med seboj povezovala ceste nižjega reda, deželne, okrajne in občinske. Teoretično je bil slovenski prostor dobro povezan. Kako so bile zgrajene državne in deželne ceste in kdo jih je gradil? Na slovenskem ozemlju so bile državne ceste grajene trdneje kot slavne makadamske ceste, ki so takrat prevladovala v Evropi.¹ Na dnu je bil gramoz, debeline 10,4 cm, na to nasutje so položili plast, ki so jo sestavljale velike lomljene skale, ki so morale biti postavljene tako, da je bilo med njimi čim manj rež. Reže so mašili z manjšim kamenjem, gramozom, zemljo in peskom. Če te mešanice ni v reže spralo deževje, so ceste na tej stopnji gradnje zalivali. Da bi bila povezava med materialom še boljša, so v to mešanico dodajali živo apno. Ko je bila skalnata podlaga utrjena, je sledila plast drobnejšega

¹ Inženir John Laudon Mac Adam je bil rojen 21. 9. 1756 na Škotskem, umrl je 26. 11. 1863 prav tako na Škotskem. *Meyers Konversations-Lexicon*, Leipzig und Wien 1896, str. 677. Za makadamsko cesto je bilo značilno, da so bili na podlago v plasteh položeni za otroško pest velikimi kamni. Delali so na suho podlago, debelina cestišča je bila 25-30 cm. Pri tej debelini je bilo treba ob vlažnem vremenu cestišče dobro povaljati, da se je material povezal med seboj. *Meyers Konversations-Lexicon*, Leipzig und Wien 1897, str. 505.

kamenja. Ta plast je bila debela približno 15-20 cm, kamni pa so bili veliki nekako 5 cm. To plast so utrjevali z nabijanjem. Nato je sledila plast peska in zemlje, ki je morala predreti v reže spodnje plasti. Končno so posuli še zadnjo peščeno plast, debelo 10-15 cm. Vse plasti skupaj so bile debele približno 90 cm. Pri gradnji stranskih cest so navadno opuščali spodnjo plast iz velikega lomljenega kamenja.² Za državne ceste je bila predpisana širina cestišča, morale so biti višje od okolice, opremljene so morale biti z odtočnimi jarki, opestrniki, bankinami, obcestnimi jarki, če je bilo potrebno, so morale imeti oporne zidove. Za gradnjo novih cest ali pa regulacijo starih so morali lastniki posesti ob cesti odstopiti zemljo po ceni, ki jo je določila država. Na Štajerskem je bil kvadratni seženj (približno 3,57 m²) sadovnjaka vreden 6 kr, polja in travniki 4 kr, gozdovi in druga posest pa 2 kr. Na Kranjskem je bila cena za vrtove in polja 10 kr, za travnike 8 kr, za gozdove, ki so spadali k hubam, in vso drugo zemljo razen občinske pa 6 kr. Če so se lastniki upirali, jim je država lahko zaplenila potrebno posest. Posestniki, ki so imeli zemljo ob cesti, so morali dovoliti cestnim inženirjem in komisarjem iskanje primernih peskokopov in kamnolomov na njej.³

Ob koncu 18. stoletja je bilo jasno, da je cestna direkcija v posameznih deželah odgovorna za dobro gradnjo cest in njihovo vzdrževanje. Za državne ceste je bila seveda odvisna od direkcije na Dunaju. Dela so morali voditi šolani strokovnjaki.⁴ Pa tudi za delavce na cesti so zahtevali nekatere spretnosti. Cestna tlaka je dajala vse slabše rezultate. Leta 1830 so jo za gradnjo državnih

² Joseph Schemerl: *Ausführliche Anweisung zur Entwerfung, Erbauung und Erhaltung dauerhafter und bequemer Strassen*. Wien 1807, prvi del, str. 77-89.

³ Strassenpatent vom 9. april 1776. Das neue Strassennormale für das Herzogthum Steyermark betreffend. Strassenpatent vom 17. März 1778. Republicirung des allerhöchsten Strassenpatents.

⁴ Joseph Schemerl: *Ausführliche ...* tretji del, str. 12-13.

cest ukinili. Že ob koncu 18. stoletja se je dalo od cestne tlake odkupiti. Tako je na Gorenjskem veljal odkup tlake za dninarja 11 kr-na dan in za vozno tlako 22 kr na dan za enojno vprego. Taka je bila cena tudi na Notranjskem. Na Dolenjskem je bila cena 9 kr oziroma 18 kr.⁵ Obsežnejša cestna gradnja je na razmeroma majhno področje pripeljala večje število tujcev, ki so nekaj časa vplivali na življenje okolice. Tako so npr. za gradnjo novega cestnega odseka med Vrhniko in Planino pripeljali 400 do 500 vojaških delavcev, skupino minerjev, 100 zidarjev, 10 tesarjev. Vojaštvo je nadzorovalo 6 častnikov in 20 podčastnikov.⁶ Cestna direkcija je morala skrbeti, da so dela primerno napredovala in da napetosti med delavci in domačini niso bile prehude. Nad delom in delavci je bil potreben stalen nadzor.⁷ Prebivalci nekaterih predelov monarhije so bili strokovnjaki za posamezna gradbena dela na cesti ali ob njej. Za zemeljska dela so bili v monarhiji najbolj iskani češki kopači ribnikov in Furlani. Furlani so bili posebno znani kot mojstri za izsuševanje močvirij, gradnjo odtočnih kanalov in nasipov. Imeli so svojo organizacijo, ki jim je določala način obnašanja in pogoje, pod katerimi so sprejemali delo. Strokovnjaki za delo s kamenjem so bili doma na dalmatinski obali od Kraljevice naprej. Tudi ti so bili organizirani v večje skupine, ki jih je vodil "proto", neke vrste "polir".⁸ V njihovi skupini so bili zidarji, minerji in navadni dninarji. Njihov zastopnik je prevzel delo. Ob prevzemu dela je moral plačati kavcijo, ki so mu jo po uspešni kolavdaciji vmili. Njegova naloga je bila tako organizacija dela kot tudi urejanje medsebojnih odnosov v skupini.⁹ Pri podobnih cestnih delih so

⁵ Isti, str. 268.

⁶ Rafael Ogrin: Nova cesta od Vrhnike do Planine. *Kronika 7*, Ljubljana 1959, str. 74-76.

⁷ Joseph Schemerl: *Ausführliche ...* tretji del, str. 267.

⁸ Isti, str. 274.

⁹ Isti, str. 275-279.

bili spretni tudi prebivalci iz Kastava v Istri, vendar niso nikdar delali v velikih skupinah, pa tudi od svojih domačij se niso radi oddaljevali. Tudi Istrani so delo prevzemali na akord. Pri cestnih delih so bili spretni tudi prebivalci Črnega lesa in Tirolci, vendar so bili ti veliko manj podjetni. Nikoli si niso upali na lastno odgovornost prevzeti tveganih del.¹⁰ Ceste so gradili postopoma, gradnja je navadno trajala več let. Tudi vzdrževanje že zgrajenih cest je bilo težavno delo. Neposredno delo na cesti so opravljali cestarji. Bili so državni uslužbenci, imeli so uniformo, lastno hišico in skušali biti čim manj odvisni od okoliškega prebivalstva. Podrejeni so bili cestnim mojstrom. Še višja stopnja v tej hierarhiji je bil cestni komisar, njega pa je nadzoroval cestni inženir, ki je moral o svojem delu poročati cestni direkciji v svoji kresiji. Cestne direkcije v naših treh kresijah so bile podrejene cestni direkciji v Gradcu.¹¹

Okoliško prebivalstvo pa tudi vozniki so imeli do cest zelo malomaren odnos. To razberemo iz prepovedi in zapovedi, ki jih je zaradi takšnega obnašanja izdala Marija Terezija. Predpisi so se deloma prilagojeni ohranili do 1. svetovne vojne in še kasneje. Vozniki so cestišče uničevali s preozkimi platišči pri težkih tovornih vozovih, pozimi pa s preozkimi sanicami na saneh, z vrstami voz, z navado, da so drugega na drugega privezali več voz. Prepovedi, ki naj bi odpravile tovrstne prekrške, so začele veljati že v letu 1776 in so se ponavljale do dobe Ilirskih provinc.¹² Malomarnost voznikov glede širine koles so v tistem času kaznovali tako, da takim vozovom niso dovolili potovanja čez mejo v Italijo.¹³ Ob ponovni uveljavitvi habsburške monarhije se je stara malomarnost nadaljevala. Še leta 1840 so ponovili predpise o

¹⁰ isti, str. 280.

¹¹ AS. GUB. ARH, fasc. 28.

¹² Glej op. 3.

¹³ Melita Pivec-Stelè: *La vie économique des Provinces Illyrines (1809-1813) suivie d'une bibliographie critique*. Paris 1930, str. 79-106.

širini platišč in opremi voz. Ena od težav je bilo tudi zaviranje. Le ob hudi poledici je še bila dovoljena uporaba verige pri zaviranju, drugače pa je bilo treba za zaviranje uporabljati coklo. Za ta prekršek, ki se je neprestano ponavljal, je bila predpisana kazen 20 goldinarjev in zaplemba verige.¹⁴

Tudi prebivalci ob cestah bi se morali držati določenega načina obnašanja. Iz predpisov, ki jih je uvedla Marija Terezija in so jih v naslednjih 100 letih še večkrat ponovili, pa vidimo, da so bili ljudje v 18. in 19. stoletju zelo nemarni do državne lastnine, v tem primeru do cest. Od cest so pričakovali le ugodnosti, sami pa niso bili pripravljeni kaj dosti prispevati za boljše in varnejše ceste. Zaradi takratnega načina cestne gradnje je bila vlaga eden od največjih sovražnikov dobrega cestišča. Zato je Marija Terezija sprejela predpise, ki so določali, da morajo biti različne ograje, ograde pa tudi stavbe (hiše in hlevi) oddaljene od ceste vsaj tri čevlje (94,8 cm) ali pa en seženj (189,4 - 189,6 cm), da se je cestišče pravilno sušilo. Ta predpis so sprejeli 1774, v letu 1776 so ga ponovili za Štajersko in 1778 za Kranjsko. Če bi tega predpisa ne spoštovali, je bilo zagroženo z denarno kaznijo ter z vojaškim posredovanjem. Prav tako je bilo tudi prepovedano metati stvari v obcestne jarke ali na cesto. Ljudje so bili navajeni metati smeti in razne odpadke, kamenje in vso šaro, ki se je nabrala spomladi ob čiščenju travnikov in polj, na cesto ali v obcestne jarke. Prepovedano je bilo v obcestnih jarkih pasti živino. Če je cestar ujel tako žival, jo je smel odpeljati. Od lastnika je potem zahteval tako nadomestilo za krmo kot tudi en tolar kazni za vsako žival.¹⁵ Isti patent je tudi zahteval od lastnika zemljišča, ki je ležalo ob cesti, da dovoli gradnjo odtokov in cestnih jarkov na svojem ozemlju, če je bilo potrebno. Čeprav je

¹⁴ Hofkanzlei-Dekret vom 30. april 1840. Gubernialkundmachung vom 12. Juni 1840. Bestimmungen über die Einrichtung des Fuhrwerkes auf öffentlichen Strassen.

¹⁵ Glej op. 3.

morala biti državna, pa tudi deželna cesta zgrajena tako, da je bila višja od okolice, je patent Marije Terezije določal tudi obnašanje kmetov pri oranju polj ob cesti. Lastniki takih polj so morali ob cesti orati vsaj tri sežnje (5,67 m) na široko poprek, da ne bi na cesto prinašali zemlje ali pa na cesti celo obračali. Gospodar, ki tega predpisa ni spoštoval, je moral plačati 6 tolarjev globe.

Patent je zahteval, da morajo biti v naseljih nove stavbe oddaljene od ceste vsaj dva sežnja (3,79-3,8 m). Če graditelji tega niso spoštovali, je imela vojska pravico tako hišo podreti. Prav tako je bilo prepovedano podaljševati strehe starih hiš, da bi kapnica ne tekla na cesto. Tako podaljšane strehe je bilo treba podreti v 6 tednih po uveljavitvi patenta. Ko je ta rok potekel, je lahko posredovala vojska. Vsa posredovanja in rušenja so šla na račun lastnika spornega objekta. Na cesto tudi niso smeli voditi odtoki iz hiš in gnojnih jam. Take odtoke je bilo treba na Kranjskem popraviti v 14 dneh po uveljavitvi patenta, na Štajerskem pa v 6 tednih. Če lastnik po preteku tega časa odtoka ni uredil, je bila predvidena denarna kazen 10 tolarjev, lahko pa so mu na domačijo nastanili vojake za tako dolgo, dokler ni uredil odtoka. Če se je upiral, je bila denarna kazen vsak drugi dan podvojena. Prepovedano je bilo prati perilo na cesti, metati na cesto razne odpadke, kot žaganje, kose lesa, smeti, ostanke krme, vsakovrstne pomije. Kdor ni upošteval tega predpisa, je bil kaznovan z denarno globo 6 tolarjev. Gostilničarji so morali okolico urediti tako, da vozniki niso krmili konj in prepregali na cesti pred gostilno. Če se to ni dalo urediti, je moral gostilničar cesto vsak večer počistiti. Pozimi je moral poskrbeti, da je bila cesta pred gostilno prehodna. Snega niso smeli metati v obcestne jarke, marveč čez jarke na travnike ali polja, kar je povzročalo hudo kri pri lastnikih teh posesti.¹⁶

¹⁶ Glej op. 3.

Ob cestah so se zbirali tudi različni ljudje, ki jih predpisi Marije Terezije zelo dobro predstavijo. Tako srečamo tu različne berače, ki so bili posebna pokora ob romanjih.¹⁷ S predpisi so skušali s ceste spraviti vsaj berače, ki "so imeli posebno nagnusne poškodbe".¹⁸ Okolico glavnih cest je skušala cesarica zavarovati tako, da je prepovedala gradnjo beraških kočur in podobnih pribežališč v njihovi bližini.¹⁹ Obnašanje ljudi je poskušal urediti predpis, ki je prepovedoval spanje v odprtih ali praznih kočah, pod oboki vrat ali na javni cesti, otrokom, da bi se na javni cesti igrali ponoči.²⁰ Zakonodaja Jožefa II. je prepovedala nastopaško in grobo obnašanje, neposredno nagovarjanje žensk na cesti, nedostojno obnašanje in odkrito namigovanje. Kazen za takšno obnašanje je bil zapor.²¹ Na javnih cestah je bilo prepovedano kajenje. Ta predpis je začel veljati za Štajersko 1789, 1800 so ga še enkrat ponovili, na Dunaju pa je veljal že od 1701, ko ga je sprejel magistrat.²² Med hujše policijske prekrške na cesti je sodila tudi prehitra vožnja. O njej so govorili policijski predpisi že leta 1803. Če je kdo koga povozil ali pomendral do smrti, je bil glede na potek dogodkov obsojen na zaporno kazen od treh dni do treh mesecev. Poleg tega so takšni osebi prepovedali vožnjo ali ježo. Za oteževalno okoliščino se je štelo, če je preiskava pokazala, da je bila nesreče kriva prehitra vožnja ali ježa. Hitro in neprevidno jahanje ali vožnja sta bila v naseljenih krajih prepovedana. Lastniki kočij so morali to dopovedati svojim kočijazem in konjskim hlapcem. Kazni za prehitro vožnjo so bile denarne in so znašale od 25 gld do 100 gld. Če sta kočijaž ali hlapec ravnala

¹⁷ Verordnung vom 31. May 1766.

¹⁸ Hofdekret vom 27. August 1773.

¹⁹ Verordnung vom 17. Juny 1745.

²⁰ Verordnung in Mähren von 12. Juny 1786.

²¹ Strafgesetzbuch 13. Jänner 1787.

²² Gubernial Verordnung in Steiermark 28. April 1798, 27. August 1800, Magistrat Verordnung in Wien 4. Dezember 1701.

po svoje in vozila ali jezdila prehitro, sta bila lahko kaznovana s 14 dnevi zapora. Če se je prekršek ponovil, se je zaporna kazen podvojila.²³

Kakšna je bila varnost na cestah na Kranjskem? V 18. stoletju je bilo potovanje v naših krajih precej tvegano. O nevarnostih, ki prežijo na trgovce ob potovanju po kranjski deželi, je leta 1741 poročal Allgemeine Schatz-Kammer der Kaufmannschaft oder vollständiges Lexicon aller Handlungen und Gewerbe. Govoril je o tem, da na Kranjskem posebni stražarji (Strassen-Schützen) spremljajo popotnike skozi večje gozdove, kjer se skrivajo cestni razbojniki, Vlahi, Morlaki in Turki.²⁴ Razbojništvo je bilo v 18. stoletju in v prvi polovici 19. na Slovenskem precej razširjeno. Cestno razbojništvo seveda ni bilo nobena izjema. Sredi 18. stoletja je terezijanski zakonik opredelil pojme cestnega rop in cestnega umora in določil kazni zanj. Cestni umor je štel med hujše prekrške. Za cestni rop je zakon štel, če so koga napadli na javni cesti ali ulici in mu pobrali njegove stvari, čeprav življenje oropanca ni bilo v nevarnosti. Cestnega rop so lahko osumili osebe, ki so bile že tako ali tako sumljive in so se v času zločina zadrževale v bližini kraja zločina. Osumili so lahko cestne berače, cigane in podobne pridaniče, ki so v bližnji gostilni zapravljali več, kot je bilo običajno. Če so pri kom našli naropano blago, so ga med zaslišanjem tudi mučili. Za cestni rop je bila predvidena smrtna kazen. Roparja so obesili ali pa mu odsekali glavo. Če so

²³ Seine Majestät des Kaisers Franz Gesetze und Verfassungen im Iustitz-Fache für die Deutschen Staaten der Oesterreichischen Monarchie. Von Jahre 1798 bis 1803. Wien 1816. Zweiter Theil. Von den schweren polizey-Uebertretungen und dem Verfahren bey denselben. Achtes Hauptstück. Von schweren Polizey-Uebertretungen gegen die Sicherheit des Lebens. September 1803, Strafgesetzparagraf 96, 97.

²⁴ Allgemeine Schatz-Kammer der Kaufmannschaft oder Vollständiges Lexicon der Handlungen und Gewerbe. Viertel Theil. Leipzig 1742, stolpec 405-406.

mu odsekali glavo, so truplo izpostavili na kolesu za svarilo drugim. Če so usmrtili žensko, so dali na kolo le glavo.²⁵ Za cestni umor je terezijanski zakonik štel, če je kdo koga na javni cesti napadel, ga oropal in imel od tega korist, nato pa oropanca umoril. Pri določanju kaznovanja za cestnega morilca ni bilo pomembno, ali se je morilec na dejanje pripravljali ali ne, ali je pobil neoborožene ljudi, ali je bil pri dejanju sam ali je imel pomočnike, ali je ubitemu pobral malo ali veliko. Umora so lahko osumili osebe, ki so se potikale po cesti, v obcestnih gostilnah, čeprav tam niso imele pravega opravka, osebe, o katerih je bilo znano, da se družijo z roparji in morilci, osebe, ki so preprodajale umorjenčeve predmete. Vse te, so pri zasliševanju lahko tudi mučili. Kazen za cestni umor je bila obsodba na kolo, truplo je moralo biti nekaj časa razpeto na kolesu. Obsodba na kolo je bila stara kazen, ki so jo poznali že Grki in Rimljani. Obsojenca so privezali na napere kolesa in ga vrteli tako dolgo, dokler "ni spustil duše". Na takšno kazen so obsojali morilce, požigalce, cestne roparje in roparje cerkva. Kasneje so zločince obsojali glede na krutost zločina "na kolo od spodaj navzgor" ali "na kolo od zgoraj navzdol". V prvem primeru so obsojencem najprej s kolesom potrli noge, nato roke, potem pa je sledil "milostni udarec" v prsni koš. Nato so truplo pripeli na kolo, ki je bilo nasajeno pravokotno na os, ki je bila zabita v zemljo. V milejšem primeru so obtožencu najprej s kolesom strli glavo in nato roke in noge. Tudi če je bil cestni ropar obsojen na pokončanje z mečem, so kazen lahko zaostri tako, da so truplo razpeli na kolo, glavo pa nabili na kol. Za cestne roparke in morilke je zakon določal, da jih nekajkrat, pa ne več kot štirikrat,

²⁵ Constitutio Criminalis Theresiana oder der Römisch-Kaiserl. zu Hungaren und Böhmen u.u. königl. Apost. Majestät Maria Theresia Erzhezogin zu Oesterreich u.u. peinliche gerichtsordnung. Wien 1769. Art 96, čl. 1-4, str. 263-264.

uščipnejo z razbeljenimi kleščami, nato pa na morišču odsekajo najprej roko in nato glavo ter to dvojce dajo na kolo. Kazen za morilce obojega spola se je lahko poostrila glede na grozovitost, s katero so izvedli zločin.²⁶ Kljub tako strogi zakonodaji so pri nas delovale različne roparske tolpe. Na Dolenjskem so pustošili t.i. hajduki, ki so prihajali s Hrvaške. Ropali so cerkvene podružnice, bogate kmete, trgovce in cestne popotnike. Vladi se je sicer posrečilo razkropiti večje hajduške družine, manjše skupine pa so se ohranile še v drugo polovico 19. stoletja. Tudi v času Ilirskih provinc hajduštvo ni povsem zamrlo, po njihovem propadu pa so se napadi zelo hitro obnovili. Že leta 1812 so roparji v bližini Vinice napadli potnika in mu vzeli konja ter 300 goldinarjev. Leta 1817 je bil žrtev cestnih roparjev baje tudi Josef Ressel. Zgodba pravi, da so mu oropani denar čez tri dni vmili in se mu opravičili, ker ga niso spoznali in ker jih ni naznanil. V 19. stoletju so bile najbolj ogrožene ceste iz Karlovca proti Dolenjski. Obsežni gozdovi so dajali razbojnikom primerna skrivališča.²⁷ Na Gorenjskem so v 18. in 19. stoletju gospodarili rokovnjači. Bili so razširjeni tudi na Primorskem, v Furlaniji, na Koroškem in južnem Štajerskem. Včasih so se pokazali tudi na Hrvaškem. Sedež so imeli pri Jermanovih vratih na meji med Kranjsko, Štajersko in Koroško. Budno so spremljali predvsem dogajanja na različnih sejmih, na božjih poteh in cerkvenih shodih. Imeli so svoj jezik. Po francoskih vojnah so se lotevali predvsem ropanja župnišč, tudi napadi na druge prebivalce so bili vse pogostejši. Šele v letu 1850 se je varnost nekoliko povečala. Na Kranjsko so prišli žandarji, ki pa so najprej varovali le glavno cesto proti Gorici in Trstu. Vojska je zatrla središče

²⁶ Isto. Art 90, čl. 1-4, str. 245-247.

Meyers Konversations-Lexicon. Leipzig und Wien 1896, str. 418.

²⁷ Leopold Podlogar: Črtice o belokranjskih hajdukih. *Dom in svet* XXI, Ljubljana 1908, str. 15-23 in 63-69.

rokovnjačev na Solčavskem. Leta 1854 je bilo rokovnjaštvo na Kranjskem zatrto.²⁸ Na Primorskem in Notranjskem so se ukvarjali z razbojništvom t.i. "Benečani", "Istrani" in "Čiči". Posebno ogrožena je bila glavna cesta med Ljubljano in Trstom. Cestni roparji so najpogosteje napadali na področju okoli Postojne. Cesta je bila tu precej strma in vozniki so morali voziti počasi, gozdovi v okolici pa so roparjem dajali varno zavetje.²⁹ Jožef II. je leta 1781 sklenil, da ne gre odpravljati naglega sodišča za cestne roparje in cestne umore.³⁰ Leta 1785 so uvedli denarne nagrade za izročitev roparske tolpe, ki je štela vsaj tri člane. Prav tako je bila denarna nagrada tudi za izročitev enega samega roparja. Ta dekret je veljal do leta 1820, ko so denarno nagrado v začetku leta znižali, vendar so jo v avgustu ponovno dvignili na 30 dukatov za posameznega roparja in 50 dukatov za tolpo treh.³¹ Kazni so v času Jožefa II. nekoliko omilili, za posebno krutost pri umorih pa so bila določena vešala. Za cestne umore in umore v zaprtih prostorih je bila določena doživljenjska zaporna kazen, ki je bila lahko tudi poostrena.³² Leta 1808 je dvorni dekret zahteval, da naj na področja, kjer je več roparskih napadov, pošljejo kazenske odprave.³³ Strah pred cestnimi roparji je odseval tudi iz predpisov za cestno gradnjo. Ti so določali, da

²⁸ Josip Benkovič: Črtice o rokovnjačih. *Dom in svet* III. Ljubljana 1890, str. 18-22, 52-55, 81-83, 115-119, 146-153, 218-221, 246-247, 267-280.

²⁹ Oskar Gratzky: Kleine Mittheilungen. Das Räuberwesen in Krain in den Jahren 1787-1790. *Mittheilungen des Musealvereines für Krain* IX. Laibach 1896, str. 281-285.

³⁰ Hofdekret 15. Oktober 1781.

³¹ Hofdekret 8. Oktober 1785, Hofdekret 29. Februar 1820, Hofdekret 17. August 1820.

³² Joseph des Zweyten Römischen Kaisers Gesetze und Verfassungen im Justitzfache. Prag und Wien 1788. Viertes Kapitel. Von Verbrechen, die auf das menschliche Leben und die körperliche Sicherheit unmittelbare Verziehung haben. Čl. 91-99, str. 26-27.

³³ Hofdekret 22. 3. 1808.

ne sme biti drevja ob cesti. Rasti so smela le sadna drevesa, seveda v določeni oddaljenosti od cestnega jarka. Kjer so ceste potekale skozi gozdove, so morali biti ti posekani v oddaljenosti 6 sežnjev (11,34 m) od cestnega roba. Od časa do časa so izsekali večjo gozdno površino. Te ukrepe so pojasnjevali tudi s tem, da se cestišče tako bolje suši.³⁴ Po končanih francoskih vojnah so se po naših krajih še nekaj let potikali različni bolj ali manj sumljivi ljudje. Država je imela sama s sabo dovolj dela in tako se je razbojništvo ponovno okrepilo. Leta 1828 je dvorna pisarna znova spregovorila o nagradah za ujete razbojnike. Višina nagrade je bila sedaj odvisna od nevarnosti, ki je bila povezana z zajetjem roparja ali roparske tolpe. Nagrado si je prislužil, kdor je roparja prijel proti njegovi volji, oblast pa jo je izplačala šele potem, ko je bila roparju krivda dokazana.³⁵ Ker je bilo roparjev čedalje več, ceste pa vse manj varne, je država zahtevala vojaško spremstvo za poštne kočije, kadar so te prevažale denar ali dragocenosti. Vendar pa tudi takšno spremstvo ni bilo kaj prida, saj je leta 1826. leta 17 roparjev pri Podgradu napadlo poštno kočijo, prebunkalo vojaka, ki sta jo spremljala, odneslo skrinjo z denarjem in zbežalo v Trst. V Trstu so roparje tudi ujeli.³⁶ Potovanje s poštno kočijo v 18. in 19. stoletju ni bila preprosta zadeva. Potnike je na bolj ali manj slabo vzdrževanih cestah treslo, grozili so jim napadi cestnih razbojnikov, pa tudi dovoljenje za potovanje s poštno kočijo je bilo težko pridobiti. O potnikih in njihovih pravicah je govoril patent iz leta 1772,

³⁴ Regierungs Verordnung in Oesterreich ob der Enns 22. 3. 1800. Sklicuje se na odlok 31. 7. 1770.

³⁵ Hofkanzleidekret vom 19. Juni 1828. Erfordernisse zur Erlangung einer Räuber-Taglia.

³⁶ Hofkammerdekret vom 6. April 1836. Verstärkung der Militär-Escorte bei Transportierung bedeutender Aerial Geldrmissen mittelster Postwagen auf unsicherer Strassen.

Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*. Celje 1993, str. 470-471.

ponovili pa so ga še 1782 in 1819. Poleg pošte so lahko potnike prevažali le za to pooblaščenimi vozniki, ki so za to pravico tudi plačevali poseben davek. Voziti so morali po cesti, po kateri je potovala tudi poštna kočija. Kdor ni imel omenjenega pooblastila, ni smel voziti, tudi če je imel lasten voz in konje. Takšne vožnje so bile dovoljene le iz krajev, kjer ni bilo niti pooblaščenih voznikov niti pošte. Smeli pa so voziti le do prve poštne postaje. Pooblaščenimi vozniki so se morali držati predpisov, tako niso smeli menjati konj, dokler niso prevozili 12 milj (91,03 km), ali če ni potnik, ki so ga prevažali, bival v kakem kraju vsaj tri dni. V razdalji 6 pošt niso smeli prepustiti potnika drugemu vozniku, pa tudi sami niso smeli sprejeti novega potnika. Voznikom, ki so se izogibali tem predpisom, je smel poštni mojster zapleniti konje, lokalne oblasti pa so mu morale pomagati, da je izterjal kazen 100 goldinarjev in povračilo škode.³⁷ Vojni čas, Ilirske province pa ponovne vojne so prinesli v naše kraje vrsto problemov, predvsem pa je nastala na tem prehodnem ozemlju kar precejšnja zmeda. Po deželi so se potikali ostanki različnih vojsk, berači, vagabundi, roparji, obrtniki in obrtniški pomočniki, krošnjarji z blagom ali z novicami. Oblast se je skušala pred njimi zavarovati in jih vsaj nekoliko nadzorovati. Po letu 1813 je bilo tako vse več govora o potnih listinah, tako tistih, ki so bile potrebne za potovanja po kaki deželi, kot tudi tistih, ki so dovoljevale pot čez mejo. Potni listi obrtnikov in obrtniških pomočnikov niso sodili v to skupino. Seveda je takoj nastalo vprašanje, kaj z vsemi tistimi, ki takšnih papirjev nimajo. Ob koncu 1813 je prezidij dovolil obnovitev vožnje poštne kočije od Dunaja do Trsta. V naslednjih letih so se druga večja mesta priključila tej osnovni povezavi.³⁸

³⁷ Hofkammerdekret vom 31. Dezember 1819. Sklicuje se na najvišji patent 24. 10. 1782.

³⁸ Wiederröffnung der Postwagenfahrt von Wien nach Triest und von da zurück.

Potovanje s poštno kočijo na ozemlju bivših Ilirskih provinc je leta 1814 stalo: jezdina za enega konja in za eno postajo je bila 1 goldinar, napitnina za pošto z dvema konjema (kar je bilo najmanj, če je pošta vozila potnike) je bila 30 kr, kolomaz za vsakokratno mazanje 17 kr. Za pokrito poštno kočijo je bilo treba odšteti na vsaki poštni postaji 34 kr.³⁹ Šele leta 1817 so na Kranjskem uvedli dekret za potovanje z navadno pošto, v drugih delih monarhije je ta dekret veljal že od 1811. Deloma se je opiral na predpise iz leta 1772. Potovanje s pošto je dovolila ali odklonila deželna oblast, najnižja stopnja oblasti, ki je smela o tem odločati, je bila kresija, in še to le izjemoma. Na Štajerskem in Koroškem sta potna dovoljenja podeljevala le deželna šefa ali njuna namestnika ter kresijski glavar v Celovcu ali njegov namestnik.⁴⁰ Dovoljenje za potovanje je moralo biti pisno, na dovolilnici je moral biti napisan kraj, kjer bo potnik na cesti izstopil, prestopil pa je tako lahko le v deželnem glavnem mestu. Preden so deželni ali kresijski glavarji dali potno dovoljenje, so se morali posve-

Currende des k.k. provisorischen General-Gouvernements der illirischen Provinzen vom 7. Jänner 1814.

Wiedereröffnung der Postwagenfahrten von Laibach über Klagenfurt nach Salzburg. Circular-Verordnung des k.k. österr. prov. General-Gouvernements vom 15. Februar 1814.

Wiedereröffnung der Briefpostroute von Klagenfurt über Laibach nach Triest; Einleitung jener von Klagenfurt über Villach nach Laibach und Beschleunigung der Briefpost von Wien nach Triest und von Triest nach Wien. Hofkammer-Präsidialerlass vom 31. März 1814. Veronung des k.k. illir. prov. General-Gubernius vom 22. April 1814. An die prov. Oberpostverwaltung zu Laibach und Triest.

³⁹ Bestimmung des Posttrittgeldes im Illyrien. Note der k.k. Organisations-Hofkommission vom 20. Juli 1814. Currende des k.k. provis. österreichischen Civil- und Militär -General-Gouvernements in Illyrien vom 27. Juli 1814.

⁴⁰ Vorsicht unter welchen die Bewilligung zu Reisen mit der ordinären Briefpost ertheilen werden kann. Hofkammerdekret vom 25. Februar 1817. Gubernial-Verordnung vom 26. März 1817. An die k.k. Kreisämter und die Oberpostverwaltung.

tovati s policijsko direkcijo. Morali so se zavedati, da smejo dati potna dovoljenja le posameznim zanesljivim osebam in da bodo morali izdajo dovoljenja, če bo potrebno, tudi zagovarjati. Oseba, ki je dobila potno dovoljenje, se je morala tudi držati pravil. Za pripravo drugega konja je moral potnik plačati na vsaki postaji primerno jezdino, napitnino za konja, polovico stroškov za voz in za kolomaz.

Dvorna komora je leta 1823 z dekretom določila ceno potovanja z navadno poštno kočijo. Ker je cena krme občutno padla, se je pocenilo tudi potovanje od 1 goldinarja na 48 kr konvencionalne vrednosti na konja na razdalji ene poštne postaje. Najemnina za kaleš se je znižala za polovico, jezdina za četrtno na konja. Cena za pokriti kaleš je bila tako 24 kr, za odprti pa 12 kr. Kolomaz je stal toliko kot prej, če je dal maščobo zanj poštni mojster, je bila cena 8 kr, drugače pa 4 kr. Napitnina za kočijaža je bila 15 kr. Kočijaž, ki s tako napitnino ni bil zadovoljen in je zato zmerjal in tepel potnike, je bil odpuščen. Obvestilo o teh spremembah je moralo na vsaki poštni postaji viseti na vidnem mestu.⁴¹ Leta 1824 je izšel poseben cenik za potovanja s poštno kočijo v provincah Nižje Avstrije, na Češkem, Moravskem, v Šleziji, na Štajerskem, v Ilirskem kraljestvu, v Primorju, na Tirolskem. Sedež v notranjosti kočije za odraslo osebo je stal 32 kr konvencionalne vrednosti, za sedež na sprednjem delu kočije pa je bilo treba odšteti 24 kr. Za otroka je bilo treba plačati 8 kr, če se je stisnil med dva odrasla, če so otroka držali v naročju, je bilo treba zanj plačati 6 in pol kr. Kočijažu je bilo treba za vsako poštno postajo odšteti 3 kr napitnine. Pospešene ali posebne vožnje so bile primerno dražje, 44 kr za sedež v kočiji, 22 kr za sedež na kočiji. Kočijažu je bilo treba odšteti višjo napitnino. Vse cene so bile preračunane na razdaljo ene poštne postaje.⁴²

⁴¹ Herabsetzung des Posttrittgeldes und der Kaleschgebühr. Hofkammerdekret vom 22. Dezember 1823.

Vozniki so odgovarjali za škodo, ki se je zgodila blagu, kadar je to bilo naloženo na njihov voz.⁴³ V tridesetih letih 19. stoletja so na Kranjskem natančneje določili razdalje med posameznimi poštnimi postajami in nekaterim poštnim postajam so zaradi strme ali pa izredno slabe ceste dovolili zaračunavanje priprege.⁴⁴

V tem času se je potniški promet sprostil in povečal. Ljudje so lažje potovali z najeto kočijo, lahko so potovali tudi s hitro pošto ali s posebno pošto. Potnike so smeli prevažati posebej organizirani privatniki, če so plačali potrebno takso. Zaradi gostejšega prometa pa so se na cestah začele težave. Vse več je bilo pritožb, da se tisti, ki potujejo s posebno pošto, in pa privatni prevozniki ne umikajo redni pošti, čeprav jih kočijaž s trobljenjem v poštni rog opozarja na red. Dogajalo se je, da so se redne poštno kočije in drugi poštni vozovi zaletavali, da se je morala poštna kočija umakniti na bankino in se je zvrnila v jarek. Zaradi vse

⁴² Bestimmung des zu entrichtenden Passagiers-Porto bey den ordinären Postwägen. demmby den Eil- und Separatfahrten. Hofkammerdekret vom 14. Jänner 1824.

⁴³ Das bürgerliche Gesetzbuch. 19. Hauptstück. Von dem Verwahrungsvertrage. Čl. 970 in 1316.

⁴⁴ Verlegung der k.k. Poststation Safnitz nach Ottok und Bestimmung des Streckenausmasses zwischen Ottok und Assling, dann Ottok und Krainburg. Hofkammerdekret vom 22. Nov. 1834.

Regulierung der Distanzausmass zwischen den Poststationen Krainburg, Neumarktl, Ottok, Assling und Wurzen. Hofkammerdekret vom 30. November 1836.

Bestimmung der Distanzenausmass zwischen Poststationen Laibach, Grosslup und Pösendorf. Hofkammerdekret vom 4. Juli 1840.

Bewilligung einer Bergvorspann für mehrere Poststationen in Illyrien, dann Herabsetzung des Distanzausmasses zwischen den Stationen Gmünd und Spital. Hofkammerdekret vom 28. Oktober 1840. Bestimmung der Bergvorspann für die Poststation Villach von den Extrapostfahrten nach Wurzen. Hofkammerdekret vom 29. April 1841. Erhöhung der meilendistanz zwischen Franz und Stein, Erlass des Ministeriums des Innern vom 3. Juni 1849.

pogostejših pritožb je bil sprejet predpis, da se morajo vsa vozila umikati redni poštni kočiji.⁴⁵ Leta 1837 je cesar Ferdinand I. izdal patent o pošti. Glede potnikov so ostali v veljavi isti predpisi kot leta 1772. Potnik je v okviru razdalje 12 milj lahko menjal konje le, če so ga čakali njegovi lastni.⁴⁶ Naslednje leto, 1838, pa je bil sprejet dekret, ki je govoril o pravicah in dolžnostih pošte. Tu so bile podrobno našteve vse pravice in dolžnosti potnikov. Vsak potnik je moral strogo upoštevati policijske predpise, moral je imeti potni list in listino za prehod. Te papirje je moral pred nakupom voznega listka pokazati na pošti. S poštno kočijo niso smele potovati bolne osebe in otroci, mlajši od štirih let, če niso imeli spremstva. S slepimi je moral potovati spremljevalec. Za bolnike so morali najeti celo kočijo. V kočijo ni bilo dovoljeno jemati psov. Kajenje je bilo dovoljeno le, če so kadili dobro zaprte pipe in če so potniki to dovolili. Če je kdo med potjo zbolel ali se je nedostojno obnašal, ga je kočijaž na zahtevo potnikov lahko odstranil iz kočije. Cena sedeža v kočiji se je spreminjala, odvisna je bila od cene krme in je bila vedno objavljena v uradnem listu. Na poštni postaji je morala ta objava viseti na vidnem mestu. Napitnina je bila določena, prav tako tudi denar za kolomaz. Potnino je bilo treba plačati na odhodni postaji. Če potnik ni mogel na pot, mu že plačane potnine niso vrnili, prav tako ni imel pravice do povračila potnih stroškov tisti, ki ga je kočijaž med vožnjo postavil na cesto. Ob naročanju sedeža v kočiji je potnik dobil tudi neke vrste "rezervacijo", ki je sodila k vozovnici in jo je bilo treba pokazati kočijažu. Taka rezervacija je veljala le za tisto kočijo, za katero so jo izdali. Kočijaž in drugi poštni

⁴⁵ Die in dem Postpatente erhaltene Vorschrift, dass Wagen und Fuhrwerke dem Postritte, auszuweichen haben, wird in Erinnerung gebracht. Gubernial-Currende vom 16. September 1837.

⁴⁶ Kundmachung der allerhöchsten mit 1. Juki 1838 in Wirksamkeit tretenden neuen Postpatentes vom 5. November 1837. Hofkanzleidekret vom 21. April 1838.

uslužbenci niso smeli zahtevati še posebne napitnine, če niso potnikom posebej pomagali. Potniki niso smeli imeti v kočiji težkih ali pa posebno velikih zavojev. Med dvema postajama kočijaži niso smeli sprejemati nenajavljenih potnikov ali prtljage.⁴⁷ Potniki, ki se jim je bolj mudilo, so lahko potovali s posebno pošto ali s kurirsko pošto. Kurirska pošta je imela na cesti prednost, postanki na poštnih postajah so bili krajši. Eno miljo (7,5859 km) so morali prevoziti v 35 minutah, prepreganje na postaji je smelo trajati podnevi pet minut, ponoči pa deset. Za vsako tako potovanje je smel potnik imeti s seboj le tretjino teže običajne prtljage. Za potovanje s kurirsko pošto je bilo treba plačati poleg običajne cene še 20 kr za konja za postajo in poleg običajne napitnine še 5 kr za postajo. Najhitreje se je dalo potovati z "urno prepustnico". Ob nakupu takšne prepustnice je bilo treba vnaprej plačati 10% stroškov za mitnine, mostnine, carine itd. Ta dokument je bilo treba potrditi na vsaki poštni postaji ter vanj vpisati uro prihoda in odhoda. Če si je potnik premislil in je potovanje odpadlo, je bilo treba pošto obvestiti vnaprej, da je potniku lahko povrnila del stroškov.⁴⁸

Do leta 1848 so se ponavljale pritožbe, da ostali drugi uporabniki cest ne upoštevajo prednosti, ki jih zakon dovoljuje poštni kočiji. Okrajna glavarstva naj bi nadzorovala izpolnjevanje teh predpisov.⁴⁹ Uvajanje železnice je spremenilo način potovanja in tovorjenja. Poštne kočije so se počasi umikale, potovanje je postalo vsakdanje.

⁴⁷ Kundmachung der mit 1. November 1838 in Wirksamkeit tretenden neuen Fachpostordnung. Hofkammerdekret vom 18. August 1838.

⁴⁸ Postordnung für Reisenden mit Extrapost. Hofkammerdekret vom 28. Dezember 1838.

⁴⁹ Erneuerung der Vorschrift wegen Ausweichen den durch die Postanstalt fahrenden Wagen. Gubernial-Verordnung vom 22. Juni 1847. An die k.k. Kreisämter und Oberpostverwaltung.

Summary

ROAD AND PEOPLE

In the 18th and 19th centuries roads attracted and linked people. And people had high expectations of them. All those who set off by foot, on horseback or in a carriage were interested in the roads for three reasons; first, which road would bring them to their destination most quickly; second, in what condition were the roads; and third, how safe were they.

The Slovene territory was traversed by several state roads connecting roads of lower category, so there was a quite extensive road network in the country. The quality of the roads was prescribed by law, but their actual condition can be guessed at from the number of complaints made in the 18th and 19th centuries. Apart from often bemoaning the poor maintenance, travellers voiced complaints about the conditions associated with the road itself. As often as not this concerned the poor quality of roadside inns, and the beggars and highwaymen. The first to try to remove beggars from the road was Maria Theresa with a string of laws and regulations banning begging. Highwaymen were a tougher nut to crack. Travelling through Carniola was a risky business in the 18th century, as highway banditry became something of a profitable occupation. Sizeable bandit communities with their own codes of behaviour and even their own languages were formed in Slovene lands. Highway robbery was partly a consequence of the circumstances of war that prevailed in Slovene territory. It was not until 1848, when a Gendarmerie was established in the Austrian part of the monarchy and a forced-labour workshop in Ljubljana was nearing completion, that highwaymen and other robbers were brought under control. Occasional highway robberies took place even into the beginning of the 20th century.

Passengers in the first half of the 19th century travelled by post coach. This mode of travel was relatively expensive as well as quite complicated. In the Austrian part of the empire, various types of travel documents were required, depending on whether the passenger was travelling from town to town within one province, across provincial borders or across national borders. Travel documents were costly and valid for a period of three weeks to one year only. And the permits were only granted to select applicants, since a report from the local police authorities had to be submitted with the application. Only when all the documents were in order could a ticket be bought for a post coach, since all documents had to be presented upon purchase. The ticket had to be bought at the departure station and paid in full, and if the passenger was unable to travel for whatever reason only a fraction of the price paid was returned, providing the seat was cancelled in good time. People who travelled by post coach had to abide by the rules of behaviour in post coaches. In the 1830s these rigorous rules were gradually relaxed. In addition to post coaches, passengers were now allowed to travel with private individuals, who had to have permits and pay a special tax. With the introduction of the railways, travelling became considerably cheaper and easier.

ŽENSKA NAJ SE DRŽI KUHALNICE

ANDREJ STUDEN*

"Ne le samo navada, ampak tudi spodobnost je, de shenske kuhajo. Shene so skerbnishi sa snashnost, is njuh zhedneh rok je vse perjetnishi, one se snajo urnishi obrazhati, imajo bol ojster pokus, bistrishi poduh sa raslozhiti, kaj bolshi, kaj sdravishi. - Moshkim naj ostane uzhen a sdravilska kuhina v apothekah."

Valentin Vodnik, *Kuharske bukve*, 1799

Ta prisrčen citat iz Vodnikovih *Kuharskih bukev*¹ ima globlji pomen, kot se zdi na prvi, le bežen pogled. Vsebuje namreč vsakdanjo logiko v miselnem sistemu, ki je bil značilen za konec 18. stoletja. Vsebuje takratne norme in vrednote o vlogah obeh spolov, o vlogah, ki so se pripisovale moškemu in ženski. Podučí nas, da naj se ženska drži kahalnice, moški pa naj s svojim delom, posestjo, izobrazbo ter pravičnostjo skrbi za zaslužek in obstoj družine. Podučí nas, da vzdrževana ženska sodi k štedilniku,

* Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, Ljubljana, Slovenija

¹ Valentin Vodnik, *Kuharske bukve*, 1799, ponatis Cankarjeva založba, Ljubljana 1981, brez str.

moški pa v pridobitveno sfero, v tem primeru v apoteko, kjer naj opravlja pridobitno dejavnost.

Ločitev privatne in javne sfere je prav gotovo ena temeljnih značilnosti 19. stoletja. To ločitev dandanašnji seveda težko razumemo brez poznavanja razvoja, ali bolje, brez poznavanja strukturnega spreminjanja družine in gospodinjstev, brez poznavanja predindustrijske družine in njenih strukturnih sprememb, na katere je učinkovala industrializacija ter tudi nekateri drugi procesi modernizacije. Ločitev privatne in javne sfere pa tudi težko razumemo brez poznavanja vloge moškega in ženske. Konec 18. stoletja se je namreč izoblikovala meščanska ideologija, ki je utemeljevala nove oblike delitve dela med moškim in žensko, to pa je privedlo do oblikovanja stereotipnih karakteristik po spolu, v vsakdanje življenje pa se je ostro zarisala meja med javnim in privatnim.

V predindustrijski dobi, torej pred industrializacijo in množičnim nastankom mezdnih delovnih razmerij, je bila družina za velik del ljudi tudi socialno organizacijska oblika gospodarskega podjetja. Njeni člani so stanovali in delali pod isto streho, v t.i. hišni skupnosti (nem. ganzes Haus) ter so bili podrejeni njenim zakonom in odvisnostim.² V predindustrijski družbi je imela družina produkcijsko funkcijo, ki je igrala odločilno vlogo tudi pri sestavi (strukturi) družine.

Najsplošnejša oblika družinskega sobivanja - gospodinjstvo je lahko sestavljeno zelo raznoliko. Iz proizvodne funkcije družine, ki je bila značilna za predindustrijsko dobo, izhaja na primer pripadnost pomočnikov in vajencev, pa tudi hlapcev in dekel k družini. Gospodinjstvo je torej "prvotno zajemalo ne le ožjo družino, marveč tudi vse gospodarjeve delavce in hišne posle.

² Michael Mitterauer/Reinhard Sieder, Vom Patriarchat zur Partnerschaft, (dalje Mitterauer/Sieder, Vom Patriarchat...), München 1991, str.151.

Kar je živelo pod eno streho, to je obsegalo tudi eno gospodinjstvo."³

"V predindustrijskem času je bila torej skoraj edina produkcijska skupnost družina sama. To velja enako za poljedelstvo kot tudi za rokodelstvo...Z nastankom večjih industrijskih podjetij pa so postale družine brez produkcijske funkcije masoven pojav."⁴ Doba industrializacije je pomenila odločilno fazo razbremenitve družine od produkcijskih funkcij. "V tej epohi je družina prenehala biti odločilna in temeljna oblika organizacije dela."⁵ Najpomembnejša posledica učinkovanja mezdnege dela na družino je bila ločitev stanovanja in delovnega mesta, ločitev bivalnega in delovnega okolja.

Poleg industrializacije sta k ločitvi stanovanja in delovnega mesta in s tem pogojeni ločitvi poklicne in privatne sfere prispevala še dva, do neke mere veliko prej delujoča procesa modernizacije - urbanizacija in birokratizacija. V 19. stoletju pa je poleg uradništva prihajal na prizorišče vedno številnejši sloj uslužbencev ali nameščencev in Reinhard Sieder pravilno ugotavlja, da "funkcijski razbremenitvi družine preko podjetja ustreza tudi tista preko pisarne".⁶

³ Josip Mal, *Stara Ljubljana in njeni ljudje*, Ljubljana 1957, str.179. Prim. tudi Herbert Knittler, *Soziale Organisationsformen im vorindustriellen Gewerbe, Beiträge zur historischen Sozialkunde*, 5. Jg., Nr. 2, Wien 1975, str.30-33. Za predindustrijsko družbo je značilen princip bivanjske in proizvodne enote. "Enotnost gospodinjstva in delovnega mesta je predstavljala pri večini obrti podlago, da je bil sodelavec (pomočnik, vajenec, op.a.) popolnoma sprejet v hišo delodajalca (mojstra, op. a.) ter vključen v njegovo družino. Patriarhalno – avtoritaren položaj mojstra kot hišnega in družinskega poglavarja pojasnjuje njegovo gospodovalno in zaščitniško funkcijo tudi do oseb, ki niso z njim v krvnem sorodstvu."(str.31)

⁴ Mitterauer/Sieder, *Vom Patriarchat...*, str.65.

⁵ Ibidem, str.109.

⁶ Ibidem, str.112.

Z izjemo kmečkega življenjskega okolja je izvzetje poklicne sfere iz družinske skupnosti od 19. stoletja naprej zajelo praktično celotno družbo. V bistvu ostane v hiši ali stanovanju kot produktivna dejavnost le tisto hišno delo (seveda v modernem pomenu besede), ki ga opravlja gospodinja s pomočjo hišnih poslov ali brez njih. V procesih urbanizacije, industrializacije in birokratizacije je nastajalo vedno več možnosti preživljanja in poklicev, ki so se opravljali zunaj hiše oziroma stanovanja in s tem ločeno od družine. Tak razvoj je seveda sprožil tudi nastanek številnejših gospodinjstev, ki jih sestavljajo samo člani družine. Pripeljal je do privatizacije družine. Vedno več ljudi je živelo v svojih hišah in stanovanjih izključno samo še s svojimi najožjimi družinskimi člani. Družinsko gospodinjstvo je postalo prevladujoča oblika, stanovanje pa je bilo navzven vedno bolj zaprto, intimno področje.

"Pred ločitvijo družine in dela je bila družina socialna in ekonomska enota, ki je bila kot celota izpostavljena zunanjim kontrolam vaške in mestne javnosti, zemljiških gospodov in posestnikov itd. Z razširjanjem mezdnega dela so se močnejše uveljavile zunanje kontrole posameznikov, ki se sedaj oblikujejo zlasti kot 'zakonitosti' trga delovne sile. Z ločitvijo produkcije in reprodukcije so odpadli tudi družinsko-gospodarski mehanizmi notranje kontrole."⁷

Iz tega so seveda izhajale tudi pomembne spremembe socialnega položaja ženske in njene vloge v gospodinjstvu. "Z ločitvijo produkcije iz hišnega okvira se je namreč zmanjšala njena možnost udeležbe pri produkciji. S svojo funkcijo rojevanja in njej dodeljeno rejo otrok je ostala še naprej privezana na hišo. Z ločitvijo njenega polja delovanja od produkcijske sfere pa je njeno delo kot 'domače delo (gospodinjenje)' dobilo novo podobo."⁸

⁷ Mitterauer/Sieder, *Vom Patriarchat...*, str.161.

⁸ Ibidem, str.161/162.

Če je bila ženska npr. v rokodelski delavnici ali mali trgovini neposredno udeležena pri proizvodnji dobrin ali storitev, ker je lahko svoje naloge kot mati in prehranjevalka povezala s tem, so se s premikom produkcije iz hišnega gospodarstva njene naloge v gospodinjstvu zreducirale na t.i. naloge "privatne reprodukcije". Kot posledica tega so se razvile nove norme in pojmovanja reda in čistoče v gospodinjstvu. Takratna kapitalistična družba je bila seveda v svojem vrednostnem sistemu usmerjena k menjalni vrednosti. Ker pa so se v takšnem gospodinjstvu, kot je bilo t.i. "privatizirano" gospodinjstvo, proizvajale le takšne dejanske vrednosti, ki niso ustrezale vrednostnemu sistemu kapitalistične družbe, "izhaja iz tega še dandanes uveljavljeno podcenjevanje tega dela, in v tem ponovno tiči ena glavnih korenin zatiranja ženske".⁹

Takšen razvoj je privedel tudi do uveljavitve ideološkega utemeljevanja nove oblike delitve dela med moškim in žensko. Oblikovale so se karakteristike po spolu, ki ženski pripisujejo pasivnost in emocionalnost, moškemu pa racionalnost in aktivnost.¹⁰ Te dihonomne karakteristike so počasi postale stereotip.

Odvetnik Janko Sernec je v svojem nauku slovenskim gospodinjam, objavljenem leta 1871, takole predstavil vlogo moža in žene:

⁹ Ibidem, str. 162.

¹⁰ Glej Ute Frevert, *Frauen-Geschichte Zwischen Bürgerlicher Verbesserung und Neuer Weiblichkeit* (dalje Frevert, *Frauen- Geschichte*), Frankfurt am Main 1986, str. 21, ali pa Marina Tichy, *Alltag und Traum. Leben und Lektüre der Wiener Dienstmädchen um die Jahrhundertwende* (dalje Tichy, *Alltag und Traum...*), Wien, Köln, Graz 1984, str. 20, ali pa Karin Hausen, *Die Polarisierung der "Geschlechtscharaktere". Eine Spiegelung der Dissoziation von Erwerbs- und Familienleben*, v: *Seminar: Familie und Gesellschaftsstruktur*, Hsg. von Heidi Rosenbaum (razprava, str. 161-191), str. 161.

"Den za den se trudimo možje, pridelovati živež in obleko, postavljati poslopja, braniti svoj dom z orožjem, množiti blago v hiši na vse strani. Z eno besedo, mi možje smo večidel TVORNIKI, Latinec reče producenti.

Ve žene pa imate večidel drugo nalogo, ve morate skrbeti za VŽIVANJE, da vsak po hiši dobi svoj kos vžitka, da mu diši, da se zopet pokrepča za daljni trud; ve morate skrbeti, da se ohrani blago, po možeh pridelano, in da doseže svoj namen po zmernem in pametnem povžitju. Latinec bi rekel: Vaša naloga v narodnem gospodarstvu je uravnavanje konsumpcije..." Ter nadaljuje: "Kako lepa naloga! trudnemu priskrbeti mir in pokrepčanje; gladne sititi, žejne napajati; tako pa vsako čelo po hiši zvedriti, vsako serce zveseliti!"¹¹

Dr. Ser nec je menil, da se za vsako dobro gospodinjo spodobi, da je snažna, varčna, delavna, prijazna ter da skrbi za hišni red. Te odlike so vsaki ženski potrebne kakor ribam voda. Ženska mora podpirati vse štiri vogale hiše, skrbeti za otroke in bolnike, za snažnost, za morebitne domače živali in za vrt.

"Pridna moraš biti in marljiva. Saj sem že rekel, da imaš dosti nalog, in da je tvoja roka le slaba ženska roka. Zatoraj pa se moraš pridno sukati, da vse vendar opravljaš v pravem času."¹² Skratka. Nežna in skrbna ženska sodi k štedilniku, saj je zaradi svoje šibkosti nesposobna pridelovati blago, torej ni tvornica ali producentka. Vendar so te naloge po mnenju dr. Ser neca izredno pomembne:

¹¹ Janko Ser nec, *Nauk o gospodinjstvu*, Ljubljana 1871, str. 3. Vprašamo se lahko, ali ni dr. Ser nec dobil inspiracijo za navedeni zapis pri J. P. Proudhonu. Ta je namreč s parom "produkcija" - "konzumpcija" tudi ekonomsko utemeljil družbeno vlogo moškega in ženske. Prim. J. P. Proudhon, *Système des contradictions économiques*, Paris 1923, str. 197. Glej tudi Beatrix Schmaußer, *Blaustrumpf und Kurtisane. Bilder der Frau im 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1991, str. 41 sl.

¹² Ibidem, str. 13.

"Za gospodarja moraš skrbeti posebno marljivo, on terpi zavoljo tebe in dece, - on te brani nevarnosti. Ne rekaj tedaj, da nočeš biti dekla svojemu možu, saj je on tudi tvoj hlapec.

Dvigni se tedaj zjutraj pred svojim možem - in pripravi mu, kar mu je treba doma dobiti, da se umije, obleče, obuže in zajterkuje. Še zvečer poprej si morala popravljati na njegovi obleki, kar je bilo raztergano - gumbo prišivati, ki se je odtergala - če se pa ni dalo hitro popraviti, pa obleko zameni. Snažiti je bilo treba obleko, obuvalo in klobuk - vse poprej, da mož vstane.

Vsakokrat se lepo poslovi z možem, predno zapusti hišo, - nikoli naj ne hodi jezen od doma. Če pojde na težko delo, vtakni mu še kaj posebnega v žep, - ali pošlji mu na polje nenadoma kaj boljšega; hvaležen ti bode in serce njegovo si boš privezala neločljivo. Ako ravno je prava malenkost - le jabelka - veselje, ki mu ga tako napraviš, je več vredno, ko sto zlatov.

Opoldne moraš imeti vse dodelano, predno pride mož domu. Čakati je sitno, jako sitno, dobra volja hitro mine čakajočemu. Za mizo prihrani gospodarju najbolje in dosti široko mesto, - saj je on pridelal, kar pride na mizo. Spodobno je tudi, da gospodar prvi zajemlje iz sklede..."¹³

Podoben méščanski način mišljenja o vlogi moškega in ženske najdevamo tudi v številnih bontonih, kakršen je npr. Veselov Olikani Slovenec iz leta 1868. Pri teh je še zlasti zanimivo tipično moško, šovinistično gledanje na ženske, ki resno podcenjuje njihove intelektualne sposobnosti:

"Skoro vse ženske hočejo imeti kratkočasov in zabav. Prijetni družnik jim je več, kakor častiti, zaslužni mož, ki govori le

¹³ Ibidem, str. 18. Podobno tudi Bodanius, *Lepo vedenje*, Ljubljana 1921, str. 104: "Skrbela bo zanj, da se doma po napornem delu res spočije, da se doma dobro počuti, da bo imel dobro in primerno hrano ter dovolj razvedrila..." Prim. tudi Jožef Valenčič, *Vzgoja in omika ali izvir sreče*, Ljubljana 1899, str. 65.

modrostne besede, pa tudi raji molči, kakor prazne besede klati. Ali nobena reč jim ni zabavnejša, kakor lastna hvala, če jim je ne povemo preveč naravnost v obraz. - Le hvalimo enkrat lepoto stare gospe! Zmotimo se in recimo jej domača hči, ko je vže mati! Nič hudega se nam ne bo zgodilo zarad tega. Najtežja reč je res govoriti o starosti bodisi tudi nepostaranih žensk. Najbolje bo, da to reč popolnoma vstran puščamo..."¹⁴

Po Veselovem mnenju se z ženskami ne pogovarja o "učenostnih predmetih", saj se ženske zanimajo pač le za zabavo in veselje. Tudi o resnih verskih in političnih zadevah se z njimi ne gre pogovarjati, saj se jim začne takoj zehati.

"Kaj zanima nežno gospico, kak konec bo imelo vzhodno vprašanje, kaj delajo krvoločni moslemi, kako vzdihujejo kristjani pod krutim jarmom, ali je večji genij Napoleon ali Bismarck, ali bo edina Italija razpadla ali jo bo rovarstvo zrušilo." Po Veselovem mnenju se za vse take suhoparne reči gospe sploh ne zmenijo, "kajti njihova delavnost ni na očitnem odru sveta, domače tiho veselje veže njihova srca".¹⁵

Če se povrnemo k Sernečevemu Nauku o gospodinjstvu in ponovimo, da imajo "žene večji del ravnati s pridelanim blagom moža" ter so zavoljo tega "tudi hiši bolj privezane kot mož", naj k temu, da bi podoba seveda zaokroženo dopolnili, dodamo še tele besede, ki prav tako s podcenjevalnim tonom označujejo podobo ženskih intelektualnih sposobnosti: "Vendar že ne more lahko biti drugače, nego da se možko pero loti take knjige, ker ve žene nimate tolikega veselja k pisanju."¹⁶

Za obravnavani čas so značilne tudi različne poklicne možnosti moških in žensk, ki jih seveda ne smemo izpeljevati neposredno iz ekonomije konkurenčnega boja na trgu delovne sile, temveč

¹⁴ Ivan Vesel, *Olikani Slovenec*, Ljubljana 1868, str. 65/66.

¹⁵ Ibidem, str. 66.

¹⁶ Janko Sernecc, *Nauk o gospodinjstvu*, Ljubljana 1871, str. 4.

veliko bolj konsekventno izhajajo iz meščanske samoumevnosti. "Potem ko je tradicionalni stanovski patriarhalizem s svojo materialno bazo izgubil tudi svojo legitimacijo ter je bil od razsvetljencev postuliran svoboden razvoj razumne osebnosti, ki je v principu veljal tudi za ženske, se je uveljavil 'nov patriarhalizem' meščanskega kova z do takrat nepoznano koncepcijo o ženstvu. Ta konec 18. stoletja 'iznajdena' ideologija je vztrajala na tem, da biološka različnost med moškim in žensko povzroča neizogibno naravno - in s tem 'razumno' - nasprotje v vseh dimenzijah življenja."¹⁷ Takšne predstave so seveda predstavljale osnovo razlag o dveh karakterjih po spolu. Kot že omenjeno, je bil moški zaradi svoje tipične aktivnosti in racionalnosti primeren za delovanje v javni, družbeni sferi, medtem ko je bila ženska primerna samo za domač, privaten okoliš gospodinjstva, saj je bila "že od nekdanj" pasivna in emocionalna. Znotraj družine je dobila osrednjo vlogo za ohranitev oz. vzdrževanje meščanskega reda. Mirno in harmonično, na zunaj zaprto družinsko življenje, kjer družina predstavlja pravi zaklad in zavetje človečnosti, je postalo cilj predstav o sreči moža meščana. Ali povedano drugače, v pridobitveni sferi moža vladajo neusmiljena konkurenca, mrzel egoizem, umazani posli itd., medtem ko v družini pod skrbnim in marljivim vodstvom žene vladata dobrotljivost in ljubezen.¹⁸ Ženska je bila odslej v veliki meri razbremenjena dela za zaslužek, ki je bilo v meščanski ideologiji definirano kot popolnoma moška domena. Ta razbremenitev pa naj bi ji omogočila, da si v družinskem krogu "postavi zavetje meščanske zasebnosti in intimnosti, ki naj harmonično dopolnjuje zunanji svet poklica in konkurenčnega boja za prevlado in denar".¹⁹ S svojo trojno vlogo

¹⁷ Tichy, *Alltag und Traum...*, str.19/20.

¹⁸ Ibidem, str.20.

¹⁹ Frevert, *Frauen-Geschichte...*, str.18.

kot žena, mati in gospodinja pa je bila ženska "vir energije in porok",²⁰ da je družina ostala skupaj.

V vseh ideoloških argumentacijah je bila ženska različno definirana skozi zakon in družino, družina in zakon pa skozi žensko. Za razliko od prejšnjih časov najdemo tudi v samih definicijah družine le še žensko. Karakterne določbe po spolu pa so bile nedvomno eno izmed ideoloških varoval patriarhalnega gospodstva.

Moralistični pisci na Slovenskem so si za poglobitnega naslovnika svojih naukov izbrali prav družino. Kot je lepo prikazala Marta Verginella, se edina resnična omejitvev, "ki jo doživi moževa oblast v moralističnih spisih", nanaša na spolnost. "Vendar omejevanje moževe oblasti na področju spolnega življenja še zdaleč ne pomeni, da so slovenski moralisti dovoljevali ženskam svobodno obnašanje v spolnem življenju."²¹ Še nazorneje je to omejevanje razvidno iz "rdeče brošurice" z naslovom *Ženinom in nevestam*, ki jo je konec oktobra 1909 "na svitlo dal" prečastiti ljubljanski knezoškof Anton Bonaventura Jeglič. "Prvi med pornografi," kot so ubogega Bonaventuro poimenovali v slovenskem liberalnem tisku, je med drugim zapisal, da je spolna združitev "naravna, potrebna, sveta... ima pa tudi namen moža in ženo obvarovati od nečistovanja; zato je dopuščena tudi pri nerodovitnih, v starosti, v času nosečnosti... To so naravni nameni zakonske združitve. Prvi namen, da bi se zarodil otrok, se ne sme nikoli in nikdar onemogočiti; ampak se mora združitev vršiti vselej tako, da bi žena mogla postati mati."²² Po Jegličevem mnenju je v spolnih stvareh žena sicer povsem podložna možu, obstajajo pa tudi naslednje izjeme: "Ako je mož močno pijan,

²⁰ Ibidem, str.20.

²¹ Marta Verginella, "Vloga žene in moža v slovenski publicistiki 19. stoletja in v dokumentih s tržaškega podeželja", *Zgodovinski časopis* 1993, št. 4, str. 534-535.

²² Anton Bonaventura Jeglič, *Ženinom in nevestam*, Ljubljana 1910, str. 25.

žena ni dolžna biti podložna, ker bi mogel mož v pijanosti preveč po živinsko z njo ravnati in ker so otroci, spočeti od pijanega očeta jako nagnjeni na bolezni; navadno slabega razuma, bolj lahko postanejo škrofulozni, da, tudi neumni...Ako bi imel mož francosko bolezen...se žena ne sme združiti z možem, ker bi našla bolezen sama, pa tudi otrok, ki bi se morda spočel."²³

"Meščanske strukture družine in vloge po spolu pa v 19. stoletju ne najdemo samo v krogih akademikov, uradnikov in podjetnikov, temveč so se postopoma uveljavile tudi pri delavcih, nameščencih, rokodelcih in nazadnje celo v kmečkem, podeželskem miljeju."²⁴

Seveda pri tem ne smemo pozabiti na veliko neskladje in prepad med bogatimi in revnimi. Ta na kratko skiciran razvoj namreč velja samo za tiste socialne sloje, ki so si bili zaradi svoje relativne blaginje pač zmožni zagotoviti sfero družinske privatnosti. Še zdaleč pa ne velja npr. za tiste delavske razmere in okolja, v katerih si delavci zaradi slabih stanovanjskih in delovnih razmer tega niso mogli privoščiti. Še več. V marsikateri delavski družini naletimo zaradi obupnih življenjskih razmer na zaposlene žene in otroke.

Meščanske gospodinje 19. stoletja, v katerem sta izredno pomembno vlogo igrala posedovanje denarja in ekonomski interesi nasploh, so bile razbremenjene dela za zaslužek. Na to, da niso ustvarjale zaslužka, so, kot ugotavlja Ingeborg Weber-Kellermann, "gledale celo s ponosom in stanovsko samozavestjo. Služenje denarja je sodilo k tistim stvarim zunanjega sveta, o katerih se doma ni govorilo, saj so te aktivnosti spadale izključno v življenjsko domeno moških. Ženske so seveda smele upravljati z denarjem, ki jim je bil odmerjen za gospodinjstvo, ter so ga lahko porabile za reprezentančne potrebe. Velikopotezno

²³ Ibidem, str. 29.

²⁴ Frevert, *Frauen-Geschichte...*, str. 24.

in hkrati varčno pa so se morale vendar vedno zavedati, da imajo v rokah denar moškega, ki služi in jih oskrbuje. Ta občutek je pri ženskah vzbujal stalno zavest materialne odvisnosti."²⁵

Idealu dobre meščanske gospodinje so sledile tudi malomeščanke in delavke, ki so si same prislužile zaslužek. "Motili pa bi se, če bi menili, da jim je njihova lastna zaposlitev prinašala večjo osebno samostojnost. Njihov zaslužek je veliko bolj dopolnjeval družinski proračun, medtem ko so moški del svojega zaslužka namenili za potrebe gospodinjstva, del pa so lahko obdržali za lastne potrebe."²⁶

In nenazadnje. Meščanska ideologija o karakteristikah po spolu je učinkovala tudi na ikonografijo. Priljubljen in splošno razumljiv ikonografski motiv prejšnjega stoletja je prav gotovo bilo upodabljanje stopenj človekovega življenja. Pri opazovanju teh podob pa je seveda z vso previdnostjo treba ločevati tiste, na katerih nastopajo v glavni vlogi moški, od tistih, kjer nastopajo ženske. Za vse upodobitve je značilno, da jih sestavlja dekadni cikel enajstih podob, ki predstavljajo različna obdobja človekovega življenja do stotega leta starosti, od rojstva do smrti.²⁷

Če na kratko opišemo in primerjamo izbrana ikonografska dokumenta, lahko rečemo, da sta si na prvi pogled zelo podobna. Življenjska pot tako moškega kot ženske se začne z rojstvom in s krstnim obredom ter nadaljuje s srečnim otroštvom. Deček se igrivo podi po dvorišču za svojim obročem, deklica pa se igra z

²⁵ Ingeborg Weber-Kellermann, *Frauenleben im 19. Jahrhundert*, München 1991, str. 228.

²⁶ Ibidem, str. 229.

²⁷ Za primerjavo sta mi služili dve predlogi. Prva z naslovom "Das Stufenalter des Menschen" visi kot reprodukcija v gostilni Pri Pavli, druga z naslovom "Das Stufenalter der Frau" pa je objavljena na zadnji naslovni strani knjige Ingeborg Weber-Kellermann, *Frauenleben im 19. Jahrhundert*, München 1991.

žogo. Pri dvajsetih letih tako pri fantih kot pri dekletih nastopi čas prve ljubezni. Obe vrsti podob opozarjata, da pri tridesetih napoči zadnji čas, da se človek poroči in si ustvari srečno družinsko življenje. Očitna razlika med moškim in žensko pa nastopi v naslednjih dveh dekadah. Moški se prikazuje kot delaven, uspešen, premožen in dobitljiv, torej kot tvornik, ki služi denar v javni, pridobitni sferi. Ženska pa se mora v okviru družine z vso materinsko ljubeznijo posvečati otrokom. Po petdesetem letu starosti se prične življenje počasi umirjati. Žensko odslej osrečujejo vnučki. Po šestdesetem letu nastopi starost in človek začne neusmiljeno in s počasnimi koraki stopati proti grobu. Za tiste, ki dočakajo še več let, so značilni snežno beli lasje, oslabele, stalne misli na poslednjo pot in upanje na božjo milost.

Ta precej popularna in idealistična meščanska predstava o življenjski poti človeka, ki se prične z rojstvom ter konča s pogrebnim obredom, je bila znana tudi marsikateremu Ljubljancu. Vsakdanje življenje pa si je seveda krojilo svojo podobo in ideale. Srečno otroštvo prav gotovo ni bilo naklonjeno vsakemu posamezniku. Otroštvo v delavski družini se je namreč razlikovalo od tistega v meščanski.²⁸ Marsikdo ni bil deležen čudovite poroke, ni imel ljubkih otrok in življenjske družice, ki bi skrbela zanj in za njune otroke. Mnoge delavke ali pa služkinje so na primer sanjale o primernem možu, o primerni partiji, kot se to večkrat sliši. In nenazadnje tudi mestni reveži niso bili v enakem položaju kot premožni imenitniki. Niso bili deležni

²⁸ Več o tem glej Hannes Stekl, "Sei es wie es wolle, es war doch so schön". Bürgerliche Kindheit um 1900 in Autobiographien in Reinhard Sieder, "Vata, derf i aufstehn?" Kindheitserfahrungen in Wiener Arbeiterfamilien um 1900, v: Hubert Ch. Ehalt / Gernot Heiß / Hannes Stekl (Hg.), *Glücklich ist, wer vergisst...? Das andere Wien um 1900*, Wien/Köln/Graz 1986, str.17-37 in str.39-89.

veličastnega zadnjega slovesa, temveč so jim na stroške mestne občine ljubljanske priredili le skromen in neopazen pogreb.

Summary

A WOMEN'S PLACE IS IN THE KITCHEN

In 1799 Valentin Vodnik wrote in *Kuharske Bukve* ("Cook Books") that it was not merely a custom but also befitting for women to cook. For men he reserved the learned kitchens of pharmacies. Vodnik's conviction reflects the everyday logic of the system of thinking characteristic of the end of the 18th century. It contains the standards and values of the time concerning the roles of both sexes, the roles attributed to men and women. Vodnik instructs us that a woman's place is in the kitchen, whilst the man, through his work, property, education and sense of justice, takes care of the income and existence of the family. He tells us that a kept woman belongs in the kitchen, and a man in the sphere of profitable deals, in this case a pharmacy, where he performs his gainful activity.

The separation between the private and public spheres, one of the basic characteristics of the period in question, brought about a division in male and female roles within bourgeois ideology. This ideology justified new forms of dividing work between men and women, which led to the formation of characteristic gender stereotypes, and the drawing of a sharp line between the public and private in daily life.

The processes of industrialisation, urbanisation and bureaucratisation gave rise to structural changes in the family fabric and the separation of living and working quarters. The result was important changes in a woman's social position and her role within the household. With production moving out of the household, a

woman's tasks within the household were reduced to what was known as "private reproduction". As a result, new norms and a new understanding of orderliness and cleanliness in the home developed. The value system of the capitalist society of the time was oriented towards exchangeable value. And since the "privatised" households produced only values that did not fit into the value system of the capitalist society, this led to a situation where such work was belittled, a situation which persists to this day and which is one of the root causes of women's oppression.

Such development led necessarily to the acceptance of an ideological justification for the new division into male and female work. Genders were stereotyped. Women were attributed passive and emotional behaviour, while men rational and active. Or, to put it in the words of the writers of the day: "Men are the producers while a woman's role is to balance spending. Women should support all four corners of the home. Every good housewife ought to be cleanly, good with money, diligent, kind, and should take care of order in the house, of the children and the sick, of animals, if they have any, and the garden. These qualities are a necessity for any woman just as water is for fish," reads a passage in *Nauk Gospodinjam* ("Lessons to Housewives") written by Dr Janko Sernec in 1871. He believed a woman's frailty rendered her incapable of producing goods, therefore she was not a producer. He allocated to women the triple role of spouse, housewife and mother.

A similar bourgeois perception of male and female roles can be found in many books on manners. Particularly noteworthy is the typical male, chauvinist perception of women, which seriously underestimates their intellectual capabilities. Ivan Vesel (*Olikani Slovenec* - "Well-Mannered Slovene", 1868), for instance, believed that "learned subjects" should not be discussed with women, as women are interested purely in entertainment and fun. Serious religious and political topics ought not be discussed

with them either, as they would immediately begin to yawn.

In the bourgeois ideology of the 19th century, women were given the central role of conserving and preserving the middle-class order. Peaceful and harmonious, shut-off to the outside world, family life in which the family represented a true treasure and shelter of humanity became the objective of ideas on the happiness of a middle-class male citizen. Or, to put it another way, the money-making sphere of a man was ruled by merciless competition, cold selfishness and dirty deals, while the family world, under the caring and diligent leadership of a woman, was ruled by benevolence and love. Since then women have, to a large degree, been relieved of the task of earning an income, in bourgeois ideology defined as a strictly male domain. Being relieved of such work, a woman was expected to build a shelter for bourgeois privacy and intimacy, which would harmoniously complement the outside world of profession and competition for supremacy and money.

All ideological argumentations defined women through the bond of marriage and family, and the gender characterisations outlined above were undoubtedly one of the ideological safeguards of patriarchal dominance. The only real limitation on male authority in the matrimonial relation, to be found in the writings of Slovene authors on morals, concerns sexuality. However, this restricting of the husband's power in the field of sexual life was far from the Slovene moralists allowing women to behave freely in their own sexual life.

The author ends the paper with a comparison of two popular iconographic documents from the 19th century, depicting human age groups. He draws the conclusion that bourgeois gender characterisations influenced even the iconography of the time.

THERE ARE ONLY GOOD MOTHERS...
**THE IDEOLOGICAL WORK OF WOMEN'S FERTILITY IN
FRANCE BEFORE WORLD WAR I***

JOSHUA COLE**

There are good and bad wives; [but] there are only good mothers. A bad mother, if such exists, is against nature. One would not know how to classify her, nor understand her.

Jules Simon, *La Femme du vingtième siècle*, 1892

Woman, wife, mother, nature. In the decades before 1914, the declining birthrate in France brought these four terms to the forefront of an intense controversy.² The debate embraced funda-

* This article is adapted from a chapter in this thesis, "The Power of Large Numbers: Population and Politics in Nineteenth-Century France," completed in 1991 at the University of California, Berkeley, under the direction of Prof. Susanna Barrows.

** Dept. of History, LeConte Hall, University of Georgia, Athens, ZDA

¹ Jules Simon, *La Femme du vingtième siècle* (Paris, 1892), 189.

² In the mid-1850s French economists began to realize that whereas the populations of England, Germany, and Italy were continuing to grow at astonishing speeds, the population of France had begun to slow its rate of growth appreciably. In all, from 1790 to 1914, fertility in France declined 57 percent, translating to an average annual decrease of 6 percent. In England, the crude birthrate reached a maximum of 35 births per 1000 population during the period 1862-1878 before beginning its slow decline; by comparison, the French birthrate peaked at 33 per 1000 in the early decades of the century and fell continuously thereafter, with only a brief period of stabilization in the period 1860-1880. Because of this diminished growth, France lost its predominant position in the ranking of European nations:

mental questions about the possibility of constructing a society that conformed to or transcended the presumed physiological constraints placed on the behavior of individual women by their bodies. For Jules Simon, senator for life in the French Third Republic between 1875 and 1896, the possible relations between these four nouns were both unambiguous and yet, somehow disturbing. Good and bad wives, yes, he seemed to say, but not bad mothers, surely. A bad mother would not be a mother at all, perhaps not really a woman – how would we classify her? Simon's willful lack of comprehension, expressed in the face of the "bad mother, if such exists", can only be understood in light of his quite evident assumption that maternity defined the essence of womanhood. But Simon's intriguing blend of confident assertion and nagging doubt are signs of what critic Mary Poovey has usefully termed "ideological work",³ an attempt to find soothing solutions to perplexing social problems in a comfortably defined natural realm. Simon's statement was not made in entirely good faith – he and his republican colleagues in the National Assembly had demonstrated their belief in "bad mothers" by supporting a law in 1889 which allowed the Administration of Public Assistance take charge of children who had been

from 1800 to 1940 the population of France increased by on 50 percent while during the same period Germany's population quadrupled and Britain's tripled in size. See Jean-Pierre Bardet, "La Chute de fécondité: le constat," in J. Dupâquier, ed., *Histoire de la population française* (Paris, 1988), 3: 355; Angus McLaren, *Sexuality and Social Order: The Debate over the Fertility of Women and Workers in France, 1770-1920* (New York, 1983), 2-3; and Theodore Zeldin, *France, 1848-1945: Anxiety and Hypocrisy* (Oxford, 1981), 185. The classic work on this question is Joseph J. Spengler, *France Faces Depopulation* (Durham, 1942, reissued in a postlude edition, 1979).

³ Mary Poovey, *Uneven Developments: The Ideological Work of Gender in Mid-Victorian England* (Chicago, 1988).

"morally abandoned" by their parents.⁴ Simon's statement operated in another register entirely – it was meant to reassure his readers that motherhood remained an undisputed social obligation, in the face of a great deal of evidence that French women were choosing to have children in ever smaller numbers.

Few who noticed the declining birthrate in France at the turn of the century could refrain from commenting on it. By 1910 one writer could observe "One can hardly open a newspaper or a review without finding an article on depopulation, on its causes and its effects, and on the remedies which must be implemented."⁵

Despite the cacophony of conflicting explanations and cures, however, one issue stood at the center of the debate: the relationship between a woman's reproductive capacity and the social and political aspirations of the nation. The good doctor Boutan, a character in Emile Zola's novel *Fécondité* (1899), captured this central theme when he warned the young hero, Mathieu Froment, of the dangers that he and his wife faced if they did not allow her to conceive:

Think about it!...Once cannot deceive an organ with impunity. Imagine a stomach which one continually tantalized with an indigestible lure whose presence unceasingly called forth the blood while offering nothing to digest. Every function which is not exercised according to its normal order becomes a permanent source of danger. You stimulate a woman, contenting her only with the spasm, and you have only satisfied her desire, which is simply the enticing stimulant; you have not acceded to fertilization, which is the goal, the necessary and indispensable act. And you are surprised when this betrayed and abused organism, di-

⁴ See Sylvia Schafer, *Children in 'Moral Danger' and the Politics of Parenthood in Third Republic France, 1870-1914*, unpublished Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1992.

⁵ Robert Hertz, *Socialisme et Dépopulation* (Paris, 1910), 3.

*verted from its proper use, reveals itself to be the seat of terrible disorders, disgraces and perversions!...Listen well! my friend, here is the root of the problem. Nature deceived turns against you. The more one deceives, the more one perverts, and the more the population is weakened and degrades itself.*⁶

Zola's metaphor of the stomach, coming from the mouth of Dr. Boutan, established a series of relations that took with them the prestige of medical truths: organ is to function as woman is to reproduction, and hunger is to the maintenance of the body as desire is to the maintenance of the species. These metaphors, of course, functioned by way of a subsidiary synecdoche – a tacit substitution of "woman" for "womb" was operative in the phrase "you stimulate a woman, contenting her only with the spasm..." The ease with which the doctor moved from the level of organs to organisms, and the condensation that this effected on the body of "woman," not only reduced the figure of "woman" to her sex, but also provided her life with an essential linearity, summarized in a progress toward fertilization. The move from the level of organisms to populations in the last sentence carried the moral further, establishing the bodies of women as repositories of fu-

⁶ *"Songez donc!.. on ne trompe pas impunément un organe. Imaginez-vous un estomac qu'on nourrirait d'un continuel leurre, dont des corps indigestes appelleraient sans cesse le sang, en ne donnant jamais rien à la digestion? Toute fonction, qui ne s'accomplit pas dans l'ordre normal, devient un danger permanent des troubles. Vous énervez la femme, vous ne contentez chez elle que le spasme, vous en restez à la satisfaction du désir, qui est simplement l'appât générateur, sans consentir à la fécondation, qui est le but, l'acte nécessaire et indispensable. Et vous ne voulez pas que, dans cet organisme dupé, bousculé, détourné de son usage, se déclarent de terribles désordres, les déchéances, les perversions!...vous entendez bien! mon ami, tout est là. La nature trompée se révolte. Plus on fraude, plus on pervertit, plus la population s'affaiblit et se dégrade."* E. Zola, *Fécondité* (Paris, 1927), 380-1.

ture generations, and linking their individual destinies with that of the species.

To the extent that Dr. Boutan's speech was about the social significance of individual actions, i.e. the decision to use contraception, Zola offered the reader a gendered commentary on the question of individual agency in sexual matters. The transitive verbs used by the doctor have men as their subjects; woman, and feminized terms such as "nature" or "organ," appear only as their objects, except in cases of obvious pathology, as in the sentence "Nature deceived turns against you." Contraception, by eliminating the necessary connection between the satisfaction of feminine desire and reproduction, threatened to disrupt the natural order which constituted men as active subjects and women as passive objects. The "permanent source of danger" alluded to by Dr. Boutan, therefore, arose from the possibility of a sexual and ultimately social agency for women outside the conventional realm of motherhood.

Dr. Boutan's speech to Mathieu invoked a structural logic that could only conceive of a woman's body in terms of her reproductive capacity. In turn, Zola's doctor could only consider reproduction itself within the context of its significance for the collective population.⁷ This series of linkages, by which female bodies were established as the crucial vehicles for the continued survival of the nation, lay behind much of the writing on fertility decline in late nineteenth-century France. The influence of this

⁷ Of course, Zola's *Fécondité* is only one example of a widespread preoccupation with questions of female agency in nineteenth-century French literature. Critic Naomi Shor has gone so far as to assert that "what seals the degradation of the feminine in nineteenth-century French fiction is the devastating fact that the post-revolutionary female protagonist is consistently deprived of the most minimal attribute of subjecthood..." Naomi Schor, "Unwriting *Lamie*," *Breaking the Chain: Women, Theory, and French Realist Fiction* (New York, 1985), 135.

thinking can be seen in the wide range of remedies that were proposed in order to stem the process of "depopulation" in the decades leading up to the First World War: encouragement of maternal breast-feeding,⁸ assistance to mothers (both married and single), the regulation of women's employment, mandatory maternity leaves for pregnant women,⁹ abrogation of the divorce law,¹⁰ penalties for unmarried adults, fiscal encouragements for large families,¹¹ and increased penalties for abortion and the sale of contraceptive devices.¹² With the possible exception of the

⁸ See for example, Alfred Legoyt, "L'Infécondité de la France," *Revue Scientifique* 19 (1880): 218-7, 278-83, esp. 283.

⁹ For treatment of maternity assistance programs and aid to poor mothers in relation to anxieties about depopulation, see especially Rachel Fuchs, *Poor and Pregnant in Paris: Strategies for Survival in the Nineteenth-Century* (New Brunswick, 1992), 56-76. On the regulation of women's employment see especially Mary Lynn Stewart, *Women, Work, and the French State: Labour Protection and Social Patriarchy, 1879-1919* (Montreal, 1989). For contemporary examples see Jacques Bonzon, *La Législation de l'enfance* (Paris, 1899), 236; and Legoyt, "L'Infécondité de la France," 282.

¹⁰ Attacks on the divorce law were quite common among the natalist literature, especially among the Catholic writers but also among the disciples of the sociologist Frédéric Le Play. See for example, Georges Deherme, *Les Classes moyennes: étude sur le parasitisme social* (Paris, 1912), 316.

¹¹ See Paul Leroy-Beaulieu, *La Question de la population* (Paris, 1913), 481; Roger Debury, *Un Pays de célibataires et de fils uniques* (Paris, 1897), 29-30; Emile Cheysson, "L'Affaiblissement de la natalité française – ses causes – ses remèdes," *La Réforme Sociale* (1 June 1891). On the plan submitted by deputy Cochery to treat children as a form of taxation see the newspaper article "Impôts et patentes," *Eclair*, 7 Feb. 1897. The senator Edme Piot also described possible legislative plans in his works *La Question de la dépopulation en France, le mal – ses causes – ses remèdes* (Paris, 1900), 45ff, and *La Dépopulation, enquête personnelle sur la dépopulation en France* (Paris, 1902), 19-27, 28-44; See also Victor Turquan, "Contribution à l'étude sur la dépopulation de la France," *Bulletin de la société d'anthropologie de Lyon* 21 (1902): 1-170, esp. 158.

¹² Leroy-Beaulieu, *La Question de la population*, 439-441

divorce law, which was supported primarily by anti-clerical republicans in the Chamber of Deputies, a broad consensus existed among political and civic leaders as to the desirability of such measures, all of which aimed in some way at encouraging French women to produce and nurture more children. In the decades leading up to the First World War in France, therefore, the question of women's fertility became an ideological prism, refracting a multitude of ideas concerning the political order of contemporary society. Facing seemingly irrefutable evidence that the nation was no longer living as if sexuality was automatically linked to reproduction, the natalist Cassandras echoed the words of Dr. E. Maurel, who in 1896 wrote: "in our epoch, one can say that...in legitimate as well as illegitimate sexual relations, fertilization is not the goal but the danger."¹³

In spite of this evidence that the late nineteenth-century fertility debate was implicated in a larger set of social, political, and cultural transformations, twentieth century scholars have usually seen the attention paid to the threat of "depopulation" as simply the domestic component of the renewed spirit of nationalism which followed the French defeat in the Franco-Prussian war of 1870. This interpretation has tended to accept the definition of the population crisis given by contemporary demographers, and has treated the problem in terms of France's geopolitical status in the period leading up to the First World War. Seen in this light, the measures put forth by the natalist lobby appear to be a rational response to a national emergency.¹⁴ This refusal to ex-

¹³ Dr. E. Maurel, *De la Dépopulation de la France, étude sur la natalité* (Paris, 1896), 12.

¹⁴ The classic version of this argument appears in Joseph J. Spengler, *France Faces Depopulation*. See also John C. Hunter, "The Problem of the French Birthrate on the Eve of World War I," *French Historical Studies* 11 (1962): 490-503; and Richard Tomlinson, "The 'Disappearance of France', 1896-1940: French Politics and the Birthrate," *The Historical Journal* 28 (1985):

amine the demographic literature for anything more than empirical data on the fertility decline has resulted in a general neglect of the important role played by population experts in connecting the theme of maternal responsibility to that of national decline. It should be emphasized that the natalist position on fertility was relatively new in the second half of the nineteenth century, having replaced the Malthusian orthodoxy which had held sway between 1840 and 1870, and which had focused attention on the opposite problem: excessive population growth. Given this about-face within the literature on population in France, a closer examination of the role played by demographers in diagnosing the threat of fertility decline is warranted.

An alternative line of historical investigation has attempted to place the fertility debate within the larger context of competing ideologies which made up the landscape of social politics in *fin de siècle* France. These historians have pointed to the extent to which the natalist campaigns of the 1890s and the 1900s were a result of a number of simultaneous developments: the emergence of a new professional class of medical and population experts, the appearance of an organized feminist movement in France, the spread of knowledge about contraceptive techniques, and a general anxiety produced by the apparent break in the linkage between sexual practice and reproduction.¹⁵ Angus McLaren has pointed out the important role played by doctors in framing the discussion of female sexuality and reproduction throughout

405-415. Tomlinson points out that the association of a low birthrate with a military threat from Germany was "facile" but widely held. A recent treatment of the importance of comparisons with German statistics is Allan Mitchell, *The Divided Path: The German Influence on Social Reform in France after 1870* (Chapel Hill, 1991), esp. 24-43.

¹⁵ See Karen Offen, "Depopulation, Nationalism and Feminism in Fin-de-Siècle France," *American Historical Review* 89 (June, 1984): 648-676; and Angus McLaren, *Sexuality and Social Order*.

the nineteenth century, asserting that "medical science was...used to substantiate rather than to challenge old sexual stereotypes".¹⁶ McLaren explained this collusion between social convention and medical practice as a logical tendency of doctors to appeal to established moral standards at a time when their own profession was seeking greater recognition and legitimacy, and he traced the appearance of similar views on family limitation among catholic writers and "secular moralists".¹⁷ On the one hand, McLaren's work has done much to clarify the role played by priests, doctors and liberal intellectuals in reinforcing social conventions about maternity, child-bearing, and family life during this period but the analysis could be pushed further. In what way did these "traditional attitudes" become transformed when they were recast in the language of religion, science or political economy? Did the prescriptions on *individual* behavior that were a part of such traditions carry over unchanged to the new discourses which on the *collective* responsibility of mothers to produce children for the nation?

Historian Karen Offen has examined the persistence of such "traditional" attitudes towards motherhood in her important article on the emergence of a family-oriented feminism in late nineteenth-century France, alongside the larger and more heterogeneous natalist movement. Offen has argued that the depopulation controversy was inextricably linked to a larger debate concerning the role of women in society, and her work has effectively demonstrated that "the woman question" was not simply an issue broached by feminists, but was in fact a preoccupation of a wide range of political and moral commentators, including socialists, republicans, and catholics. From a wide range of sources, Offen traced the emergence of a moderate feminism in

¹⁶ McLaren, *Sexuality and Social Order*, 46.

¹⁷ *Ibid.*, 31-43, 65-76.

France which based its claims for women's citizenship on their social role as mothers. Because of its emphasis on the importance of family and maternity, this domestic ideology won support from many republicans, who saw in this position an effective bulwark against a conservative attempt to frame the "woman question" in terms of a defense of "traditional" patriarchal values.¹⁸

Ultimately, both the fertility debate and the discussion of feminism in late nineteenth-century France posed the same series of fundamental questions: what type of agency should women exercise in society? Should they be allowed to define themselves as citizens and subjects of the nation according to their own volition? Or has nature provided women with a maternal obligation that is independent of their desires and aspirations? The fact that moderate feminists and republican natalists came up with similar answers to these questions, as Offen has argued, indicates how difficult it was for French feminists to base their claims for political participation on notions of individual right rather than the collective good. But this rapprochement between moderate feminists and natalists must also be seen in terms of a widespread consensus in French society that the problem to be

¹⁸ Offen's view, however, that this familial strategy "became a vehicle not only for improving the status of women but also for subverting the sexual system from within,"[*ibid.*, 675] remains problematic. Did Offen mean by this that French feminists were aware of a possible contradiction between the acceptance of their culture's valorization of motherhood and their own aspirations as independent subjects and citizens, and yet were willing to accept such a contradiction in exchange for short-term political gains? By implying that this was the case, and despite the welcome attempt to nuance the complicated picture of sexual politics in *fin-de-siècle* France, this aspect of Offen's argument remains rooted in an essentially linear vision of the history of feminism, which must explain away divergences from the path to the present situation as "strategies" or ruses which ultimately worked for the betterment of women.

solved in the "fertility crisis" involved defining the proper social dimension of motherhood. How did this consensus become so powerful? What possible constellation of ideas placed women's bodies and their relation to reproduction at the center of social debate in France?

The key to answering this question lies first in the literature of the population sciences itself. All participants in the fertility debate had access to an unprecedented amount of medical and demographic information, which must be analyzed for its effect on the outcome of the debate. How did the presentation of this information to the public influence the search for political and legislative remedies to the crisis? To what degree did the language of late nineteenth-century French population studies contribute to the inordinate amount of attention paid to the question of women and their reproductive capacity? By examining the demographic literature which brought the fertility decline to public attention, and identifying the extent to which these sciences participated in the characterization of motherhood as a woman's "natural" destiny, we can better understand how maternity came to be viewed as a social responsibility during this period.

Gender and the Fertility Index

In 1886, the pioneering French demographer Emile Levasseur wrote:

One can read the great facts of history and above all the economic history of France inscribed under the curve of births: natality carries the imprint of politics. The population, which lives off of wealth and prospers from labor and security is a

*sensitive thermometer, affected by all social, political and commercial crises...Natality carries the imprint of history.*¹⁹

When Levasseur claimed that natality bears the trace of history and politics he meant of course that the birthrate reflected in some large degree the social and political organization of the nation. But the statistics for measuring birth bore other traces as well – although these must be interpreted in another register. Like other attempts to harness the social process within a scientific terminology, the statistical description of fertility in late nineteenth-century France carried with it an assortment of connotations, all of which indicate the extent to which the science of demography and the demographers themselves were not impervious to the ideological visions that were the culture's common currency.

Demographers of the period reinforced a socially over-determined connection between womanhood and motherhood by defining the fertility index as a ratio between the number of births and the total population of women of childbearing age. According to a twentieth-century demography textbook, the ratio of births per female population was superior to the crude birthrate (a simple ratio between births and total number of inhabitants regardless of sex) because, in the former "the denominator is more nearly restricted to those actually 'exposed' to the risk of childbearing."²⁰ Despite the fact that twentieth-century demographers still find this definition of the fertility index useful, I would like to suggest that there is more to the history of its origins than a simple story of rational improvement and greater empirical precision. The very notion of "childbearing age" or "reproductive years" placed individuals in a tightly defined life-cycle trajectory that

¹⁹ Emile Levasseur, "Histoire de la natalité française," *25e Anniversaire de la Société Statistique de Paris* (Paris, 1886), 103-4.

²⁰ Donald Bogue, *Principles of Demography* (New York, 1969), 659.

presumed motherhood as the biological destiny of women. Furthermore, the bearing of children could only be conceived of as a "risk" to which women alone are "exposed" in a culture which assumed a) that women have little or uncertain control over their reproductive lives and b) that men play no measurably responsible role in the process which produces children for demographic observation. Both of these assumptions were in fact quite acceptable to the European statisticians who invented the measures for natality and fertility in the nineteenth century. They should not be accepted, however, as transhistorical and universally applicable descriptions of the objective reality of reproduction. On the contrary, historians should be aware that these empirical conventions for measuring fertility codified into scientific terms an asymmetrical relation of men and women to the process of reproduction that had implications far beyond the relatively limited scope of the population sciences. Understanding the extent to which a demographic conception of fertility contributed to the definition of this asymmetry will help clarify exactly what was at stake in the debate over the declining birthrate in late nineteenth-century France.

Historians of demography agree that the development of precise measures for fertility lagged far behind that of other demographic indices in the nineteenth century. Jacques and Michel Dupâquier have pointed out that the modern conception of the mortality table had been very nearly worked out by the end of the eighteenth century by Per Wargentin in Germany, Richard Price in England, and Emmanuel Duvillard in France.²¹ In contrast, well into the nineteenth century, statisticians continued to measure births in relatively crude terms by modern standards: usually as the ratio of baptisms per marriage or alternatively as the number

²¹ Jacques and Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie* (Paris, 1985), 250, 354.

of inhabitants per baptism.²² Such measures provided only very rough indications for the purposes of comparison because they did not take into account the differences in age structure or sex ratios which demographers currently utilize to determine the "differential fertility" of given populations. As late as 1856 the *Statistique Générale de France* defined the "fertility [fécondité] of the population" as the ratio between the number of births and the number of inhabitants, with its only caveat being to subtract stillbirths from the numerator.²³ Later writers would use the term "*taux de natalité*" for this ratio, reserving the term "*fécondité*" for figures arrived at by isolating the female population.²⁴ Historian and demographer Hervé Le Bras has argued that the unwillingness on the part of nineteenth-century demographers to treat the question of fertility was due to "the mystery, the scandal, and the anxiety which surrounded contraception, particularly in a country such as France."²⁵ The Dupâquiers subsequently disagreed with Le Bras, asserting instead that the delay merely reflected "the insufficiencies of descriptive statistics: because no country, with the exception of Sweden, registered the age of

²² Ibid., 365. An example of this tendency in the nineteenth century is Benoiston de Chateauneuf's index of births per marriage, which by modern standards was more precise than the crude birthrate, but which did not attempt to limit the denominator to the female population. See Benoiston de Chateauneuf, "Notice sur l'intensité de la fécondité en Europe au commencement du dix-neuvième siècle," *Annales des sciences naturelles* 9 (1826): 431-450, esp. 449.

²³ *Statistique de la France, mouvement de la population en 1851, 1852, et 1853* (Strasbourg, 1856), xvii.

²⁴ The Dupâquiers credit the English statistician William Farr for the invention of the natality index in 1870. (Jacques and Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie*, 369.) See, however, the discussion of J. Matthews Duncan below.

²⁵ Hervé Le Bras, "Les outils de la démographie," *Le Débat*, 8 Jan. 1981. Cited in Jacques and Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie*, 355.

the mothers at birth, demographic analysis lacked the materials necessary for its exercise."²⁶ By claiming that the development of precise measures of fertility was simply dependent upon the technical collection of certain types of data, however, the Dupâquiers have omitted an important historical dimension of the problem: what conceptual change rendered the established procedures obsolete and necessitated the gathering of new information? Le Bras's argument, that developments in the population sciences were related to and obstructed by other types of protocols which defined the limits of scientific investigation is more promising, but needs to be pushed farther. The "mystery" which surrounded the issue of sexuality, reproduction and contraception in nineteenth-century France did more than obscure the logic of today's demographic procedures and delay their development. More importantly, powerfully charged preconceptions of sex, birth, and motherhood permeated the work of social scientists and played an important role in linking the particular circumstances of an individual woman's decision to have children with the needs and requirements of the national community. Ultimately, as the empirical techniques for measuring fertility were "perfected," reproduction came to be seen as a social responsibility.

Within the Malthusian paradigm which had dominated French political economy prior to the 1860s, such a connection between fertility and the demands of the nation were unthinkable.²⁷ Ac-

²⁶ Jacques and Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie*, 355, 365. In support of the Dupâquier's one could cite Major Graham, William Farr's patron at the British General Register Office, who complained in 1845 that "The statistics of a country in which the age of a mother at marriage, and at the birth of her children, is not recorded, must always remain imperfect, and leave us without the means of solving some of the most important social questions." Cited by J. Duncan Matthews, "On the Laws of the Fertility of Women," *Transactions of the Royal Society of Edinburgh* 24 (1867), 288.

²⁷ On the rejection of Malthusianism in France after 1860 see Yves Charbit,

According to Malthus, the birth of new generations was the natural expression of sexual desire, which he took as a constant motivating force in human relations.²⁸ Furthermore, in the Malthusian schema, the physiological and social factors which produced births were relatively constant in their effects, tending to produce a population that quickly outstripped its resources if not subject to positive or indirect checks. In other words, Malthusians worried more about excessive population expansion than the dangers of population decline. This view was quite appealing to political economists because it allowed them to explain the misery that accompanied industrialization and urban development at mid-century in terms of the failure of working class families to control their own fertility.²⁹ At the same time, the tendency of Malthusians to see the population problem almost entirely through the filter of class prevented them from interpreting evidence of fertility decline as anything but a positive development.

Du Malthusianisme au populationisme, les économistes français et la population. 1840-1870 (Paris, 1983), 24. Charbit argued that the transition in French economic thought from malthusian pessimism to support for population growth occurred before the development of an overt sense of nationalist competition with Germany, and he argued that this shift was due to a combination of factors, including the economic and demographic conjuncture which the French found themselves in the 1850s and 1860s; an improvement in the standards of living among workers that minimized the significance of poverty in treatments of the social question; and a renewed spirit of colonial expansion, which ran counter to malthusian assumptions about population growth.

²⁸ In Malthus's own words: "The passion between the sexes has appeared in every age to be so nearly the same that it may always be considered, in algebraic language, as a given quantity." Thomas Malthus, *An Essay on the Principle of Population* (New York, 1976), 52. For a recent account of the importance of sexual desire in Malthus see Christopher Herbert, *Culture and Anomie: Ethnographic Imagination in the Nineteenth Century* (Chicago, 1991), 105-128.

²⁹ Charbit, *Du Malthusianisme au populationnisme*, 61-62, 214.

Until the 1860s, in fact, the Malthusian influence over French economic thinking, which permeated both the upper reaches of the academies and the administration, served to minimize the potential threat of national decline due to under-population while simultaneously treating fertility solely within the context of working class poverty.³⁰

Malthus's treatment of reproduction did not have a particularly strong gendered component to it, beyond the common familialist bias that one would expect from a writer of Malthus's time, place, and circumstance. In Malthus's own writing gender played an important role in several respects – in his justification of the double standard for adultery,³¹ and in his intriguing account of sexual desire,³² for example. Malthus also asserted that the po-

³⁰ There were, however, a few writers who expressed fears of a declining population well before the "*l'année terrible*" of 1870. As early as 1842 the director of the Bureau de la Statistique Générale, Moreau de Jonnés, had written of the threat of rapid growth to the east in Prussia and Russia, warning of the "colossal populations which increase immensely by their own fertility and even more by war, incorporating in their ranks the subjugated peoples." Moreau de Jonnés, "Population de la France comparée à celle des autres Etats de l'Europe," *Journal des Economistes* 1 (1842), 169. And in 1850, C.M. Raudot, a member of the legislative assembly of the Second Republic and a partisan of non-intervention in social and economic affairs, warned of population decline in a best-selling sensationalist attack on centralized state power and socialism. See C.M. Raudot, *De la Décadence de la France* (Paris, 1850), 5 and appendix E, 153-169. Raudot claimed that the generally accepted figure for the French population at the end of the eighteenth century (around twenty-five million) was greatly underestimated, perhaps by as much as five million. Although he made much of the fact that this "error" in statistics had hidden a great decline in absolute numbers, he did not argue that this decline was due to declining birthrates. See discussions of Raudot in Spengler, *France Faces Depopulation*, 111, and Theodore Zeldin, *France, 1848-1945: Anxiety and Hypocrisy* (Oxford, 1981), 188.

³¹ Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, 73.

³² *Ibid.*, 76-78.

sition of women in a given society provided a useful gauge for measuring the degree of civilization,³³ but this was a common conceit of eighteenth-century social thought. In his treatment of the fact of reproduction itself, however, and its larger significance for measuring the success with which a given society managed to accommodate itself to its material circumstances, Malthus's discussion remained relatively neutral on the question of gender. Continental authors such as Adolphe Quêtelet, whose debt to Malthus was large, reflected this relative neutrality by measuring fertility in relation to marriage, or couples, rather than to specific groups of women or men in the population.³⁴

The technical innovation which marked the end of the Malthusian era in French population thinking also ended this posture of relative gender neutrality on the issue of fertility, and it was only with the rejection of Malthus that reproduction could be cast as a social obligation. However, French demographers, who had done so little to improve the measurement of births in their own country, were forced to wait until the issue was broached by a Scottish gynecological surgeon, J. Matthews Duncan, in 1868. Duncan's *Fecundity, Fertility, Sterility and Allied Topics*, and the series of papers he delivered to the Royal Society of Edinburgh between 1864 and 1867 established the standards for the measurement of fertility which soon became widespread across Europe.³⁵ Taking advantage of the fact that a short-lived revi-

³³ Ibid., 28.

³⁴ Adolphe Quêtelet, *Sur l'Homme et le développement de ses facultés ou essai de physique sociale*, (Paris, 1835), 1:58-72. The Dupâquiers pointed out that Malthus was interested in demographic factors such as the relation between the number of births and the duration of marriages, but that they noted that he assumed that the "natural fertility" of women was the same everywhere. Jacques and Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie*, 365-6.

³⁵ J. Matthews Duncan, *Fecundity, Fertility, Sterility and Allied Topics* (Edin-

sion of the Scottish census procedure in 1855 had provided more information than usual, including the age of mothers at the moment of giving birth, Duncan proceeded to measure the "Actual Fertility" of the "Female Population as a whole at Different Ages."³⁶ In doing so, however, he made an important distinction between the concept of "fertility" and that of "fecundity," and it was this distinction which explicitly connected the fertility index to a specifically gendered vision of population.

In his 1868 work, Duncan defined the distinction between "fertility" and "fecundity" in the following terms:

By fertility or productiveness I mean the amount of births as distinguished from the capability to bear. This quality of fertility is interesting chiefly to the statistician or the political economist. When a population is the subject of consideration it does not even involve the capability of every individual considered to bear, nor even the conditions necessary for conception. By fecundity I mean the demonstrated capability to bear children, it implies the conditions necessary for conception in the women of whom its variations are predicated. This quality of fecundity is interesting chiefly to the physiologist and physician. In short,

burgh, 1868). See the discussion of Duncan in Jacques and Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie*, 370-2. Duncan's papers included "On the Variations of the Fertility and Fecundity of Women according to Age," *Transactions of the Royal Society of Edinburgh* 23 (1864): 475-90; "On the Laws of the Fertility of Women," *ibid.* 24 (1867): 287-314; "On some Laws of the Sterility of Women," *ibid.*: 315-325; "On a Lower Limit to the Power Exerted in the Function of Parturition," *ibid.*: 639-651. Later, Duncan examined the relation between female sexual pleasure and sterility, apparently convinced that women needed to experience orgasm, or at least sexual desire, to conceive. His statistical studies did not bear him out. See Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud* (Cambridge, Mass., 1990), 189-90.

³⁶ Duncan, "On the Variations of the Fertility and Fecundity of Women...," 476.

*fertility implies fecundity, and also introduces the idea of number of progeny; while fecundity simply indicates quality without any superadded notion of quantity.*³⁷

In other words, "fertility" was a measurement of the amount of children produced by a particular population with no regard to the circumstances attendant to any particular individual birth, whereas "fecundity" was an indicator of capacity, or reproductive potential. The former was useful when looking at populations, and "interesting chiefly to the statistician or the political economist;" the latter was ultimately an attribute of individual women, "interesting chiefly to the physiologist and physician."³⁸

Duncan's distinction accomplished several important cognitive steps. First, his definition of "fertility" created the possibility of revealing the reproductive power of a given female population, without having to take into account the potentially confusing circumstances which surrounded any given individual woman's decision to bring a child to term. "Fertility" was a way of measuring the sum effect of these circumstances without having to pin-point them exactly. Second, his definition of "fecundity" implied that only a particular subset of these potentially confusing circumstances were scientifically important: the physiological or biological conditions which allowed a woman to conceive. In

³⁷ *Fecundity, Fertility, Sterility and Allied Topics*, 3-4.

³⁸ In this respect, Duncan followed the strict delineation that had already been made between sciences of the social body and sciences of the individual body. See Michel Foucault, *The History of Sexuality*, (New York, 1980), 1:139. For comments on Foucault's "great bipolar technology" and its relation to the emergence of demography see Ian Hacking, "Biopower and the Avalanche of Numbers," *Humanities in Society* 5 (1982): 279-295, and Joshua Cole, "The Chaos of Particular Facts: Statistics, Medicine, and the Social Body in Early Nineteenth-Century France," *History of the Human Sciences* 7 (August, 1994):1-27.

other words, Duncan's distinction effectively effaced the individual woman's social and cultural context from the demographic equation, by default on the one hand, in the definition of fertility, and by exclusion on the other, in the definition of fecundity. At the individual level, Duncan perceived of reproduction as a biological problem. At the level of populations, fertility could be conceived of as the result of complex social and cultural factors, but his method of measurement effectively precluded a consideration of how this socio-cultural matrix might be of significance to an individual woman's own reproductive life. Lacking such an opportunity to discuss why individual women might choose not to have children (for reasons other than involuntary sterility), Duncan's definition was only too easily reversed: fertility implied fecundity, but so too did fecundity imply a responsibility to be fertile.

Duncan's distinction caused some confusion initially, although it was eventually adopted in its barest outlines by most writers on the subject.³⁹ Significantly, when French demographers

³⁹ Jacques and Michel Dupâquier, *Histoire de la démographie*, 372-3. In an earlier work, Duncan himself had been rather unclear about this distinction: "By fertility or productiveness I mean the amount of births as distinguished from the capability to bear. This quality of fertility or productiveness is interesting chiefly to the statistician or the political economist. It does not involve the capability of every individual considered to bear, nor even the conditions necessary for conception. By fecundity I mean the capability to bear children; it is measured by the number born, and it implies the conditions necessary for conception in the women of whom its variations are predicated. This quality of fecundity is interesting chiefly to the physiologist and physician." ["On the Variations of the Fertility and Fecundity of Women...," 476.] Here Duncan somewhat confusedly asserts that both "fertility" and "fecundity" are quantitative measurements that apply to populations as a whole, while at the same time implying that "fertility" is an attribute of groups while "fecundity" is above all an attribute of individual women.

adopted Duncan's terminology, they reversed the terms: "*fécondité*" was used to mean "fertility" and "*fertilité*" took the place of the English expression "fecundity." The instability between discussions of individual fecundity and collective fertility can be traced in one of the first French converts to Duncan's methods, Louis-Adolphe Bertillon. Bertillon was a pivotal figure in the development of demography in France, who helped found the *Service Statistique de la Ville de Paris* in the 1870s and directed it until his death in 1883.⁴⁰ In an article for the *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences Médicales*, entitled "*Natalité*" (1876), Bertillon both introduced Duncan's method of calculating fertility according to the female population, and effected a reversal of his own vestigial Malthusianism. This article, wholeheartedly natalist in both its tone and in its conclusions, distinguished between "general natality," corresponding to what is now called the "crude birthrate" or the simple ratio of births per 1000 inhabitants; "special natality," referring to the number of births born per 1000 women aged 15 to 50; and finally the "effective fertility of married women."⁴¹

⁴⁰ On the careers of Louis-Adolphe Bertillon, his father-in-law Achille Guillard, and his sons Jacques Bertillon and Alphonse Bertillon see Michel Dupâquier, "La famille Bertillon et la naissance d'une nouvelle science sociale: la démographie," *Annales de démographie historique* (1983): 293-311. Although Louis-Adolphe Bertillon was certainly the most important French social scientist to seize upon the question of women's fertility during this period, there were precedents. Edmond Desfossé, in a work primarily concerned with the question of infant mortality, had pointed out the low figures for marital fertility in 1869. See Edmond Desfossé, *Décroissance de la population en France – causes – remède* (Paris, 1869), 15.

⁴¹ L.-A. Bertillon, "Natalité," *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales* 11 (ser. 2, 1876): 446-7. Bertillon's terms were "*natalité générale*," "*natalité spéciale*," and "*fécondité effective des épouses*." One should note that Bertillon did not cite Duncan's work, and it is probable that he was introduced to the Scottish doctor's classification system through the inter-

In defining the fertility index, Bertillon compared it to the figure used for mortality. Each could be stated in terms of "that quotient obtained by dividing the number of times the given physiological act (birth or death) arises from the breast of those living beings which produce them. [...*en divisant le nombre de fois les actes physiologiques étudiés (naissance ou mort) sont survenus par le nombre des vivants au sein desquels ils sont produits.*]"⁴² My literal translation preserves the peculiar counterpoint set up by Bertillon's turn of phrase. The expression "*au sein de*" can mean "within," "at the heart of," "at the breast of," or even "within the womb of." Applied to mortality, the expression has a purely utilitarian function: deaths occur "within," or "at the heart of" of a particular population. In the case of birth, the other "physiological act" in Bertillon's definition, the resonance of "*au sein de*" is clearly more than a simple prepositional phrase. Births occur "at the breast of" – or "in the womb of" – individual wom-

mediary figure of William Farr, of the General Record Office in London. The moment of Bertillon's conversion can be dated quite precisely as occurring between 1874 and 1876. In his 1874 work, *La Démographie figurée de la France*, Bertillon insisted on emphasizing the dangers of high mortality, although he was certainly aware of the declining fertility at this date. He wrote: "It is not by chance that I have chosen this subject [mortality]. Our fatherland is in need of workers and defenders; from all sides one hears complaints, not without reason, of our slow and feeble reproduction. But I think that before studying the conditions of increase...it is urgent to discover the causes of our devastation, and in a word, that it is better to conserve generations than to renew them." L.-A. Bertillon, *La Démographie figurée de la France* (Paris, 1874), 2.

⁴² L.-A. Bertillon, "Natalité," 444. This definition was often repeated by other writers on the subject, although not always with the same turn of phrase resorted to by Bertillon in this example. See for example A. Lacassagne, "La Natalité à Lyon," *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon* 6 (1887): 52-3; and A. Beaujon, "La Fécondité des mariages aux Pays-Bas et les causes de ses variations," *Journal de la Société de Statistique de Paris* (1888), 207.

en's bodies. Bertillon's description thus served to reinforce a conflation between the language used to describe individual women and that used to characterize the reproductive potential of the nation's female population as a whole.

Later in the article, Bertillon gave a mathematical justification for the attention paid to female populations:

...from the mathematical point of view, the probability or frequency of an event arises from the ratio between the number of observed events and the total number of cases which can produce them; now, the event in question is the bringing to term of a child, and because only women are apt to do so, the indication is to only compare births to women alone...Meanwhile, there is cause to restrict even further the ratio in question; evidently it is not all women regardless of age who are apt to produce newborns; little girls and old women can hardly compete in this matter, only nubile women. Thus, only the latter category should be compared to the annual number of births, and this point is all the more important to the extent that the number of [women] unable to reproduce is highly variable in each collectivity, and their distribution alters in many ways the strict ratio between births and those who contribute to it.⁴³

Note first of all Bertillon's reference to a frequentist or "objective" definition of probability. As Ian Hacking has stated, "the fundamental distinction between 'objective' and 'subjective' in probability – so often put in terms of frequency vs. belief – is between modelling and inference".⁴⁴ By this, Hacking meant that if one chooses to model a causal process using frequencies, then one is asserting that there are objective properties about the thing in question which lead to relative stability in the observed frequencies of the event. Thus, in Bertillon's example, his asser-

⁴³ L.-A. Bertillon, "Natalité," 447-8.

⁴⁴ Ian Hacking, *The Taming of Chance*, (Cambridge, 1990), 98

tion that "only women are apt to" produce a child became more than a simple statement about the fact that women bear children and men do not. It was transformed into a pronouncement about the objective properties of a woman's body, which make her (or her body) the determinant factor in the process by which a child enters the world.⁴⁵

The key point in Bertillon's argument was a slippage between two registers: the level of the individual woman and the "nubile" population. Finding it relatively easy to say that "only women are apt to" produce children on an individual basis, Bertillon assumed by analogy that an equally transparent causal link existed between the collective body of women and the expected number of annual births. This focus on the female population allowed Bertillon and his followers to set aside the entire panoply of social and cultural practices which impinge upon the production of children, not to mention the physiological characteristics of the men who were presumably participating in this activity. The strict internal logic of Bertillon's argument should not detract from our understanding of how it resonated within the larger context of the discussion of fertility among his con-

⁴⁵ The power of this logic applied to the measurement of births is made clear in a further example put forth eleven years later by Bertillon's son Jacques, also a prominent demographer and militant natalist. In an 1887 article which defined the proper procedure for measuring the number of illegitimate births, Jacques Bertillon asked: "Who produces an illegitimate birth? An unmarried woman. Thus, one must compare the number of illegitimate births to the number of unmarried women, and not to the total number of births. A legitimate birth can contribute nothing to an illegitimate birth; they are two facts absolutely independent of one another; and there is no reason to compare them than there is to compare the number of illegitimate births to the number of marriages or the number of deaths." Jacques Bertillon, "Les Naissances illégitimes en France et dans quelques pays d'Europe," (Vienna, 1887), I. Extract from *Travaux de la section de démographie du IVeme Congrès international d'hygiène et de démographie*.

temporaries. The constitution of reproduction as a cause and effect relationship between "nubile women" (aged 15-50) and birth is only benign in a culture which allows the individuals who fit the category of "nubile women" the free exercise of their reproductive capacity. Since this was manifestly not the case in the context of late nineteenth-century France, we must examine the consequences of such a definition of fertility, in both the scientific and political realms.⁴⁶

Bertillon himself claimed that the best document for measuring the process by which a society reproduced itself was the "*fécondité effective des épouses*" or marital fertility, and subsequent studies by himself and other writers made marital fertility an important part of demographic study. Bertillon pointed out that "under the laws of our society, only married women have been granted the privilege, or the duty, of producing children".⁴⁷ Illegitimate births were relatively rare and therefore of little consequence in gauging a society's reproductive strength. In later articles, he often cited figures which showed the great disparities among European nations in marital fertility, disparities which were often masked in comparisons of the crude birthrate. For example, noting that the natality of the Belgian population was only slightly higher than that of the French, Bertillon pointed out how great the difference between the two nations became

⁴⁶ It should be noted that some writers did mention the possibility of calculating the fertility index relative to other groups besides that of "nubile women." See for example, the argument put forth by A. Beaujon, whose 1888 study of fertility in Holland opened with the assertion that "it would no doubt be more correct to compare legitimate births to the number of married couples, living together, who were of the age to reproduce." Beaujon eventually rejected this as too difficult to measure and beyond the capabilities of any official census office. A. Beaujon, "La Fécondité des mariages aux Pays-Bas," 207.

⁴⁷ L.-A. Bertillon, "Natalité," 449.

when one compared the fertility of married women. In fact, when he compared marital fertility for European countries he came up with the following figures: for every 1000 married women aged 15-50, 248 babies were born in England, 275 in Prussia, and 279 in Belgium, but only 173 in France. "Thus, we who have the most wives capable of having children, have the least, because our wives [*épouses*] are the least fertile [*fécondes*]."⁴⁸ Bertillon's use of the term "*fécondes*" to speak of "our wives" provide a further example of the powerful naturalizing tendency inherent in the vocabulary of demographic analysis. An individual woman's marital status had no necessary connection to her biological capacity to bear children, nor did it make sense to assume that the collective body of French wives were alone to blame for the declining birthrate. But by speaking as if such terms as "*fécondité*" were naturally applicable to the population of "our wives," Bertillon implied that reproductive capacity meant reproductive duty. Or, in Duncan's terms, fecundity implied an obligation to be fertile.

The index of marital fertility thus focused an unprecedented amount of attention to the place of women in society, serving to assign responsibility for the decline even as it was numerically described. This became a common technique of political writers on the subject of depopulation. For example, Senator Edme Piot's *La question de la dépopulation en France* discussed one by one the possible causes for the diminished rate of population growth in France – increase in emigration, decrease in marriages, increase in deaths etc. – and he concluded that these were all insignificant factors. Finally he arrived at the figure of marital fertility, and as in Bertillon's example cited above, Piot's language transformed the index into a cause of decline in itself,

⁴⁸ L.-A. Bertillon, "De la Natalité française," *Journal de la Société de Statistique de Paris* (1877), 200.

placing the blame squarely at the feet of French wives: "If French wives had the fertility of German women, we would gain 500,000 children per year".⁴⁹

The fertility index as Duncan, Bertillon and subsequent writers defined it created a need for new kinds of information about the women within the population: their number, their fecundity, their marital status, their age, their age at the birth of their first child and subsequent children, the number of children they had, the age and sex of their children. Significantly, this need for more specific kinds of data became the occasion for extended meditations in the demographic literature concerning the ratio of women to men in society, and the proportion of children who were born of either sex. L.-A. Bertillon devoted over a quarter of his article "*Natalité*" to these questions, revealing a preoccupation with the lines of sexual differentiation as they were drawn through the social order, a preoccupation quite evidently shared by other writers on the subject.⁵⁰

⁴⁹ Edme Piot, *La Question de la dépopulation en France. Le mal – ses causes – ses remèdes* (Paris, 1900), 14. Other writers who focused attention on marital fertility in this fashion include Paul Leroy-Beaulieu, "La Question de la population en France," *Journal de la Société de Statistique de Paris* (1880), 118; Arsène Dumont, *Natalité et Démocratie* (Paris, 1898), 62ff. Marital fertility had become a part of the Statistique Générale's census in 1856, where it was given as the ratio of legitimate births per 1 marriage. *Statistique de la France, mouvement de la population en 1851, 1852, et 1853*, xviii.

⁵⁰ In fact, the constant excess of male to female births – a ratio of about 13/12 – had been noted quite early. Philosopher of science Ian Hacking has recently called it the first "statistical law," citing John Arbuthnot's work of 1710, which claimed that the constant ratio was evidence of Divine Providence. See Ian Hacking, *The Taming of Chance*, 21, 41. Pierre Simon de Laplace mentioned the regularity in male and female births in his *Essai philosophique sur les probabilités* of 1795. And in 1835, Adolphe Quételet wrote about it at length, dismissing older explanations such as that which held that colder climates favored males and warmer climates females.

The primacy accorded to the question of sexual differentiation within the population can be attributed on the one hand to what critic Mary Poovey and historian Thomas Laqueur have recently called the "incommensurability" of the sexes in nineteenth-century biological thinking.⁵¹ In the context of the fertility debate, such definitions of incommensurability served to delineate the separate spheres that biology called upon men and women to occupy in the social order. Given the historical tendency of scientific writers to think in these terms, it is not surprising that when demographic data indicated regular differences in the number of males and females born, that such data would be enlisted to further demonstrate the power of a biologically reinforced division of sexual roles in society. In turn, this linkage between the question of sex ratios within the population to the

Quêtelet mentioned another theory, offered by Prevost, that the general preference for male offspring caused people to stop having children once a male heir was produced, thus skewing the ratio enough to account for the disparity. Nevertheless, Quêtelet and his contemporary, hygienist Michel Levy, concurred that the only measurably intervening factor in the determination of the sex of the newborn was the "relative age of the parents." See Adolphe Quêtelet, *Sur l'homme...*, v. 1, 48-49, 51-58; also Michel Levy, *Traité d'hygiène publique et privée* (Paris, 1845), v. 2, 489. Finally, one should note that the editors of the *Statistique Générale* took care to point out the consistently larger number of males born in the first half of the nineteenth century in its publication of 1856, claiming that the ratio was consistently close to 17/16. See *Statistique de la France, mouvement de la population en 1851, 1852, et 1853*, xxii.

⁵¹ Laqueur, *Making Sex*, 20-21, 149-92; Poovey, *Uneven Developments*, 6. In her discussion of nineteenth-century Britain, Poovey described the function of this incommensurability in the following terms: "[t]he model of binary opposition between the sexes, which was socially realized in separate but supposedly equal 'spheres,' underwrote an entire system of institutional practices and conventions at mid-century, ranging from a sexual division of labor to a sexual division of economic and political rights." Poovey, *Uneven Developments*, 8-9.

matter of fertility and population decline is evidence of a concern on the part of writers such as Bertillon with the possibility of fixing gender differences in a scientific discourse that was profoundly structured by contemporary social mores.⁵² Explanations for the preponderance of males in terms of the relative age of the parents or their relative constitutional vitality often reflected thinly disguised preconceptions of the ideal heterosexual coupling, and perpetuated the familialist ideology which was so widespread in France during this period.

The demographic literature on fertility and depopulation thus played a profound role in focusing public attention upon the female population in France by the 1890s. The technical advances of Duncan and Bertillon, combined with the rejection of Malthusian notions of political economy, created a new vocabulary for describing the social obligations of motherhood. The fertility index, a simple numerical ratio designed to allow for the comparison of birth rates among populations of different sizes and age structures, became the occasion for extended meditations on the proper relationship between women, their reproductive capacity and their respective duties toward the French nation. In Jules Simon's terms, the demographic literature set the stage for a debate which was to cast the majority of French women in the role of "bad wives", even as the "good mother" was extolled and praised.

⁵² In addition to L.-A. Bertillon's article "Natalité" the following works, in chronological order, all treat the matter of sex ratios at birth in relation to fertility, although not always drawing the same conclusions: A. Lacassagne, "La Natalité à Lyon," *Bulletin de la Société d'Anthropologie de Lyon* 6 (1887): 52-58; Gustave Lagneau, "Etude démographique de la diminution ou de l'accroissement des familles," *Bulletin de l'Académie de médecine* 20 (ser. 3, 1888): 498-514; André Sanson, *L'Hérédité normale et pathologique* (Paris, 1893); Arsène Dumont, "Natalité et Masculinité," *Revue scientifique* 1 (ser. 4, 1894): 752-56; E. Maurel, *De la Dépopulation de la France, étude sur la natalité* (Paris, 1896).

The Politics of Fertility in Fin-de-Siècle France

...between the violent causes of devastation and Malthu-sianism there is one difference--the latter calamity, even as it slowly destroys the country, makes none of its inhabitants suffer. How true it is that the interests of individuals can be entirely opposed to those of the collectivity.⁵³

Jacques Bertillon

The demographic definitions of fertility and fecundity were based upon a series of assumed connections between a woman's biological capacity to bear children and the nation's need for new members. In turn, natalist writers used the demographic literature to demonstrate that the decline in the French birthrate was caused by women who were placing their own economic and sexual pleasure before the needs of the country. This view gained wide acceptance in the years before the First World War and crossed the wide ideological divides which separated republican politicians from catholic moralists, socialists from liberals, progressives from conservatives. A small but vocal group of neo-Malthusian activists opposed this view. Believing that the emancipation of sexuality from reproduction would liberate the individual, and above all, the individual woman, from the constraints of an oppressive society, these militants sought to distribute information on contraception and sexual hygiene to the French population.⁵⁴ The fertility debate thus became the latest

⁵³ Jacques Bertillon, *Le Problème de la dépopulation*, (Paris, 1897), 12.

⁵⁴ The main methods of contraception in use in France were: abstinence, withdrawal, and various mechanical devices such as condoms, sponges, pessaries, often supplemented by douching. Condoms were expensive and not readily available until the mass production of rubber in the late nineteenth-

chapter in an unresolved conflict which lay at the heart of French political culture in the nineteenth century, a conflict which sought to define the respective obligations which bound the individual to the national community. Within the governing republican circles, this controversy was addressed in the 1890s by the new doctrine of solidarism which allowed both republican natalists and moderate feminists to find common cause in supporting motherhood as a moral and social good.⁵⁵ But whereas republican political theory had usually been content to treat this individual as a neutral abstraction, the fertility debate revealed that some individuals, namely women, were more problematic than others.

In order to understand how the fertility debate resonated in a wider cultural context, one must juxtapose the natalists with their opponents: the neo-Malthusians. The French birth-control movement was founded by Paul Robin, a *lycée* teacher who had become active in radical politics during the Second Empire. After his arrest in 1870 and subsequent exile, Robin had been nominated to the executive committee of the International Working Men's Association by Marx himself. Because of quarrels with both Marx and Bakunin, however, Robin was expelled from the International in 1871. During his exile in London he met Charles and Alice Drysdale, the founders of the British Malthusian League, who convinced him of the necessity of incorporating a program for sexual emancipation into his political platform.⁵⁶

century. See Angus McLaren, *Sexuality and Social Order*, 12, 18-25. See also Jean-Pierre Bardet and Jacques Dupâquier, "Contraception: les Français les premiers, mais pourquoi?" *Communications* 44 (1986): 3-33.

⁵⁵ Offen, "Depopulation, Nationalism, and Feminism," 664-666.

⁵⁶ On the Drysdales and the Malthusian League in Britain see Richard Allen Soloway, *Birth Control and the Population Question in England, 1877-1930* (Chapel Hill, 1982), 55-69.

He published his first important work, *La question sexuelle*, in 1878, and soon after he returned to France. The newly ascendant republican administration decided to overlook his political past, and he was appointed director of an orphanage at Cempuis, presumably because his secular beliefs accorded well with the anti-clerical bent of the government. In the meantime, he quietly worked to disseminate information on birth control and in 1896 he founded the *Ligue de régénération humaine*, dedicated to countering the increasingly natalist tone of politics in the Third Republic. Members and associates of his league included the anarchist Eugène Humbert, feminist organizer Nelly Roussel, the doctor and radical feminist Madeleine Pelletier, and Alfred Naquet, the former senator who had sponsored the divorce law of 1884.⁵⁷

Although the handful of neo-Malthusians never succeeded in establishing the mass movement envisioned by Robin, their work, published in pamphlet form and in a succession of journals – *Régénération*, *Génération consciente*, and *Le malthusien* – de-

⁵⁷ McLaren, *Sexuality and Social Order*, 93-95; André Armengaud, "Mouvement ouvrier et néo-malthusianisme au début du XXe siècle," *Annales de démographie historique* (1966):7-9. On the French neo-Malthusians see also, Francis Ronsin, *La Grève des ventres: propagande néo-malthusienne et baisse de la natalité en France 19e-20e siècles* (Paris, 1980), esp. 42-50, 55-63; Roger-Henri Guerrand and Francis Ronsin, *Le Sexe apprivoisé: Jeanne Humbert et la lutte pour le contrôle des naissances* (Paris, 1990); and Michelle Perrot "Malthusianisme and Socialism," in J. Dupâquier and A. Fauve-Chamoux, eds., *Malthus Past and Present* (London, 1983), 257-274. On Madeleine Pelletier see C. Sowerwine, "Madeleine Pelletier (1874-1939) femme, médecin, militante," *L'Information Psychiatrique* 9 (November, 1988): 1183-1193, and Marilyn Boxer, "When Radical and Socialist Feminism were Joined: The Extraordinary Failure of Madeleine Pelletier," in Jane Slaughter and Robert Kern, eds., *European Women on the Left: Socialism, Feminism, and the Problems Faced by Political Women, 1880 to the Present* (Westport, 1981), 51-73.

rived much of its significance from the appropriation of a scientific language that had been until then primarily mobilized by the state and its natalist supporters. By linking the language of hygiene and eugenics to a movement for social emancipation, and by implying that the oppression of the working classes originated in the lack of control which working women had over their reproductive lives, the neo-Malthusians confronted the natalist assumptions of the majority with an alternative vision of the social lessons to be learned from advances in evolutionary biology.⁵⁸ Unlike the natalists, however, the neo-Malthusians asserted that the different roles played by men and women in the process of reproduction had no necessary implications for the roles that male and female individuals should occupy in the social order.

This aspect of neo-Malthusian thought found its clearest expression in the writings of Madeleine Pelletier, a doctor who had been the first woman psychiatric intern in a Paris hospital. Pelletier explicitly referred to the importance of gender in understanding the progress of the human species. "Motherhood," she wrote, "is a heavy charge for a woman, and it is above all to her that the dilemma of the species and the individual presents itself."⁵⁹ Furthermore, she claimed, the evolution of the collective has always weighed more heavily upon individual women than on men.

⁵⁸ Michelle Perrot has summarized the importance of this aspect of neo-Malthusian thought: "[s]cience and hygiene replace God and morality, and birth control is supported both as a movement for the liberation of the individual and as a lever for social revolution. Neo-Malthusianism is opposed to traditional morality and subversive of the existing social order by giving the disinherited masses the supreme weapon, control over their reproduction..." Perrot, "Malthusianism and Socialism," 263.

⁵⁹ Madeleine Pelletier, *L'Emancipation sexuelle de la femme* (Paris, 1911), 82.

*As one ascends the animal hierarchy, one sees the individual increase in value at the expense of the species, which declines accordingly...This same antagonism can be found within [the history of] humanity. Among savage and barbarian peoples, individual lives are short and reproduction is intense. Women become fertile at very young ages, and are constantly pregnant or nursing infants, often one after the other. At thirty, they are already old.*⁶⁰

Given this history of biological suffering, Pelletier asserted that the decline in fertility could not be regarded as a sign of national degeneration. On the contrary, depopulation was "an essential good, a corollary of the general evolution of humanity [*des êtres*], it [was] the expression of the victory of the individual over the species."⁶¹

Other supporters of Robin's movement made similar evolutionist arguments, although the focus on gender distinctions was not always as explicit as in Pelletier's work. Alfred Naquet, the former senator and neo-Malthusian publicist, asked "Has not Darwinian law, by elevating...the intellectual and moral level of humanity, given us the means to find...in hygiene, well-being, and increased morality the elements of our own future perfection? Or are we, like plants or animals, condemned to an organic fatalism?"⁶² Even Maria Deraismes, a leader of the moderate feminist *Société pour l'amélioration du sort de la femme et la revendication de ses droits*, wrote that progress in the social sciences – "the science of human relations in their collectivity" – would allow the French to transcend their current crisis: *This science is based on the profound understanding of man and the correlation which exists between his anatomical constitu-*

⁶⁰ Ibid., 63.

⁶¹ Ibid., 61.

⁶² Alfred Naquet, *Temps futurs; socialisme--anarchie* (Paris, 1900), 197.

tion [and] the milieu in which he is formed...It is here and not elsewhere that one must search for the determining factors of his behavior. Thus, one is led to the knowledge that it is possible to exercise a salutary action on the physical and moral attributes of the individual during the period of his formation...Do not doubt it, we are living the last moments of the current civilization, we are at the end of a social era [une forme social].⁶³

Despite the curiously masculine language of Deraismes's statement, her message is clear: the problematic individual in French society was feminine, and it was a woman's biology that would be transcended in the new social order. This became the central tenet of neo-Malthusian thinking, made most explicit in Madeleine Pelletier's words: "[i]t is obvious that women are not anatomically identical to men, but that is the individual's concern and has nothing to do with society."⁶⁴

By appropriating the terminology of the population sciences, the neo-Malthusians and their feminist allies unhinged the scientific language of the population sciences from its origins in the bureaucratic state and made it available to alternative political visions.⁶⁵ Most importantly, their discussion of fertility refused to

⁶³ Maria Deraismes, "De la Dépopulation," *Bulletin de la Société de l'Allaitement Maternel* 8 (1893), 4. For a discussion of Deraismes and the *Société d'amélioration*, see Steven C. Hause and Anne Kenney, *Women's Suffrage and Social Politics in the French Third Republic* (Princeton, 1984), 8, 46, 56-7, and passim.

⁶⁴ Madeleine Pelletier, *La Femme en lutte pour ses droits*, (Paris, 1908), 42.

⁶⁵ Typical of this aspect of neo-Malthusian thought was the work of Dr. Justin Sicard de Plauzoles, who later became influential in the social hygiene movement of the inter-war period. He wrote that: "The goal of neo-Malthusianism is the amelioration of the species, its regeneration, by a process of scientific selection, or rational procreation, whose principle is the value of children rather than their number, and their limitation according to individual resources and social needs; it desires to apply the positive facts of the biological and social sciences such that later generations will no longer

recognize the slippage between the circumstances of an individual woman's decision to bear children and the collective "responsibility" of the "nubile population" to provide the nation with a new generation of workers and soldiers. This move made them doubly subversive in the eyes of the authorities, however, and figures such as Robin and Pelletier became objects of police surveillance. A 1907 police report on the *Ligue de régénération humaine* emphasized only their connection to the militant left, and claimed that the hidden goal of Robin's organization was to profit from the sale of contraceptives so that the proceeds could then be used to further their revolutionary aims.⁶⁶ This presumption on the part of the police that the neo-Malthusians were acting out of self-interest reflected a larger conservative tendency to see the movement as a symptom of a widespread egoism that had taken hold in France, at the expense of a properly self-effacing commitment to the nation.

The emergence of the neo-Malthusians took place against the backdrop of an enormous escalation of interest in the problem of declining fertility. The study of "depopulation" had remained primarily the provenance of doctors, demographers and economists until the 1890s when the census revealed that in 1890, 1891, 1892, and 1895 there had actually been an excess of deaths

be the fruit of blind passion and chance, but on the contrary the results of conscious decisions [*la volonté réfléchie*] made by healthy parents..." Dr. Sicard de Plauzoles, *La Fonction sexuelle au point de vue de l'Ethique et de l'Hygiène Sociales* (Paris, 1908), 300. On Sicard de Plauzoles's neo-Lamarckian influences see William Schneider, "Toward the Improvement of the Human Race: The History of Eugenics in France," *The Journal of Modern History* 54 (June, 1982): 268-291, 273.

⁶⁶ AN, F⁷ 13955, documents pertaining to police surveillance of neo-Malthusianism newspapers *Régénération* and the *Ligue de la Régénération Humaine*.

over births.⁶⁷ The result of these figures was a new sense of urgency among the members of the scientific and political establishment. Jacques Bertillon, the son of Louis-Adolphe Bertillon and a prominent demographer and natalist in his own right,⁶⁸ founded the *Alliance Nationale pour l'Accroissement de la Population Française* in 1896. The goal of this organization was to lobby in parliament for policies that would encourage families to have more children and to act as a forum for the discussion of legislative remedies to the declining birthrate.⁶⁹ On

⁶⁷ Alain Becchia, "Les Milieux parlementaires et la dépopulation de 1900 à 1914," *Communications* 44 (1986): 201.

⁶⁸ Jacques Bertillon's works on declining fertility included *Le Problème de la dépopulation*, cited above; "Des Causes de l'abaissement de la natalité en France et des remèdes à y apporter," (Paris, 1910), extract from *La Revue Internationale de Sociologie*; and, most important, *La Dépopulation de la France – ses conséquences – ses causes – mesures à prendre pour la combattre* (Paris, 1911).

⁶⁹ McLaren, *Sexuality and Social Order*, 177-8. The stated goal of the Alliance nationale was "to attract the attention of all to the danger which depopulation brings to the French nation, and to demand measures, fiscal or other, which would increase the birthrate." Alliance Nationale pour l'Accroissement de la Population Française, "Programme, statuts, et compte-rendu des travaux," (Paris, 1897), 3. The Alliance published a monthly bulletin containing a summary of their efforts, including articles on depopulation, and commentaries on the debates in the Assembly which dealt with the measures they proposed. Among the many issues that they pursued, aside from statistical reminders of the declining fertility, were: aid to pregnant women, assistance for children of working women, prizes to be awarded the parents of "*familles nombreuses*," and privileges for such families, including special consideration from schools, reductions of military service, and tax breaks. They also discussed the feasibility of a tax on bachelorhood and reforms of the laws of succession. Although predominantly secular in tone, they also published the work of Catholic writers, such as George Fonsegrive's article "Un péril national," which claimed that the simple adhesion to the Christian faith would bring about an increased birthrate. See *Bulletin de l'Alliance Nationale pour l'Accroissement de la Population Française* (15 July 1901): 267-272.

February 25, 1897, the newspaper *Eclair* published a debate between Robin and Bertillon, which made their respective organizations known to a wide public. In 1902, at the urging of Bertillon's *Alliance*, Interior Minister Waldeck-Rousseau convened an extra-parliamentary commission to discuss the problem of depopulation. The list of the commission's members contained many of the most respected demographers and statisticians living in France at the time, including Emile Levasseur, author of the monumental study *La population française* (1889), Lucien March, the director of the Statistique Générale, and Arsène Dumont, an idiosyncratic social theorist and demographer whose theory of "social capillarity" had a profound influence on Zola's *Fécondité*. Other members of the parliamentary commission included the economists Yves Guyot and Charles Gide, Léon Mirman of the Office of Assistance and Public Hygiene and Arthur Fontaine, the author of many reports on population for the National Assembly.⁷⁰ Historian Alain Becchia's description of the Commission's composition could be applied to the fertility debate itself: "[It was born] under the triple sign of politics, the bureaucracy, and science..."⁷¹

This apparent sense of purpose on the part of the political and scientific establishment did not translate into a uniform consensus on the causes of declining fertility, and there was much disagreement as to the remedies available to the state. Moreover, despite a flurry of parliamentary debate devoted to the reform of military conscription (to grant fathers exemptions), maternity leaves, assistance to *familles nombreuses*, and encouragements within the bureaucracy to allow fathers with more than three children avenues to quicker promotions, remarkably little was

⁷⁰ Becchia, "Les Milieux parlementaires", 202-205. For a complete list of the Commission's members see Becchia's Annexe 2, *ibid.*, 243-45.

⁷¹ *Ibid.*, p. 202.

passed into law.⁷² To be sure, many pieces of protective legislation that focused upon the family had been passed in the 1870s and 1880s.⁷³ Nevertheless, the fact remains that the increased discussion of depopulation did not in itself lead to the passage of any significant legislation aimed specifically at stimulating the birthrate until the eve of the war.⁷⁴

The failure of the natalists to see their proposals enacted into law should not lead one to assume that the issue had not achieved its full political significance during the two decades prior to the war. The amount of ink spilled, and the vitriolic nature of the debate attest to its importance. If anything, the paralysis of the assembly in the face of a crisis that many of its members believed to be an immanent threat to the nation's future suggests that the significance of the debate lay outside of the world of practical politics and instead involved a crisis of larger proportions which permeated the culture as a whole. The discussion of depopulation in the French parliament was only one arena

⁷² See Becchia's useful summary of the various proposals put forth in the Assembly during these years, "Les Milieux parlementaires", 223-230; see also Mary Lynn Stewart's account of the delay in France in enacting maternity leaves for pregnant women in *Women, Work, and the French State*, 169-190. A law mandating maternity leaves was not enacted in France until 1913, despite great success in linking the issue to repopulation.

⁷³ Mary Lynn Stewart has cited the Roussel law of 1874 (which regulated wet-nursing), the divorce law of 1884, and the laws on abandoned children of 1889 and 1904. *Women, Work, and the French State*, 69. See also Sylvia Schafer, *Children in 'Moral Danger' and the Politics of Parenthood in Third Republic France, 1870-1914*, unpublished Ph.D. dissertation, University of California, Berkeley, 1992.

⁷⁴ After the trauma of the First World War, however, the natalist rhetoric reached a fever pitch. For a discussion of this see especially Mary Louise Roberts, *Civilization Without Sexes: Reconstructing Gender in Postwar France, 1917-1927* (Chicago, 1994), esp. Ch. 4 on the law of July 1920, which aimed at eliminating the dissemination of information about contraception and abortion.

among many in which the relationship between a woman's reproductive capacity and the nation were examined and discussed, and only an extremely narrow definition of political significance could justify minimizing the importance of this debate based on the fact that little legislation was passed before 1914. As is so often the case in debates which involve the definition and recomposition of gender roles in western society, the discussion of depopulation in *fin-de-siècle* France points to a larger nexus between knowledge and power which has broad implications for our understanding of how scientific rhetoric and political speech affect and determine the significance which is attributed to individual decisions about sex, family, and parenthood.

The extremely wide range of theories which were invoked to explain the causes of declining fertility in the decades before World War I attests to the scope of this cultural crisis. One current of thought sought to attribute the decline in births to physiological or evolutionary causes, claiming, as did Gaetan Delaunay, that "inferior species are more fertile than the superior [species], and fertility diminishes as one moves upward through the steps of evolution."⁷⁵ Likewise, Dr. E. Maurel, in his work *De la Dépopulation de la France, étude sur la natalité* attributed the diminished growth to the spread of what he termed "*l'hérédo-arthritisme*," a hereditary deficiency which led to an excess of female children, birth defects and infertility.⁷⁶ As the

⁷⁵ Gaetan Delaunay, "La Fécondité," *La Revue Scientifique*, (3 Oct. 1885), 434. An associate of Delaunay's, Dr. Paul Jacoby, developed this idea by comparing the relative fertility of French departments in accordance with his gauges of civilization: population density and the number of "important people" [*personnages remarquables*] who originated in them. See Paul Jacoby, *Etudes sur la sélection chez l'homme* (Paris, 1904), 535-539.

⁷⁶ Maurel, *De la Dépopulation de la France*, 60ff, 85-98. Reflecting the influence of Lamarckian notions of acquired characteristics in France, Maurel attributed the spread of this hereditary condition to a French propensity to

economic historian Joseph Spengler has noted, however, the vast majority of writers rejected the search for physiological causes, supporting instead various arguments which found fault with French society, and with the cultural practices which surrounded reproduction.⁷⁷ Among the members of Waldeck-Rousseau's extra-parliamentary commission, arguments which sought to enumerate the social and cultural causes of depopulation carried considerable weight, presumably because political intervention would have been considered futile against the forces of nature.⁷⁸ Above all, the writers who sought to trace the social causes of depopulation focused on volitional causes. This avenue of investigation accorded well with the assumption that it was individual selfishness which was to blame for the decline in the birthrate. An 1897 article in the newspaper *Eclair* asked "What will become of France if one abandons the birthrate to individual egoism?"⁷⁹ The sociologist Frédéric Le Play and his followers at the journal *La Réforme Sociale* blamed French inheritance laws and the degradation of paternal authority in the French legal code.⁸⁰ Jacques Bertillon cited "[t]he ambition of the father for

over-eating. For a discussion of the importance of Lamarck for French population thinking as it applied to eugenics see William Schneider, "Toward the Improvement of the Human Race: The History of Eugenics in France," *The Journal of Modern History* 54 (June, 1982): 268-91, esp. 270-5.

⁷⁷ Spengler, *France Faces Depopulation*, 136. Spengler gives a useful summary of the explanations given for declining fertility, dividing them into three categories: 1) various descriptions of involuntary sterility, 2) those whose Malthusian influence led them to blame an inability of the French economy to support an increasing population; 3) and those which ascribed the decline to volitional causes with social or cultural origins. Spengler noted that the first category had few supporters, while most writers supported some combination of the latter two.

⁷⁸ Becchia, "Les milieux parlementaires," 222.

⁷⁹ *Eclair*, 29 Jan. 1897, 1.

⁸⁰ See the discussion of Le Play in Zeldin, *France 1848-1945: Anxiety and*

his child" as the primary cause of declining fertility.⁸¹ Emile Cheysson, the engineer and social economist, faulted French women for their excessive "egoism" and their "fear of being dis-comforted" by the "pains of motherhood [and] the cares of education."⁸² A conservative catholic author, D. M. Couturier, wrote that "Depopulation is the most infamous death of a nation because it is a desired and premeditated suicide...It is egoism substituting for divine will..."⁸³ At the opposite end of the political spectrum, the socialist Robert Hertz incorporated these arguments into his own critique of the bourgeois family, "sterilized" by its preoccupation with material goods.⁸⁴ Finally, economist Paul Leroy-Beaulieu blamed the civilizing process of modernity itself, within which he included "the development of education, personal and familial ambition, democratic ideas, competition in diverse professions, the taste for luxury, of an easier life [*de sans-gêne*], an excess of saving [*prévoyance*]..."⁸⁵ Of course, the remedies proposed by these writers differed, according to their various political persuasions. The Catholics desired the re-establishment of their religion and an end to the anti-clerical policies of the Republic; Le Play attacked the meddling interference of the state in the patriarchal family; while Bertillon, Cheysson, and Hertz called for the national implementation of social assistance programs to lift the burden of child rearing from

Hypocrisy, 189-195.

⁸¹ Jacques Bertillon, *Le Problème de la dépopulation*, 23.

⁸² Emile Cheysson, "L'affaiblissement de la natalité française – ses causes – ses remèdes," *Réforme Sociale*, (June, 1891).

⁸³ D.M. Couturier, *Demain: la dépopulation de la France, craintes et espérances* (Paris, 1901), x.

⁸⁴ Hertz, *Socialisme et Dépopulation*, 25.

⁸⁵ Paul Leroy-Beaulieu, *La Question de la population* (Paris, 1913), 220. For similar arguments see Charles Raisin, *La Dépopulation de la France et le Code Civil* (Bourg-en Bresse, 1900), 177; and Turquan, "Contribution à l'étude sur la dépopulation de la France," 8.

the working classes. Nevertheless, their emphasis on the excesses of individualism in French society had a common target: the growing movement in France to establish the grounds for the equal participation of women in public life.

The natalist attack on individualism did not necessarily lead to an explicit confrontation with feminists such as Pelletier, but gender often worked its way into natalist arguments in a heavily coded fashion. Arsène Dumont, whose curious blend of socialist politics and positivist science made him one of the most interesting natalist writers, even appeared to agree with Pelletier on the necessity of distinguishing between biological functions of the individual and social obligations to the collective. Dumont criticized Malthus for having pictured men and women as beings who were entirely motivated by desire. "Man has the generative instinct in common with animals," argued Dumont, "but when he accumulates possessions [*épargne*] and labors, this instinct leads to other results that are different from what animals accomplish with their fertility."⁸⁶ Like Pelletier, then, Dumont held that biology was not necessarily destiny, and he pointed to the fertility decline as the primary evidence that humans were capable of transcending the dictates of their nature.

Unlike Pelletier, however, Dumont could not accept the fertility decline as a positive good. Instead, he developed the critique of modernity found in the work of Beaulieu and others into an all embracing theory of "social capillarity" in which the declining birthrate could be attributed to the widespread selfish desire for social advancement which made people "regard their children as rivals for their own happiness."⁸⁷ Dumont described the action of social capillarity in his influential work *Dépopulation et civilisation*, published in 1890:

⁸⁶ Arsène Dumont, *Dépopulation et civilisation* (Paris, 1890), 41.

⁸⁷ *Ibid.*, 106.

*All men tend to rise from the inferior levels of society to those which are immediately above. This tendency may be blocked by material obstacles...which immobilize him in his position; but the tendency itself is incontestable. Guided by an infallible and fatal instinct, each social molecule throws itself with all the energy available...into the task of unceasingly rising towards a luminous ideal which seduces and attracts it, as oil rises in the wick of a lamp. The more [this ideal] is ardent and brilliant, the more active and devouring is this action of social capillarity.*⁸⁸

This powerful image of the seductive attractions of material and social advancement allowed Dumont to state his "new population principle": the birthrate exists in inverse proportion to the magnetic appeal of individual social improvement. Accordingly, he reasoned, the progress of the race was inversely related to the "development of the individual in value and personal pleasure."⁸⁹ Dumont found "social capillarity" to be most powerful in a liberal democracy such as France, because the establishment of equality in theory but not in fact acted as a continual stimulation to personal ambition. A socialist society, on the other hand, by establishing real equality "would destroy social capillarity, and bring about an infinite multiplication of births."⁹⁰ Unfortunately for Dumont's own career prospects, his socialist convictions prevented his ideas from being wholeheartedly adopted by the natalist mainstream and he committed suicide after being denied a professorship at the School of Anthropology.⁹¹

Nevertheless, Dumont's critique of excessive individualism found a wide audience among later writers, and it is in their work that one can find anxious evocations of the role played by women in

⁸⁸ Ibid.

⁸⁹ Ibid., 130.

⁹⁰ Ibid., 127.

⁹¹ McLaren, *Sexuality and Social Order*, 173.

stimulating a wasteful and debilitating attention to the goal of personal advancement and satisfaction. Georges Deherme defined the decadence of *fin-de-siècle* French bourgeois society in the following terms, citing Dumont in the same discussion:

*Our overheated and incoherent life is unhealthy and absurd. The social scene [le "monde"], the visits, the receptions, the representations, the excessive luxury, the sumptuous feminine toilettes, the endless search for 'relations': to marry young daughters and find connections for young men. These are the imbecile, vulgar crimes of a degenerated class, which is incapable of understanding the obligations of its rank...The woman who wears a hat costing thirty louis and who surrounds her neck with jewelry costing 100,000 francs is a monster who is all the more dangerous because all women envy her and attempt to imitate her.*⁹²

Deherme's careful selection of examples made his message all the more clear: women were particularly susceptible to the egoism which was the ruin of bourgeois society. Women were more likely to be corrupted by the decadent examples of others, they were more likely to be seduced by a taste for luxury, and they were responsible for the eventual ruin of their families, and by extension, the nation.⁹³

⁹² Georges Deherme, *Les Classes moyennes, étude sur le parasitisme social* (Paris, 1912), 302, citation of Dumont, *ibid.*, 300.

⁹³ Deherme's focus on the dangers of female individualism was a continual theme in his work, and he argued for a strict imposition of separate spheres for men and women in the social order: "Is woman inferior to man? Not at all. Woman cannot be separated from man. The individual is only an abstraction. There is the family, the fatherland, and humanity. These are the real beings [*êtres réels*]. They are each composed of men and women...and each attains his [or her] greatest social utility and value in perfecting themselves as such. Above all the woman. Agitation, instability, deviation, changes in social class, and bovaryism [sic] are more harmful for women than men." *Les Classes moyennes*, 198-9.

The anxiety about excessive female individualism, so explicit in the work of Deherme, can also be detected among other natalist writers, although in somewhat more coded language. D. M. Couturier, a catholic moralist, wrote:

*The enemy is not outside, it is in our walls, seated at the hearth of our fatherland. It is installed in the cottages of the poor, in the lodgings of workers, and in the mansions and castles of the rich and powerful. It is everywhere and everywhere it brings with it a voluntary death, the extinction of the race and the ruin of the nation, each hour tearing another piece of flesh from France...The enemy is the voluntary sterility of the French race.*⁹⁴

Nowhere in his description of the "enemy" did Couturier actually mention women in particular, but his evocative choice of imagery, which called to mind the intensely private and gendered interior space of the family, left no doubt as to whose decisions were most to blame for this "voluntary sterility." Who else "sat at the hearth" but the wife and mother? Who else was "sterile" but French wives? Couturier's language, which cannot be seen as accidental, revealed the contours of a powerful consensus: the problematic individual in French society was female.

The idea that feminist claims for the right to control fertility constituted a mis-interpretation of the liberal ideals of equality and individualism found a wide public in *fin-de siècle* France. Anna Lampière, an advocate of woman's education, published a series of articles in the newspaper *Le Temps* in the 1890s, claiming that feminism "offered to a superficial liberalism the advantage of being an application of the "principles of 89," a manifestation of that individualism which is ignorant of all solidarity."⁹⁵

⁹⁴ D.M. Couturier, *Demain: la dépopulation de la France, craintes et espérances* (Paris, 1901), 2-3, 7.

⁹⁵ Anna Lampière, *Le Rôle social de la femme* (Paris, 1898), 3. This work is a collection of the articles published in *Le Temps*.

Lampière called for the "rational use of feminine activities," in accordance with "biological and sociological laws," such that the "harmonious organization of individual life and social life" might be preserved.⁹⁶ Leroy-Beaulieu made a similar argument, warning that legislators who were concerned with allowing women to earn their own livings should beware the "assimilation of woman into men, and avoid the suppression of all legal manifestations of the natural functions of the sexes."⁹⁷ He added that:

*...one must not hide the fact that "the feminist movement"... constitutes...a serious peril for civilization. By rendering the household less desirable, and making motherhood more feared and incommodious, the masculinization of woman must gradually affect the birthrate, which has already shown only too great a tendency to weaken in the majority of civilized countries.*⁹⁸

The curious slippage that occurs in Leroy-Beaulieu's argument, between the supposed immutability of biological definitions of gender and the capacity of social behavior to threaten this only apparent immutability captures the tension and anxiety that pervaded the work of social scientists in this period. Leroy-Beaulieu remained trapped in a double-bind of his own creation, between the desire to invoke a natural law that could dictate the separate spheres of men and women in society, and the necessity of find-

⁹⁶ Ibid., 2-3. Dumont, too, claimed that "the toxic principle [is] this individual idealism, the insufficient sense of solidarity." *Natalité et démocratie* (Paris, 1898), 165.

⁹⁷ Leroy-Beaulieu, *La Question de la population*, 273.

⁹⁸ Ibid., 273. Leroy-Beaulieu concluded by asserting that "a population which remains stationary finishes by languishing, becoming effeminate; and in small families, with only two or three offspring, the children are raised with an overly pusillanimous tenderness, they are surrounded with a softening affection which diminishes their strength of character and mind." Ibid., 291.

ing a human law that could protect the natural order threatened by modern civilization.⁹⁹

Caught at opposite ends of the same irreconcilable divisions – between the biological and the social, on the one hand, and the individual and the collective on the other – the natalists and the neo-Malthusians continued to talk past one another. The natalist critique of French society was primarily an auto-critique of the bourgeoisie, performed on itself by its own self-appointed political and scientific guardians. The neo-Malthusian position on fertility, on the other hand, had a very different audience, aimed not at the middle classes, who were already limiting their births to a large degree, but at the working populations of French cities. In this sense, the fertility debate was not a debate at all, in the dialogic sense of the term. Rather, it was a confrontation between ideological opponents whose respective vocabularies were embedded in a similar set of schematic relationships between nature and society, individual and nation.

In the Malthusian paradigm which held sway throughout much of the century, sexuality was to the individual as reproduction was to society. In each case the first term provided the motivating energy which drove the second. Neither term nor case was

⁹⁹ Other writers found themselves caught in the same dilemma, forced to invoke the external power of social institutions in order to meet the threat to the family brought about by the emancipation of women. Deherme, for example, wrote that "The state can only substitute for the family to the extent that it disassociates it, – and it is above all through the progress of feminism that this is accomplished." (*Les Classes moyennes*, 196.) The socialist Dumont came to the same conclusion, finding the only cure for excessive individualism in the subordination of the individual to the state: "The individual...takes himself as the goal, and considers himself to be the primary purpose [*la cause finale*] of the State and the race. In reality, he must be subordinated to the State, as the State itself must be subordinated to the goal that reason assigns to it in each circumstance." *Dépopulation et civilisation*, 380.

given priority over the other, and the equation was imbued with fatalist implications because of the assumption that the sexual motor would necessarily drive the social body beyond its capacity to support itself. The natalist assumption, on the other hand, that sexuality was to reproduction as the individual was to society, lent priority to the second term in each case, transforming both sexuality and the individual into functional vehicles for the realization of a society that was congruent with the physiological demands of nature. The neo-Malthusians, in an optimistic corollary of the Malthusian assumption and a reversal of the natalist belief, held that the emancipation of sexuality from reproduction would produce the emancipation of the individual from the constraints of an oppressive society. The play of gender in these formulations followed their implicit values. Just as demography made its measure of fertility the population of "nubile" women, so too did natalist propaganda make its measure of national health the extent to which this population was protected and inscribed with the role of motherhood. The neo-Malthusian feminists, on the other hand, attempted to dismantle the social significance of a woman's biological functions, asserting the necessary right of a woman to control her reproductive life.

Conclusion

Despite the tremendous amount of attention paid to depopulation between 1871 and 1914, no substantial changes in social policy were made until after the First World War, which was, among other things, a demographic crisis of unprecedented proportions. During the first half of the Third Republic, the natalist lobby was unable to muster enough support in the Assembly to pass any legislation providing incentives for larger families in France. But this failure should not be taken as a sign that the

issue had not reached its full significance in these years; on the contrary, the depopulation debate served an important ideological function: the attention paid to reproduction provided moralists and reformers with a vehicle for announcing the special obligations which biology entailed for both male and female political participation and citizenship.

The discussion of women's fertility in *fin-de-siècle* France thus exposed the particular difficulties faced by the French in determining the proper relation between the lives of individual men and women, the sphere of the family, and the needs of the national community. Although nationalist fears of a more populous Germany certainly added to the sense of urgency felt by the French in confronting their own restricted birthrate, "depopulation" remained inextricably linked to an attempt by legislators and social scientists to define the social and political boundaries of women's participation both in the private realm and in the public life of the community.

The demographic literature which brought the issue of a declining birthrate to national attention in the 1870s and 1880s contributed a great deal to this focus upon the female population. The technical innovations which lay behind the definitions of *fertilité* and *fécondité* reinforced a general tendency to see the problem in terms of an abdication of motherhood by French women for the sake of individual fulfillment, and gave this view the full weight of empirical science. Just as Zola's Dr. Boutan was able to move effortlessly from an individual women's decision to use contraception to an apocalyptic vision of nature's revenge upon the human species, so to did the demographic literature lay the blame for national decline squarely at the feet of France's excessively "egotistical" wives.

That the neo-Malthusians were able to appropriate the language of biological regeneration in the service of their own quite different political agenda, however, indicates that the language used

to describe these obligations was not inescapably linked to official measures to restrain the reproductive freedom of individual women and men. The neo-Malthusian's critical and rhetorical engagement with the discourse of the population sciences had implications far beyond their actual material accomplishments as propagandists and supporters of family planning, because it set up the possibility of a feminist politics which did not retreat into an essentializing vision of gender roles. Rather, it sought to dismantle the connection between social behavior and sex, making it a matter of individual choice, rather than biological necessity.

Povzetek

OBSTAJAJO SAMO DOBRE MATERE ... –

IDEOLOŠKO UČINKOVANJE ŽENSKÉ PLODNOSTI V FRANCJI PRED PRVO SVETOVNO VOJNO

V desetletjih pred 1914 je padajoča stopnja rodnosti v Franciji postala središče hudega spora, ki je zajel temeljna vprašanja odnosa med razmnoževalno sposobnostjo ženske in njenim sodelovanjem v javnem in političnem življenju naroda. V ozadju razprave je bil tihi sporazum med družbenimi in političnimi opazovalci, da problem, ki ga je treba rešiti v "krizi plodnosti", pomeni iskanje prave družbene razsežnosti materinstva. Kako je ta sporazum postal tako mogočen? Kakšno možno prepletanje idej je postavilo ženska telesa in ženski odnos do razmnoževanja v središče družbene razprave v Franciji?

Ključ do odgovora na to vprašanje je najprej v sami znanstveni literaturi o prebivalstvu. Demografi takratne dobe so okrepili družbeno preveč utemeljeno zvezo med ženskostjo in materinstvom s tem, da so določili indeks plodnosti kot razmerje med

številom rojstev in celotno populacije rodno sposobnih žensk. Dalje, svojevrstna nestabilnost v novem demografskem razločevanju med "fertilité", ki se je nanašala na posamezne ženske, in "fécondité", ki je bila v rabi za označevanje razmnoževalne sposobnosti prebivalstva, je ustvarila novo besedišče za opisovanje razsežnosti materinstva. Tehnične inovacije znotraj demografske literature so zožile osrednji cilj družbenih in medicinskih raziskav na plodnostne vzorce in mnoge privedle do domneve, da je padajoča stopnja rodnosti posledica odpovedovanja žensk materinskim obveznostim. Navsezadnje, ko so bile empirične tehnike merjenja plodnosti izpopolnjene, so začeli gledati na razmnoževanje kot na družbeno odgovornost vseh francoskih žensk.

Natalistični pisci so uporabili demografsko literaturo v podkrepitev trditve, da so padec rodnosti v Franciji povzročile ženske, ki so postavljale svojo lastno ekonomsko zadoščenje in spolno zadovoljitev pred potrebe države. To gledišče je bilo z navdušenjem sprejeto v letih pred prvo svetovno vojno in je prebrodilo široke ideološke ločnice, ki so ločevale republikanske politike od katoliških moralistov, socialiste od liberalcev in progresiste od konservativcev. Majhna, vendar glasna skupina neomaltuzianskih aktivistov je nasprotovala takšnemu mišljenju. Le-ti so – verujoč, da bi popolna ločitev spolnosti od razmnoževanja osvobodila posameznika in predvsem posamezno žensko vseh omejitev represivne družbe – skušali širiti informacije o kontracepciji in spolni higieni med francoskim prebivalstvom. Razprava o plodnosti je tako postala zadnje poglavje nerešenega spora, ki je skušal določiti obveznosti, ki vežejo "posameznika" k nacionalni skupnosti. Medtem ko je bila republikanska politična teorija velikokrat zadovoljna z obravnavo "posameznika" kot nevtralno abstrakcijo, je razprava o plodnosti razkrila, da so nekateri posamezniki, na primer ženske, bolj problematični od drugih. Kljub precejšnji pozornosti, posvečeni depopulaciji med letoma

1871 in 1914, do konca prve svetovne vojne ni bilo večjih sprememb v socialni politiki. V tem obdobju natalistični lobi ni bil sposoben zbrati dovolj podpore v skupščini, da bi uvedel zakon, ki bi spodbujal večje družine v Franciji. Toda, tega neuspeha ne bi smeli imeti za znak, da zadeva ni dobila polnega pomena v teh letih; nasprotno, razprava o depopulaciji je imela pomembno ideološko funkcijo: pozornost, ki je bila posvečena razmnoževanju, je moralistom in reformistom služila kot sredstvo za napovedovanje posebnih obveznosti, ki jih je biologija terjala od politično aktivnih moških in ženskih državljanov .

To, da so si bili neomaltuzianci sposobni prilastiti jezik biološke regeneracije in da so ga uporabljali pri svojem, dokaj drugačnem, političnem delu, dokazuje, da jezik, ki so ga uporabljali pri opisovanju teh obveznosti, ni bil neizbežno povezan z uradnimi ukrepi omejevanja svobode razmnoževanja posameznih žensk in moških. Neomaltuzianski kritični in retorični prispevek k diskurzu znanosti o prebivalstvu je segal prek njihovih resnično oprijemljivih spretnosti kot propagandistov in privržencev družinskega načrtovanja, ker je omogočil feministično politiko, ki se ni omejila na prikazovanje bistva vizije vlog spolov. Skušal je razkriti povezavo med družbenim vedenjem in spolnostjo, tako da je iz tega napravil vprašanje osebne izbire ne pa biološko potrebo.

LOTERIJA SKOZI STOLETJA

DARJA MIHELICH*

Igra na srečo

Tip igre z zvenečim imenom igra na srečo¹ je nedvomno poseben način razvedrila (če temu smemo tako reči), ki zaradi nepredvidljivosti izida pomeni avanturo.

Čeprav znanje, veščina in izkušnost pri marsikateri od teh iger niso zanemarljivi, pa ima pri igri na srečo – kot pove že njeno ime – odločilen pomen sreča, to je naključje, in ne prirojeno ali pridobljeno znanje in spretnost. Značilnost naključja je, da se primeri nenadejano, slučajno. Naključja nas čakajo na vsakem koraku: to so nepričakovana in nenačrtovana srečanja z znanci, nekdo nam pred nosom kupi zadnjo vstopnico za kino, zelo naključna pa je tudi točnost naših vremenskih napovedi ...

V igri na srečo naključje omogoči – za enega od partnerjev – goden izid. Tega navadno predstavlja zadetek oziroma dobitok (v blagu ali denarju). Uspeha v taki igri ni mogoče predvideti ali napovedati vnaprej. Srečnemu naključju za eno stran v igri seveda

* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Gosposka 13, Ljubljana, Slovenija

¹ Nekaj literature o teh vprašanjih: J. Huizinga, *Homo Ludens, Vom Ursprung der Kultur im Spiel*, Reinbek bei Hamburg 1956; J.-O. Grandjouan, *L'Astragale et le pari*, Paris 1969; J. Gizycki-A. Gorny, *Človek in hazard*, Ljubljana 1972 (prev. B. Verbič.)

ustreza nesrečno naključje za drugo: za drugo stran je izid igre neugoden.

Srečen ali ugoden izid igre na srečo se navadno izraža v materialnem dobitku zmagovalca. Seveda brez nič ni nič. Srečni dobitki ne padajo kar z neba, ampak je treba zanje tudi nekaj žrtvovati (vložiti) – seveda ob tveganju, da bo vloga izgubljena in da bo dobitok izostal oziroma pripadel nasprotni strani. Pri igri na srečo sicer nasprotne strani v igri enako tvegajo (vložijo enak delež), enaka so tudi njihova začetna upanja na uspeh, izid igre pa ni enak. Ugoden in neugoden izid igre na srečo se merita v pozitivni oziroma negativni razliki seštevka dobitka in izgube. Posameznikov se v taki igri neredko drži sreča ali smola.

Igre na srečo nimajo prav dosti skupnega s treznim razmišljanjem. Tveganje ob možnem dobitku je za marsikoga neustavljiv izziv. Strastna predanost tem igram je pri zasvojenih močnejša od še tako silne emocije, skoraj jo je moč primerjati z odvisnostjo od droge. Sodelovanje v igrah na srečo si v prvi vrsti lahko privoščijo tisti, ki imajo dovolj pod palcem. Na videz nezdržljivo z logiko pa je, da je bleščeča privlačnost iger na srečo neustavljiva zlasti v časih gospodarskih kriz. V igre na srečo se tedaj vključujejo ljudje, ki so na pragu revščine, v lov za srečo pa so pripravljene vložiti poslednji prihranek. Zdi se, da smo priče podobnemu pojavu tudi pri sodobnih krizah nekdanjih (real)socialističnih držav ...

Privlačnost iger na srečo ima več plati.

- Igra na eni strani priteguje igralce, kadar je verjetnost ugodnega izida velika. Igra, pri kateri je verjetnost zmage za obe sodelujoči strani uravnovešena (razne stave, kot npr. metanje kovanca glava-grb, igra par-nepar, polno-prazno, tudi mora), vloga pa razumna, bo hitro privabila ljudi tekmovalno-pustolovskega duha.
- Po drugi strani pa so v praksi zelo razširjene in priljubljene igre, pri katerih je ugoden izid za igralca redek ali celo izjemen

(npr. loto, ekspresna loterija, športna napoved, srečke rednih in izrednih kol, razna žrebanja v reklamne namene, dandanes 3 x 3, podarim–dobim – ta igra pa po utemeljitvah poznavalcev ni tipična igra na srečo, saj je do dobitka upravičen le tisti, ki pravilno odgovori na zastavljena vprašanja na kartici). Te igre običajno pritegujejo igralce s spodbudo, ki jo pomeni (sicer minimalna) možnost fantastično visokega dobitka ob razmeroma majhnem vložku (z veliko možnostjo izgube). V šali lahko primerjamo možnost zadetka na naši loteriji z možnostjo, da nekoga zadene strela ...

- Tretji tip, igro z visokim tveganjem (vlogo) in visokim dobitkom, pa srečamo v motivu narodne pripovedke, ko pogumni mladenič tvega lastno glavo, nasprotna stran (kralj) pa roko svoje hčere in pol kraljestva. Izid pravljice je za mladeniča pravljичno srečen. Taka igra dandanes v praksi redko najde paralelo, v preteklosti pa nanjo spominjajo božje sodbe, ki so odločitev prepuščale naravi, dvoboju ipd.

Ta raziskava je posvečena zgodovini drugega omenjenega tipa iger. Sodobna podoba teh, dandanes zelo razširjenih množičnih iger na srečo seveda ni nastala čez noč. Njihovi začetki segajo daleč nazaj v preteklost.

Zgodovina množičnih iger na srečo

Neko vrsto "*praloterije*" srečamo že v *rimskem času*. Bila je tesno povezana z decembrskimi saturnalijami. Med prisotne so razdelili tablice ali žrebe, ki so predstavljali različne nagrade oz. omogočali zadetek. Igra je bila namenjena razvedrilu in požitvi praznika. Cesar Avgust je v 1. stoletju našega štetja igro popestril: darila pri njegovih loterijah so bila včasih smešne malenkosti. Udeleženci so pri igri že sodelovali z denarnimi vložki, vendar pa niso vsi zadeli daril.

Pri igrah, ki so bile prirejene v čast večnosti cesarstva, je Neron oblikoval javno loterijo: vsak dan je dal med ljudstvo razdeliti 1000 igralnih vstopnic, zadetki pa so bili vredni premoženje.

Cesar Elagabal je v 3. stoletju igro približal današnji. Pol zadetkov je bilo koristnih in dragocenih, pol pa smešnih in brezvrednih.

Ta igra je imela predvsem zabaven in ne pridobitniški značaj.²

Loterija rimskega tipa se je v Evropi v skromnem obsegu obdržala tudi v *srednjem veku*, razcvetela pa se je v novem. Francoski vladar Ludvik XIV. je baje v Franciji 1685 obnovil običaj starih rimskih loterij. Bleščečo loterijo je priredil ob poroki ene svojih hčera. Njeni spremljevalci so vlekli žreb za najdragocenejše izdelke pariških obrtnikov.³

Prava loterija se je po stari celini širila iz Italije. Tip *številčne loterije* izvira iz Genove. Pri dopolnjevanju velikega sveta so od 90 članov sveta vsakič razrešili pet članov. To je bil povod, da so ljudje stavili na posamezne kandidate. Imena kandidatov je kasneje zamenjalo 90 števil. Tako se je izoblikoval loto, ki ga je v Genovi okrog 1620 vpeljala država.

Razširil se je po vsej Italiji, odtod v 17. stoletju v Francijo, okrog srede 18. stoletja pa tudi drugam: 1752 na Dunaj, 1754 v Prago.⁴

Države so se že kmalu od sredine 17. stoletja začele polaščati te špekulativne in donosne igre. Loterija je marsikje postala državni vir dohodka. Pogosto so jo organizirali v humanitarne namene. Igralna strast, ki je neredko uničila srednje premožne sloje, je od sredine 19. stoletja naprej botrovala prepovedim loterije.

² *Nuovo dizionario universale tecnologico o di arti e mestieri e della economia industriale e commerciante* 33, Venezia 1843, 110-112.

³ J. Gizycki-A. Gorny, *Človek in hazard*, Ljubljana 1972.

⁴ *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* V, Berlin – Leipzig 1932 – 1933, 1425 – 1431.

Loterija v notranjeavstrijskih alpskih deželah

V *stari Avstriji* je država izključno pravico oziroma privilegij za prirejanje genovske loterije oddajala v zakup. Od 4. decembra 1761 do 31. marca 1770 je zakupil to pravico Ottavio, grof di Cataldo. Njegovim prireditvam so konkurirali srečolovi s tobačnicami in galanterijo, zato jih je Marija Terezija (31. marca 1769) prepovedala.

S patentom 17. marca 1770 sta si privilegij za genovsko loterijo pridobila Andre Baratta in njegova družba. V nemških in ogrskih deželah naj bi v tem času ne bilo drugih loterij in srečolovov. Izvzeti so bili srečolovi *Silberglückshafen*, ki so jih prirejali v glavnih mestih ob semanjih dneh, dunajska *Porcellainlotterie* in pa tudi cesarska *grössere Lotterie*. Vladar je smel prirejati loterije na področjih, kjer Baratta ni imel loterijskega privilegija. Podložniki niso smeli igrati pri tujih loterijah.

Da bi preprečili goljufanje, naj bi se na Dunaju ali v drugih krajih ustanovila posebna tiskarna, ki bi tiskala izključno stvari za loterijo. O poslovanju loterije je bilo treba voditi knjige. Njeno dejavnost so budno spremljali posebni nadzorniki. Arhiv z vlečnimi lističi vsakokratne prireditve je bil zaklenjen z dvema ključavnicama, ključ od ene pa je hranil vladarjev uradnik. Loterija je bila zasnovana tudi v dobrodelen namen; na seznamu vlečnih števil so bila vpisana imena poštenih, revnih deklet. Tistim petim, katerih imena so bila na izžrebanih petih številkah, je pripadlo po 30 goldinarjev.

Za kavcijo je moral Baratta vplačati v dunajsko Banco-hauptcasso 300 000 goldinarjev, banka pa je jamčila za izplačilo dobitkov.

Baratta je 30. decembra 1777 podaljšal zakup privilegija do 31. marca 1786. Tokrat je moral za kavcijo vplačati 500 000 goldinarjev v dunajsko banko. Namesto prispevka za poštena revna dekleta pa je bil poslej dolžan poravnati letni pavšal,

namenjen pobožnim ustanovam. Odlok o podaljšanju zakupa poleg splošnega navodila o poslovanju omenja tudi pravila igre za genovsko loterijo.

Od 90 številčk se žreba 5 številčk:

- če je na izžrebano številko stavil le en igralec, dobi 14-krat toliko, kot je stavil;
- če je zadel tudi zaporedje, kdaj po vrsti bo izvlečena njegova številka, dobi 67-kratno vloženo vsoto;
- če pri napovedi zaporedja zgreši, ne dobi ničesar, razen če je hkrati stavil na številko tudi navadno: v tem primeru mu pripade 14-kratna vloga;
- če je stavil na dve številki (ambo) in sta obe izžrebani, dobi 240-kratno vlogo;
- če je od ambe izžrebana le ena številka, ne dobi ničesar, razen če je hkrati na številki stavil tudi navadno; če pa je stavil tako in zadel obe številki, mu pripada izplačilo za ambo in za vsako posamezno od obeh izžrebanih številčk;
- če je stavil na tri številke (terno), mu – če ima srečo –pripade 4800-krat toliko, kot je stavil; hkrati lahko stavi še na tri ambe, in če je zadel, dobi izplačano vse; pri vplačilu 1 goldinarja za terno in po 1 goldinarja za vsako od treh amb, bi zadetek znašal 5520 goldinarjev;
- če zadene vseh pet številčk in je stavil 10 goldinarjev za 10 tern in 10 goldinarjev za 10 amb, mu pripade 50 400 goldinarjev.

Jožef II. pa je očitno presodil, da bi bilo dobro dohodek od genovske loterije vrniti v neposredno državno okrilje. Ko se je Baratti iztekel zakup, je cesar 21. oktobra 1787 odločil, da bo prepustil nadaljevanje genovske loterije posebni komorni direkciji na Dunaju, ki naj bi vodila loterijo za račun državne blagajne.

V *Ljubljani* se je loterija kmalu udomačila. Septembra 1772 se omenjajo žrebanja, ki so bila v veliki dvorani deželnega dvorca,

to pa je bilo – kje drugje kot v veliki dvorani sedanje Slovenske akademije znanosti in umetnosti, kjer dandanes potekajo slovesne prireditve in skupščine akademikov!

V osemdesetih letih 18. stoletja so deželni dvorec prezidavali in mesečni obred žrebanja loterije se je začasno preselil v ljubljanski rotovž. Občasna sovpadanja žrebanja in sej ter zaslišanj na magistratu so bila za uslužbenca magistrata nevzdržna. Njihova prošnja, da se loterija vrne v deželni dvorec, je bila uslišana z utemeljitvijo, da je to žrebanje v korist deželnemu pravu in naj zato dežela tudi prevzame breme, da se to dogaja v njeni stavbi. Loterija si je našla tudi ugledne poslovne prostore. Od pomladi 1781 do začetka 1788 je komora najela za 215 goldinarjev letno v najem prostore za loterijo v hiši barona von Erberga. Šlo je za 10 sob, 5 obokanih prostorov, hlev, obokano garažo za voz, klet pod velikimi stopnicami in podstrešje.

Ko je ta zakup potekel, so se zaradi ukinitve samostanov pokazale nove namestitvene možnosti. Med tremi možnimi lokacijami je po daljšem omahovanju izbor padel na stiški dvorec (ki je kasneje gostil ljubljansko pedagoško akademijo, sedaj pa ljubljansko glasbeno akademijo), v katerem je direkcija loterije maja 1788 pridobila prvo nadstropje.

Problem pa je bil z zgornjim nadstropjem, kjer je bilo vojaško stanovanje in ga ni bilo mogoče izprazniti. Zato se je sedež loterije čez tri leta (jeseni 1791) ponovno preselil, ko ji je okrožni glavar odstopil svoje lepo stanovanje.

Marija Terezija je objavila tudi povsem konkretna navodila o poteku druge množične igre, privilegirane cesarsko – kraljevske velike loterije ("*grosse Lotterie*"), ki je imela značilnosti srečolova, v patentu, izdanem 29. marca 1770 na Dunaju.

Vse listke za udeležbo so stresli v kolo sreče, vse listke za polne in prazne zadetke pa v drugo kolo sreče ali v ustrezno posodo (sod). Listke je bilo treba dobro premešati (kolo večkrat zavrteti, sod pa pred žrebanjem postaviti na glavo). Pod budnim nadzorom

dveh komisarjev sta žrebala dva revna fantiča iz sirotišnice. Na eni strani je prvi fant vlekel iz bobna številke žrebov, na drugi pa drugi fant listke za polne in prazne zadetke: te je odprl, izklical in pokazal komisarju, da jih je preveril in zabeležil. Od dobitkov se je smelo odtegniti 12% za stroške in pobožne ustanove. Patent je bil opremljen tudi s tabelaričnim prikazom izračuna loterije, ki ga predstavljam poslovenjenega.

Načrt

Število nagrad	Vrednost nagrade v goldinarjih	Seštevek nagrad enakih vrednosti v goldinarjih
1	— 50 000	— 50 000
1	— 30 000	— 30 000
1	— 20 000	— 20 000
1	— 15 000	— 15 000
1	— 10 000	— 10 000
1	— 6 000	— 6 000
2	— 4 000	— 8 000
10	— 1 000	— 10 000
12	— 500	— 6 000
20	— 300	— 6 000
40	— 200	— 8 000
110	— 100	— 11 000
800	— 75	— 60 000
1 000	— 60	— 60 000
2 000	— znaša skupaj goldinarjev	— 300 000

Obračun

Dohodek

6000 lističev po 50 goldinarjev znaša 300 000 goldinarjev

Izdatek

2000 dobitkov znaša 300 000 goldinarjev

Ker od 6000 lističev zadane 200 lističev, prideta na polni zadetek natanko dva prazna.

Tudi velike loterije vladarica ni pridržala zase. Kot je razvidno iz zapisa z dne 25. maja 1770, je imel od 1. aprila 1770 do 31. marca 1778 pravico do prirejanja te loterije v nemških in madžarskih dednih deželah Abraham Wezer.⁵

Loterija se je razvila tudi v družabnejši obliki kot javna ali družinska igra z italijanskim imenom tombola. Pri njej se žrebajo številke od 1 do 90, igralci pa sodelujejo z listki, na katerih je vpisanih več števil. O zadetku -- ki pa ni denaren, ampak materialen -- odloča ujemanje zapisanih števil z izžrebanimi. Tombola je začela svoj zmagoviti pohod v 18. stoletju.

Loterija in sistematična zakonodaja

Kakor danes je tudi v 19. stoletju loterija bila vir državnih dohodkov.

S patentom iz 17. decembra 1809 je cesar Franc I. pooblastil štiri dunajske menjalnice, da v povezavi z loterijo organizirajo posojilo 10 milijonov goldinarjev s 4% letno obrestno mero. Posojilo naj bi služilo kritju izrednih državnih potreb. Patent je

⁵ Arhiv Slovenije, Stan. I/79, škatla 126; Gub. II/1787--1794.

vseboval cesarsko zadolžnico, načrt in pojasnila k loteriji ter druga določila.

Loterijska žrebanja naj bi bila januarja 1811, 1812, 1813, 1815, 1817, 1819 in 1821. Vsota dobitkov vsakega žrebanja naj bi znašala 200 000 goldinarjev. Pri prvem in zadnjem žrebanju naj bi zadelo po 500 srečk, pri drugih po 1000. Dolžni kapital naj bi se izplačal v petih enakih obrokih januarja 1817, 1818, 1819, 1820 in 1821. Za vsoto 10 milijonov goldinarjev so smele menjalnice izdati 20 000 delnih zadolžnic (po 500 goldinarjev).⁶ Cesar Franc I. je 13. marca izdal na Dunaju obsežen Loto-patent v 36 členih, s katerim je skušal vnesti več reda in preglednosti v loterijsko poslovanje, denar svojih hazarderskih podložnikov pa zadržati v deželi.

Dotedanji igralni cenik je ostal nespremenjen. Vložki v številčno loterijo so se lahko opravili na štiri načine:

- na nedoločena vlečenja
- na določena vlečenja
- na ambe
- na terne.

Zadetek pri nedoločenem vlečenju se je izplačal v višini 14-kratnega, pri določenem v višini 67-kratnega, pri ambi v višini 240-kratnega in pri terni 4800-kratnega vložka. Vložek ni smel znašati manj kot 3 krajcarje.

Igralo se je lahko pisno ali osebno pri zbiralcih loterijskih stav. Za plačilo v gotovini je moral zbiralec izpolniti uradni listek o vlogi in ga izročiti igralcu. Listki so bili opremljeni s kontrolno črko, številko in potrdilom cesarske loterijske direkcije. To potrdilo je bilo natisnjeno na sredi med listkom o vlogi, ki ga je prejel igralec, in kontrolnim listkom, ki ga je zadržala direkcija.

⁶ Sammlung der sämmtlichen politischen und Justiz-Gesetze, welche unter der Regierung Sr. Majestät, Kaisers Franz des I. in den sämmtlichen k. k. Erblanden erlassen worden sind, in chronologischer Ordnung I, Wien 1812, št. 137.

Potrdila so se po končanem zbiranju v roku 24 ur pred žrebanjem oddala ustreznemu loterijskemu uradu skupaj z izvirnimi seznamami. Cesarski loterijski urad je imel pravico sprejmati vložke v celoti ali le delno ali jih zavrniti. Zmanjšane ali zavrnjene vložke so zbiralci vrnili le ob predložitvi izvirnega listka o vlogi.

Loterijska žrebanja so bila ob vnaprej objavljenih dnevih. Pet izvlečenih števil je določalo dobitke. Ti so bili izplačani v gotovini prinašalcem izvernih listkov o vlogi. Prinašalci so veljali za upravičene dobitnike. Dobitke je bilo mogoče dvigniti v roku treh mesecev od žrebanja.

Vložki v tuje velike loterije in v tuje javne številčne loterije, v tuje zasebne številčne loterije ali banke so bili prepovedani. Tujci tudi niso smeli razpečavati takih stavnih listkov med domačini. Žrebanje blaga, dragocenosti in kakršnihkoli vrednostnih papirjev je bilo dovoljeno le s soglasjem dunajske loterijske direkcije ali deželnih loterijskih uradov. Igranje za nepremičnine, denarne dobitke ter tisto, ki je bilo pridržano posebnim žrebanjem ali veliki državni loteriji, je bilo prepovedano. Srečolov in podobne igre, kjer so bili dobitki izplačani v galanteriji, zlatnini ali srebrnini, dragocenostih ali vrednostnih papirjih, so bili brez izrecnega dovoljenja prepovedani. Številčna loterija na javnih ali privatnih mestih, ki je bila organizirana v korist bankirja, dalje igri z imenom "tombola" in "biribis" ter druge lotu podobne igre, so bile podvržene globi.

Plačilna nezmožnost kršilca je bila nadomeščena z zaporom od enega do šestih mesecev.

Patent je bil oznanjen na Štajerskem in Kranjskem 22. maja 1813, pravnomočen pa naj bi postal 1. avgusta⁷

Država se je tudi kasneje zanimala za loterijo. Leta 1833 je

⁷ Sr. k. k. Majestät Franz des Ersten politische Gesetze und Verordnungen für die Österreichischen, Böhmischen und Galizischen Erbländer, 40, Wien 1815, št. 27, 51.

ponovila najpomembnejše prepovedi iz leta 1814 objavljenih predpisov. Prepovedano je bilo: vsako vlaganje v tuje velike loterije, vsako vlaganje v tuje javne številčne loterije in v tuje zasebne številčne loterije ali banke, žrebanje blaga, dragocenosti in vsakovrstnih vrednostnih papirjev, če za to ni bilo izdano dovoljenje; prepovedano je bilo vsako žrebanje za denarne dobitke ter tisto, ki je bilo pridržano posebnim žrebanjem ali veliki državni loteriji. Vsi tovrstni žrebi, vložni listki, vložne pole in predmeti nedovoljene loterije naj bi bili zaseženi. O tem naj bi se vodil natančen zapisnik, pri čemer je bilo treba ugotoviti krivdo ali nedolžnost stranke.⁸

Tudi druge prepovedi iz patenta (1813), ki so zadevale sodelovanje pri tujih loterijah, so se ponavljale.

Zaradi nespoštovanja je bilo treba 1826 ponoviti prepoved posedovanja srečk tujih loterij. Take srečke je bilo treba uničiti.⁹ S kasnejšim dekretom je bilo uničenje tujih loterijskih srečk omejeno le na srečke, ki so bile sicer poslane iz tujine z namenom prodaje, a še niso prešle v last domačinov. Lastništvo takih srečk je bilo sicer kaznivo, zaplemba in uničenje pa zanje nista bila predpisana.¹⁰

Po določilu iz 1840 so bila tudi iz tujine poslana pisma z vabili za udeležbo pri zadolžnicah za srečke v zvezi s posojili avstrijskemu cesarstvu obravnavana kot pisma s tujimi loterijskimi srečkami.¹¹

Prepoved posebnih loterij brez cesarskega dovoljenja je bila

⁸ Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illirien, 15, Laibach 1834, št. 60, 61.

⁹ Kot v op. 8, 8, Laibach 1830, št. 94.

¹⁰ Kot v op. 8, št. 37.

¹¹ Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien, 22, Laibach 1842, št. 43.

ponovljena z odlokom dvorne komore in gubernijsko uredbo za Kranjsko ter beljaški okraj Koroške maja 1821.¹²

Z dekretom in gubernijsko uredbo za omenjeno področje so bile 1823 ponovno prepovedane številčna loterija v korist bankirja, kot tudi vse druge loteriji podobne igre. Izrecno se je omenjala prepoved za "Lotto-Dauphin", ki so ga igrali v kavarnah in točilnicah.¹³

Ponavljjanja prepovedi kažejo, da so bile neučinkovite in da so bile razne loterijske igre zelo razširjene.

Na cesarski loterijski patent se je skliceval tudi dekret dvorne komore, da se predmet žrebanja zapleni, če je ob uvedbi raziskave kazenskega primera še dosegljiv.¹⁴

Javne najave loterij za nepremičnine niso smele omenjati (konkurečnih) primerjav, prednosti in slabosti sočasnih drugih tovrstnih prireditvev.

Z neizpolnjenimi srečkami za žrebanje vrednostnih papirjev s pomočjo številčne loterije so se izvajale različne poneverbe v korist loterije. Odlok iz 1827 je predpisal pogoje za dodelitev dovoljenja za natis srečk za žrebanje vrednostnih papirjev s pomočjo številčne loterije.¹⁵

Odlok dvorne komore in gubernijska okrožnica za Kranjsko in beljaški okraj iz 1824 navajata tudi izjemne primere, v katerih ni bilo treba izplačati dajatve za spremembo posestne pravice:

- če žrebanja sploh ni bilo
- če se je dobitnik namesto za posest odločil za denarno odškodnino, ki jo je ponujal igralni načrt

¹² Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Herzogthum Krain und der Villacher Kreis Kärnthens im Königreiche Illyrien, 3, Laibach 1824, št. 97.

¹³ Kot v op. 12, 5, Laibach 1825, št. 161.

¹⁴ Kot v op. 9, št. 2.

¹⁵ Kot v op. 8, 9, Laibach 1830, št. 72, 130.

- če je dotedanji posestnik izžrebal svojo lastno posest.¹⁶
- Loterijski patent je za prestopnike predpisoval denarno kazen. Leta 1829 je odlok določil, da sme cesarsko-kraljevska dvorna komora ali deželno pravo spremeniti denarno kazen v zaporno; odlok je bil še istega leta preklican. Sprememba denarne kazni v zaporno je bila možna le v izjemnih primerih, kadar kazni ni bilo mogoče izterjati.¹⁷
- Leta 1836 je bilo prepovedano kupčevanje s srečkami in dobitki kot pridobitna panoga, ki dotlej še ni bila nikjer uzakonjena.¹⁸
- Leta 1840 predpisana kazen za tovrstnega kršilca je znašala 2 do 100 goldinarjev.¹⁹
- Loterijske srečke so bile ožigosane. Dekret iz 1841 je odpravil žigovanje za loterijske srečke, kadar se je žrebalo za vrednostne papirje ali materialne dobitke.²⁰

Stara in nova (stara) Jugoslavija

Po določilu iz 1846 so prošnje za odobritev žrebanja materialnih zadetkov bile podvržene taksi za žig, ki je znašala 30 krajcarjev za polo.²¹

Loterij se je dotaknila tudi zakonodaja v stari Jugoslaviji. Za prireditev loterije je bilo potrebno soglasje zakonodajalca. Tudi igranje v tujih loterijah je bilo - še po stari avstroogrski praksi - prepovedano, ker ni bilo dovoljeno posedovati tuje srečke.²²

¹⁶ Kot v op. 12, 6, Laibach 1826, št. 165.

¹⁷ Kot v op. 8, 11, Laibach 1831, št. 42., 149.

¹⁸ Sammlung der politischen Gesetze und Verordnungen für das Laibacher Gouvernement--Gebiet im Königreiche Illyrien, 18, Laibach 1839, št. 124.

¹⁹ Kot v op. 11, št. 59.

²⁰ Kot v op. 11, 23, Laibach 1843, št. 117.

²¹ Kot v op. 11, 28, Laibach 1850, št. 110.

²² M. Dolenc, *Tolmač h kazenskemu zakoniku kraljevine Jugoslavije*, Ljubljana

Po drugi svetovni vojni je jugoslovansko ministrstvo za finance 28. avgusta 1946 določilo, da naj se prirejanje loterij in drugih iger na srečo, tombol ipd. opravlja le v humanitarne in kulturno-prosvetne namene. Odobriti jih je morala pristojna oblast. Dobitki naj bi bili v blagu in ne v denarju. To določilo je sprejela na znanje in ga upoštevala tudi vlada republike Slovenije.²³

Konec 1952 je država proglasila loterijo za ustanovo s samostojnim financiranjem, dve leti kasneje, maja 1954, pa za finančno samostojen zavod.²⁴

Temeljni zakon o jugoslovanski loteriji (s sedežem v Beogradu) je izšel hkrati s temeljnim zakonom o igrah na srečo, ki je bil objavljen 1962 in je k igram na srečo prišteval loterije, tombole, športne napovedi, loto in druge igre, ki se jih je udeleževalo veliko število ljudi, ki so imeli možnost zadeti dobitke v denarju in stvareh, pri katerih pa končni izid ni (bil) odvisen od znanja in spretnosti udeležencev, ampak od naključja ali kakega negotovega dogodka. Prirejanje takih iger naj bi služilo pridobivanju finančnih sredstev za socialno-humane, kulturno-prosvetne in telesno-vzgojne namene in za gospodarsko reklamo. Pri loterijah in tombolah so morala pravila igre na srečo vsebovati tudi podatek o vrednosti izdanih srečk oziroma tombolskih tablic. Naveden je moral biti tudi zadnji rok, do katerega so se smele prodajati srečke ali tombolske tablice oziroma sprejemati vplačila za udeležbo v igri. Jugoslovanska loterija je smela prirejati vse vrste iger na srečo v smislu tega zakona in ni potrebovala posebnega dovoljenja za to. Temeljni zakon o Jugoslovanski loteriji je loterijo opredelil kot samostojno organizacijo, ki se ukvarja s prirejanjem iger na srečo. Naklonjenost države do te institucije je pojasnjena z delitvijo dohodkov loterije: en del se

1929, 267-268, 542-543.

²³ Po gradivu Arhiva Ministrstva za notranje zadeve.

²⁴ Uradni list FLRJ, 19/1954.)

je izplačal v obliki dobitkov, drugi za poslovne stroške in plače ter sklade, tretji pa se je delil med družbene organizacije za financiranje socialno–humanih, kulturno–prosvetnih in telesno–vzgojnih dejavnosti.²⁵

V tem pogledu je še zgovornejše določilo dopolnjenega zakona o Jugoslovanski loteriji iz 1965, po katerem je dohodke, ki so pripadali družbenim organizacijam, razdelil Zvezni izvršni svet na predlog sveta Jugoslovanske loterije:

- Zvezi združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Jugoslavije
- Zvezi delovnih invalidov Jugoslavije
- Zvezi gluhih Jugoslavije
- Zvezi slepih Jugoslavije
- Zvezi društev za pomoč mentalno nezadostno razvitim osebam v SFRJ
- Jugoslovanskemu Rdečemu križu
- Svetu organizacij in ustanov za otroško vzgojo Jugoslavije Družba in vzgoja
- Jugoslovanskemu odboru za socialno delo
- Zvezi defektologov Jugoslavije
- Jugoslovanski zvezi proti alkoholizmu – za financiranje socialno–humanih dejavnosti
- zveznim organizacijam za tehnično kulturo – za financiranje objektov in opreme za objekte tehnične kulture.

Centralno (iz Beograda) vodeni sta bili tudi igri športna napoved in loto. Dohodki od športne napovedi in polovica dohodka lota, ki so bili namenjeni družbenim organizacijam, so se smeli uporabljati za gradnje in adaptacije telesno–kulturnih objektov, o čemer je odločala Zvezna komisija za telesno kulturo.²⁶

Do 1972 je bila Jugoslovanska loterija enotna organizacija, tega

²⁵ Uradni list FLRJ, 22/1962; Uradni list LRS, 27/1962.

²⁶ Uradni list SFRJ, 16/1965.

leta pa se je razdelila na devet organizacij – nastal je Loterijski zavod Slovenije s sedežem v Ljubljani.²⁷

Summary

LOTERY THROUGH CENTURIES

Mass games of chance similar to lotteries are very old. A kind of "proto-lottery" existed even in Roman times and was connected to the Saturnalia in December. All those present would receive tablets or lots which represented different prizes. The game was intended for entertainment. In the first century A.D. the participants had to deposit stakes, but not all won prizes. In the third century A.D. the game started to resemble the present-day games. Half of the prizes were useful and valuable and the other half were worthless and ridiculous items. The game was primarily intended for entertainment and not for gain. The Roman-type lottery persisted on a small-scale in Europe in the Middle Ages and began to flourish in the modern age.

The proper numerical lottery spread over Europe from Italy, having originated in Genoa. Whenever five members of the city's 90-member Grand Council were to be replaced by new members, people would bet on the names of individual candidates. The names were later replaced by 90 numbers. The game of lotto was thus introduced in Genoa by the state around 1620. From there it spread to all of Italy, then to France in the 17th century and in the 18th century to other countries. After the middle of the 17th century the states began to appropriate this speculative and profitable game. In many countries the lottery became a source of funds for the state budget. Lotteries were often organ-

²⁷ Uradni list SRS, 54/1972.

ised for humanitarian purposes. The passion for gambling which ruined many averagely wealthy families eventually led to the ban on lotteries in the middle of the 19th century.

In old Austria the state used to grant a licence for the Genoatype lottery until Josef II entrusted the management of the lottery to a special directorate in Vienna which organised lotteries for the account of the state treasury. In order to preclude fraud, a special printing house for lottery material was established in Vienna and the keeping of books on lottery business was decreed. The lottery was placed under the strict surveillance of special supervisors. Soon after, lotteries gained ground in Ljubljana. There is a reference on the drawing of lots in the grand hall of the provincial palace in September 1772. The lottery was first located in Baron von Erberg's mansion and later in the Stična manor house.

Maria Theresa gave specific instructions for the grand Austro-Hungarian lottery ("grosse lotterie") in a patent issued in Vienna in 1770, and granted a licence for the management of the lottery. In the 19th century the lottery continued as a source of funds for the state budget and was the subject of many patents. In 1813 Emperor Franz I issued an extensive Lotto patent in Vienna containing 36 articles, with a view to introducing order in the management of the lottery and keeping the money of his gambling subjects within the bounds of the state.

In pre-war Yugoslavia lotteries were legally regulated. The organising of lotteries was subject to the legislator's consent. Participation in lotteries in foreign countries was prohibited.

In 1946 the Yugoslav Ministry of Finance decreed that lotteries and other games of chance should only be organised for humanitarian and cultural/educational purposes, subject to approval by the competent authority. The prizes were not in the form of money but in the form of commodities. This decree was also observed by the government of the Republic of Slovenia. The basic law

on Yugoslav lotteries (its headquarters being in Belgrade) was issued parallel with the 1962 basic law on games of chance, which classified under this title lottery, bingo, sports contest forecasting, lotto and other games with large-scale participation of people who stand a chance of winning prizes in money or goods, in which the final outcome does not depend on the knowledge or skill of the participants but on chance or some uncertain event. Such games could be organised in order to collect funds for welfare, humanitarian, cultural/educational and physical education purposes and for advertising.

PODPISOVANJE PETICIJ ZA ZEDINJENO SLOVENIJO 1848

MANIPULACIJA ALI ZAVESTNO POLITIČNO DEJANJE?

STANE GRANDA*

V slovenski politični zgodovini zadnjih stopetdesetih let imamo tri množična politična gibanja: izrekanje za Zedinjeno Slovenijo 1848, taborsko gibanje in deklaracijsko gibanje med prvo svetovno vojno. Skupna značilnost teh vrenj je, da so zajela široke, tudi najpreprostejše plasti prebivalstva. Ob tem se samo po sebi zastavi vprašanje, kaj je pritegnilo preproste, celo številne nepismene ljudi v javno politično izrekanje. Politični in nacionalni nasprotniki so zelo radi kazali s prstom na duhovščino, ki naj bi za politične cilje zlorabljala verska in nacionalna čustva in občutek pripadnosti krajevni cerkvi. Nekateri so v tem videli korenine in manifestacijo slovenskega klerikalizma. Čeprav takšne trditve ne zaslužijo posebne pozornosti, pa so nevarne, saj dajejo hrano trditvam, da naj bi bili Slovenci, Slovaki in drugi mali narodi dejansko produkt manipulacij duhovščine in politikantov.

Slovensko zgodovinopisje je letu 1848,¹ taborskemu² in

* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Gosposka 13, Ljubljana, Slovenija

¹ Temeljno delo je še vedno Josip Apih, *Slovenci in 1848. leto*, Ljubljana

• 1888. Izredno izčrpno je tudi Malovo opisovanje tega leta v njegovi *Zgodovini slovenskega naroda*, po II. svetovni vojni je bila vrsta odličnih razprav objavljenih v *Zgodovinskem časopisu* in drugih strokovnih revijah.

² Glej katalog razstave *Taborsko gibanje na Slovenskem*, Ljubljana-Ljutomer 1981. Na strani 51 je navedena izbrana literatura.

deklaracijskemu gibanju³ namenilo veliko pozornosti. Številna vprašanja so razčiščena, nekatera so blizu temu. Najdba peticijskih pol za Zedinjeno Slovenijo iz leta 1848⁴ nam omogoča, da поблиže pogledamo v naravo in strukturo tudi tega velikega in prvega množičnega izrekanja Slovencev za Slovenijo. Dosedanja literatura nam daje o tem celo več podatkov, kot smo mislili doslej, nemalo pa je tudi netočnosti in zmot. Vzroki za to so objektivne narave.

Nastanek in razvoj ter širjenje ideje Zedinjene Slovenije v predmarčni dobi še niso zadovoljivo pojasnjeni. Trenutno tudi nič ne kaže, da bi se to v bližnji prihodnosti zgodilo. Povsem drugače je pojasnjeno ozadje nastanka peticije za Zedinjeno Slovenijo.⁵ O tem vemo veliko, pojasnjene so celo številne podrobnosti. Ob nekoliko pretiranem vsiljevanju kranjskega političnega življenja kot vseslovenskega v našem zgodovinoписju pa je v tem primeru prav ta dežela nekoliko preveč in neupravičeno v ozadju. Domnevamo, da je to posledica prevelike zagledanosti, negativne ali pa pozitivne, v dejavnost dr. Janeza Bleiweisa. Slovensko društvo, ustanovljeno je bilo 25. aprila v Ljubljani,⁶ zlasti njegov predsednik dr. Henrik Martinak in tajnik Janez Bučar, verjetno pa še kdo, so opravili ogromno delo, ki ga zaradi pomanjkanja pisnih virov v arhivu društva in oblastnih organov bolj slutimo in čutimo, kot pa opišemo z besedami. Z zelo podrobnim prebiranjem časopisja, zlasti *Laibacher Zeitung* in *Illyrisches Blatt*, ter nekaterih posebnih arhivskih zbirk pa se

³ Glej Vlasta Stavbar, Izjave v podporo majniške deklaracije. *Zgodovinski časopis*, 46, 1992, str. 357-381, 497-507.

⁴ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Österreichischer Reichstag 1848/49, fasc. 117.

⁵ Vasilij Melik, Majarjeva peticija za Zedinjeno Slovenijo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 15 (50), 1979, str. 286-294.

⁶ Josip Mal, Ljubljana in leto 1848. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14, 1933, str. 109-135.

bodo razmere aprila in maja 1848 v Ljubljani in na Kranjskem dale bolj zadovoljivo razložiti in pojasniti.

Za iskanje odgovora na v naslovu zastavljeno vprašanje je treba vsaj v skromnih potezah pogledati nekatere konkretne okoliščine v prvih tednih revolucije. Že v predmarčni dobi je bila narodna zavest na Koroškem in Štajerskem, kjer je bil občutek ogroženosti od nemštva bolj izrazit, močnejša. Za južni del zadnje imenovane dežele, zlasti tistega, ki je sodil pod sekovsko škofijo, je znano, da so se nekatere nove maše že v predmarčni dobi spreminjale v prave narodne manifestacije. Aprilsko zasedanje razširjenih kranjskih deželnih stanov je položaju slovenskega jezika namenilo več pozornosti, kot je bilo pričakovati. Peticija Kranja z nacionalnimi zahtevami kaže na stanje narodne zavesti na Gorenjskem, ki ga še ne znamo povsem umestiti v takratne razmere. Matija Majar je imel vesti o prebujanju v Novem mestu. Ljubljanski nožar Nikolaj Hofman je s svojim militantnim protinemštvom dokaj izjemen, vendar ni bilo tako malo ljudi, ki so bili narodno precej radikalni. Istrski poslanec v dunajskem parlamentu Carlo de Franceschi navaja iz junija 1848 naslednji dogodek iz Sežane. Na poti iz Trsta na Dunaj se je skupaj s svojima poslanskima kolegomā Madonizzo in Fachinettijem ustavil v Sežani pri krčmarju in županu Mohorčiču. V lokalu je videl le slovenske (?) časopise. Na vprašanje, zakaj nima tudi italijanskih, mu je prvi Sežančan odgovoril: "To je slovanski kraj, tudi Trst je naš slovanski kraj, ko ga bomo obvladali, bomo iz njega izgnali Italijane."⁷ Nagla krepitev nacionalne zavesti se je v prvih tednih revolucionarnih let 1848/49 kazala na eni strani v nastajanju slovenskih društev, snovanju slovenskih in Slovencem naklonjenih časopisov, na drugi pa v širjenju govoric, da bodo Slovenci vse uradnike, ki ne znajo njihove materinščine, izgnali iz svojih krajev. Slednje je enotnosti tabora, ki je podpiral

⁷ Carlo de Franceschi, *Uspomene*. Pula-Rijeka 1989, str. 67.

revolucijo, veliko bolj škodovalo kot odnos Slovencev do frankfurtskih volitev. Oblasti so seveda takšno razpoloženje prebivalstva registrirale. Zdi se, da jih je v določenem smislu tudi prestrašilo. Slovencem so bili, tak je vtis, pripravljeni popustiti veliko bolj kot desetletja pozneje. Žal ti na to organizacijsko niso bili pripravljeni, tudi ustrezne enotnosti ni bilo. Mnogi navdušeni Slovenci javno niso bili sposobni delovati v materinščini. Tudi zato so v Novem mestu izdajali časopis, ki je v nemškem jeziku zagovarjal slovenske interese.

Zanimiva je ugotovitev, da so zagovorniki revolucije sprva šteli slovenske zahteve po jeziku kot tudi preureditvi monarhije za legitimne in so jih bili pripravljeni upoštevati. Zahtevali so le, naj bo končna odločitev v rokah parlamenta, ki se bo sestel na Dunaju. Dokaj značilen primer prvotne idejne in nacionalne širine je tudi dr. Anton Fuster, vodja dunajske akademske mladine in eden najbolj znanih in popularnih dunajskih revolucionarjev. Kot rojen Radovljčan je sprva še skušal biti Slovenec oziroma Slovan, kmalu pa je prestopil v tabor, ki jih je najbolj sramotil.

Drugo pomembno dejstvo, ki ga moramo upoštevati pri našem razglabljanju, je upoštevanje pričakovanj, ki jih je prinesla revolucija. Mnogi so vedeli in pričakovali, da se bo moralo v državi nekaj spremeniti. Ko pa je do sprememb prišlo, ko je postalo jasno, da je avstrijska revolucija del širšega evropskega dogajanja, ki je v nekaj tednih odplavilo večino dotedanjih evropskih vlad, pa je v mnogih zraslo prepričanje, da je staro dokončno pokopano. Ker naj bi predvideno ustavno in demokratično politično življenje dopustilo vsakemu državljanu, da sodeluje pri oblasti, je prišlo do velike spolitiziranosti najširših ljudskih množic. Velik nemir, ki je zajel Evropo in avstrijsko monarhijo in tudi naše kraje, je nekatere resne, napredku naklonjene ljudi tako prestrašil, da so začeli razmišljati o bližajočem se koncu sveta. K sreči takšni nazori pri širših ljudskih množicah niso prodrli, utrdili pa so jih v prepričanju, da živijo v

velikih časih in da je prihodnost v veliki meri odvisna od njih samih. Seveda pa so obstajali tudi konzervativci, in to ne le na strani plemstva, ampak tudi drugih slojev.

Na vesti o dogodkih na Dunaju sredi marca 1848 so v Ljubljani reagirali z burno nočjo in posledica tega je bila, da župan kranjske prestolnice nekaj mesecev ni opravljal svoje funkcije. Napad na Ig je silno odmeval, številne graščine so zaprosile za vojaške posadke in jih tudi dobile.⁸ Velik strah je rodil veliko govoric in še v drugi polovici maja se je širila po Ljubljani vest, da naj bi kmetje na čelu z nekim študentom napadli mesto, osvobodili zapornike na gradu, ropali po mestu ... Dejansko se Ig ni ponovil, prerivanj med kmeti in oblastmi je bilo kar nekaj, v bistvu pa se je pozornost prebivalstva, ki je pri nas od revolucije največ pričakovalo, podložnikov, obrnila na Dunaj. Eni so upirali oči v cesarja, drugi so že prisluhnili vestem o parlamentu, ki naj bi poslej o vsem odločal in kamor bodo tudi oni poslali svoje poslance. Ker so bili državljani mnogokje nezadovoljni z lokalnimi oblastniki, predvsem pa jim niso zaupali, so stremeli za tem, kako bi prišli do zanesljivih in točnih informacij. Prišleki z Dunaja, zlasti študentje, ki so se zaradi predčasnega konca študijskega leta vrnili domov, so bili v mnogih okoljih zelo dobrodošli. Ker je cesarjev patent za Kranjsko, ki naj bi obljubil, da bo konec leta prinesel konec fevdalnih obveznosti, zamujal, izdan je bil 23. maja, znan pa šele v začetku junija, so bile tu napetosti še večje. Na Dunaj so začeli pošiljati deputacije, da bi izvedele za izvršena dejanja in namere osrednjih oblasti, vladarju pa predstavile svoje stiske in želje. Pogosto so se ti preprosti obiskovalci cesarskega mesta zadovoljili že z razgovorom s tam živečim rojakom. To so bili študentje ali pa tudi uglednejši uradniki in advokati. O njih so bili naši ljudje doma nedvomno

⁸ Bogo Grafenauer, Slovenski kmet v letu 1848. *Zgodovinski časopis* 2-3, 1948-49, str. 7-68.

dobro poučeni. Mednje je sodil tudi dr. Matija Dolenc (1810-1876), kasneje "eden najimunitnejših odvetnikov na Dunaju, član državnega sodišča, zastopnik banke Rotschild in mnogih drugih milijonarjev".⁹ Ta "dohtar pravice, skozi in skozi pošten in za svojo domovino vnet Krajnc, zdej na Dunaju prebivajoč"¹⁰ je bil očitno pogosta žrtev svojih rojakov. Iz razgovorov s svojimi sonarodnjaki s Kranjske, Koroške in Štajerske je ugotavljal, da so njihove poti in z njimi povezani nemajhni stroški popolnoma nepotrebni, da so posledica nezaupanja in slabe obveščenosti.¹¹ Ta pojav ni značilen samo za dežele s slovenskim prebivalstvom, ampak se je podobno dogajalo tudi drugod. Notranji minister je zato 2. maja prosil vse najvišje uradnike dežel, v našem primeru ilirskega guvernerja grofa Welsersheimba, da jih predhodno obvestijo o nameravanih prihodih deputacij na Dunaj in njihovih željah in ciljih. Oblasti so te naloge lahko izvedle, ker so morali člani delegacij predhodno dobiti potne liste. Takrat so jih uradniki lahko zaslišali in naredili ustrezne zabeleške, ki so danes odličen vir za spremljanje razpoloženja prebivalstva. Z rahlo zamudo pa se je tudi na podeželju razširila še ena oblika političnega izražanja. Že v prvih dneh revolucije so nekatere ustanove in združenja poslali vladarju spomenice in peticije. S slednjimi so skoraj zasuli Dunaj. Zaradi njihove številčnosti bi leto 1848 lahko imenovali tudi leto peticij. Niso iznajdba tega leta, marveč se je njihova uporaba tedaj razširila. Pravico do njihovega sestavljanja in odpošiljanja je sankcionirala tudi ustava z dne 25. aprila 1848. Pri nas so peticije pisali vsi stanovi, od plemstva navzdol do kmetov, od cerkve do združenj obrtnikov. Teritorialno segajo od ožjih skupnosti do velikih področij. Za peticije s slovenskega

⁹ Dr. Fran Skaberne, *Slovenski advokati in javni notarji v književnosti, znanosti in politiki*. Ljubljana 1936, str. 23.

¹⁰ Novice, 2. 8. 1848.

¹¹ An die Herren Beamten Sloveniens. *Illyrisches Blatt*, 10. 6. 1848.

ozemlja je značilno, da so predvsem socialne in nacionalne narave, problemi, ki jih načenjajo, so bolj splošni kot posebni. Zato nimajo bogatih prilog kot na primer galicijske, češke idr., ko so sporno vprašanje prizadeti običajno bogato dokumentirali s starimi dokumenti, celo iz 17. stoletja. Sprva so bile namenjene vladarju, vse bolj pa so kot prejemnika navajali parlament na Dunaju. Že volitve vanj so marsikje pokazale, kakšno zanimanje in upanje je zbudil pri kmetih. Imel je poseben peticijski odsek, ki pa svojega dela do razpusta parlamenta ni opravil. To velja tudi za peticije za Zedinjeno Slovenijo. Razširitev in uveljavitev peticioniranja na ozemlju s slovenskim prebivalstvom je tretji bistveni element, ki ga moramo upoštevati pri našem razglabljanju.

Peticijsko gibanje na Slovenskem v letu 1848 še ni sistematično obdelano. Čeprav je na razpolago razmeroma veliko gradiva, pa popolne slike o njem ne bomo nikoli dobili, ker se je marsikaj izgubilo že istega leta, ko so raziskovali utemeljenost pritožb oziroma prošenj, nemalo dokumentov pa je očitno propadlo tudi leta 1927 ob požigu arhiva notranjega ministrstva na Dunaju. Ne glede na to lahko zatrdimo, da imamo opraviti z enkratnim pojavom v naši politični zgodovini. Zlasti za Kranjsko velja, da ga skoraj ni področja, ki ne bi zaradi tega ali drugega vzroka peticioniralo. Pri teh dejanjih je še posebno zanimivo opazovati kmečko prebivalstvo. To se je dotlej zatekalo v različnih osebnih, upravnih in sodnih zadevah k različnim pisanja večšim ljudem. Čeprav je te oblast če že ne neposredno preganjala, pa vsaj neprestano sramotila in omalovaževala kot zakotne pisarje, so ti uživali pri kmetih velik ugled in skoraj popolno zaupanje. Slednje je bilo pomembnejše kot dobro znanje pisanja in nemškega jezika, saj se mu je moral nepismeni kmet prepustiti na milost in nemilost. Bral mu je uradne in sodne dokumente, sestavljal mu je oporoke in druga pisma, prizive ipd. Na koncu je moral kmeta tudi podpisati, včasih celo prekrižati. Običajno se je moral pisar tudi

podpisati in navesti, da ga je podpisal. Ni tako malo primerov, ko so navedli še koga kot pričo pri podpisovanju. Ta samoorganiziranost kmetov je leta 1848 prišla do polnega izraza. Čeprav so se takrat pojavili mnogi posamezniki, ki so jim izredno zaupali, so se v ključnih vprašanjih še vedno zatekali k svojim pisarjem. Zato ni nič nenavadnega, da prav te oblasti označujejo kot glavne netilce nemirov in nezadovoljstva. Slednje seveda v številnih primerih ni točno. Na razpolago so dokumenti, o katerih z veliko mero verjetnosti domnevamo, da so nastali z neposrednim diktatom prizadetih oziroma njihovih predstavnikov.

V te socialno in politično razburkane čase je posegla tudi peticija dunajskih Slovencev za Zedinjeno Slovenijo.

Vprašanje nastanka ideje Zedinjene Slovenije in formuliranja ustrezne peticije v letu, ki ga označujemo kot pomlad narodov, sta dve ločeni in veliki vprašanji naše preteklosti. Glede prvega je še veliko nejasnega, glede drugega pa ne. Zato bomo za slednje podali le bistvo. Ljubljana je bila kot glavno mesto edine praktično povsem slovenske dežele takoj sprejeta kot osrednje slovensko mesto. Ker pa ta na prevzem te funkcije ni bila pripravljena, vidno je pomanjkanje mlade slovenske inteligence, razmere je v veliki meri nadzirala birokracija, je neprestano zamujala. Tega tudi ljubljansko Slovensko društvo ni moglo premakniti, čeprav sta bila dr. Martinak in Bučar izredno aktivna. Zdi se, da nista mogla pritegniti tudi obrtnikov in trgovcev ter drugih poslovnežev, ki so bili v začetku najbolj vidni "revolucionarji" v Ljubljani. Ker pa tudi Majarjeva nekoliko solistična akcija organizacijsko ni bila dobro zastavljena in so tudi v Gradcu zapisali nekatere zahteve, ki jih Kranjci verjetno ne bi podprli, je v zadovoljstvo vseh vzela v svoje roke vprašanje enotne slovenske peticije dunajska Slovenija. Konsenz o njeni potrebnosti je bil že predhodno dosežen. Njena delegacija je 12. maja ob 3. uri zjutraj pripotovala v Ljubljano na čelu s predsednikom dr. Franom Miklošičem. V njej je bilo tudi nemalo

študentov. Delegacija se je med potjo sestala tudi z graškimi Slovenci in somišljeniki v Celju. S seboj so nosili tiskane pole z besedilom peticije v treh točkah ter lepak "Kaj bomo Slovenci cesarja prosili?", ki je podrobneje predstavil slovenske zahteve. V naslednjih dneh so po mnogih slovenskih krajih začeli zbirati podpise k peticiji za Zedinjeno Slovenijo.

V vsebinskem pogledu je bila peticija dobro stilizirana, nenazadnje so jo sestavile najboljše osebnosti, ki smo jih takrat imeli. Veliko slabše je bilo dorečeno zbiranje podpisov. Tu ni bilo jasnega in enotnega koncepta ne glede teritorialne izpeljave ne glede oseb, ki naj bi se podpisale. Vse je bilo veliko odvisno od konkretnih posameznikov, ki so vodili akcijo v posameznem okolju: duhovniki, študentje, uradniki, obrtniki, kmetje idr. Tako so zelo prišle do izraza lokalne, socialne, politične in nacionalne razmere. Akcija je izvrstno potekala na Štajerskem, dokaj dobro na Koroškem, slabo na Kranjskem, v Istri, Trstu in na Goriškem. Prekmurja se ni dotaknila. Za naše zahodne dežele imamo razlago hitro pri roki. Zaradi bližine italijanskega bojišča so bile tu specifične razmere. Poseben problem je Ljubljana. Tu je prišlo v začetku junija do menjave vodstva Slovenskega društva.¹² Na čelo se mu je postavil dr. Janez Bleiweis, ki je bil v zelo tesnih stikih s tedanjimi vladajočimi strukturami v Ljubljani. Ne bi si upali trditi, da so ga te vodile, vtis pa imamo, da je njihov strah vplival tudi nanj. Ljubljanske birokrate pa je zelo prestrašil cesarjev majski pobeg z Dunaja in z velikim veseljem so kazali na binkoštno vstajo v Pragi kot slovansko delo. Da bi se o tem prepričali, je grof Welsersheimb stopil v neposreden stik z maršalom Windischgrätzom. Ta je zapisal, "da die ganze Bewegung eine allgemein slawische gewesen zu sein scheint".¹³

¹² Podrobneje glej v Josip Mal, *Ljubljana in leto 1848*.

¹³ Arhiv R Slovenije, Tajni predsedstveni spisi, 1640/ p.p. (l. 8. 1848).

To so potem ljubljanski oblastniki lahko zelo izrabljali za diskreditacijo slovenskega nacionalnega in s tem tudi peticijskega gibanja. O tovrstnih pritiskih poroča novomeški *Sloveniens Blatt*. Dr. Janez Bleiweis je v tistih dneh nastopal z nujnostjo ohranitve miru in monarhije. Zato ni poudarjal zahtev po njeni preureditvi, kar bi dalo možnost za nastanek Zedinjene Slovenije. Skoraj brez pridržka pa je podpiral pravice slovenskega jezika in zavračal vključitev v nemško državo. Ker je bila prva točka peticije njeno bistvo, ljubljansko slovensko društvo ni nikoli razpravljalo o njej. Štelo jo je za zadevo nekdanjega vodstva.¹⁴ Zato so vsi posli v zvezi z njo obviseli na Janezu Bučarju, nekdanjem in tedanjem tajniku. Ta vsega ni zmogel, začetek zasedanja dunajskega parlamenta so odlagali in akcija je predvsem na Kranjskem počasi vodenela. Povsem jasno je, da vse podpisane peticije niso bile pobrane. Nemalo je k takemu rezultatu prispevalo tudi nedelovanje dunajske Slovenije, kjer je večina dejavnosti obvisela na že imenovanem dr. Dolencu in Petru Kozlerju.

Glede peticij za Zedinjeno Slovenijo¹⁵ običajno najprej vznikne vprašanje, koliko ljudi jo je podpisalo. V literaturi se pogosto zasledi podatek o 11000 podpisih. Po tem, kolikor danes vemo, lahko zatrdimo, da se to število ne nanaša na to peticijo. Navedli smo, da je bila akcija slabo in površno končana. Namesto odgovora glede števila podpisov lahko navedemo tudi pripis podpisnikov na peticiji iz Ljubnega "per Gornim gradi": "Tu so so podpisali tržani in kmetje, pismeni lastnoročno, (nepismene) je podpisal vzorni učitelj Mihael Thurin. Seznam podpisov bi lahko bil stokrat večji, če se nam to ne bi zdelo nepotrebno, ker so v vsej tej okolici tako vsi za omenjeni načrt in to še toliko bolj, ker naj bi bil izpeljan po ustavni in zakoniti poti." Mož, ki

¹⁴ Erwiederung des slovenischen Vereines. *Illyrisches Blatt*, 27. 6. 1848.

¹⁵ Jera Vodušek-Starič, Program Zedinjene Slovenije in leto 1848. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1985, str. 3-30.

je zapisal to misel in številne nepismene podpisal, se je na koncu pozabil podpisati kot pristaš peticije. Tudi če take fraze in podrobnosti odmislimo, ne pridemo do zaželenega odgovora. Zbiranje podpisov je bilo prepuščeno posameznim "aktivistom" dunajske Slovenije. Ti so se ravnali po lastnih preudarkih, ki nam posredno sporočajo tudi njihove nazore o bodoči demokratični družbi, za ene je bila pomembna izobrazba, za druge posest, za tretje stan, za naslednje spol, po mnenju nekaterih naj bi izražali politično voljo le predstavniki občinske samouprave.

Društvo dunajskih Slovencev naj bi dalo natisniti 2000 podpisnih pol. Njihov format je v skladu s takratno pisarniško polo bliže današnjemu A3. Na levi strani je besedilo v slovenskem in na desni v nemškem jeziku. Po kratkem uvodu, v katerem se sklicuje na 4. člen ustave z dne 25. aprila, po katerem je "vsem narodam avstrijskiga cesarstva obljubljeno, da se jih narodnost in jezik ne imata pritiskavati", in izpeljavi ustreznih sklepov za Slovence preide besedilo peticije v eksplicitno naštevanje treh zahtev glede združitve vseh Slovencev, položaja jezika v šolah in uradih ter zavračanja vključitve v nemško zvezo. Pod tem je predviden prostor za vpis kraja in datuma. Pod to besedilo na prvi strani, prazna je približno spodnja tretjina, in na druge tri strani naj bi se ljudje podpisovali. Po potrebi so lahko liste s podpisi še dodali. Nekateri so prostor za podpise uporabljali zelo razkošno, drugi so na papir narisali pomožne črte in ljudje so se morali podpisati kar v tri stolpce. Število podpisov na posameznih polah je zelo različno. Na novomeški podpisni poli sta na primer le dva, na tisti iz sv. Jurija na Ščavnici pa jih je kar nekaj sto. Nepismeni so običajno podkrižani, nekateri so navedli tudi poklic, stan, položaj v občinski samoupravi, članstvo v narodni gardi ipd., skratka, navedeni podatki omogočajo vrsto analiz, ki nam dokaj približajo takratne razmere.

Ohranile so se le tiste podpisne pole, ki so bile poslane dunajskemu parlamentu. Povezane so v nekakšno knjigo. Kdo je to

storil in kdaj, doslej ni bilo mogoče ugotoviti. Podpisanih pol je 51: 45 je tiskanih primerkov, 4 so rokopisni prepisi, v dveh primerih so peticijsko polo sami oblikovali na podlagi lepaka "Kaj bomo Slovenci cesarja prosili?". Po deželah jih lahko razdelimo: 34 je štajerskih, 11 kranjskih – vse iz vzhodne Dolenjske, 5 je koroških in ena goriška. Marsikje so jih izpolnjevali dokaj površno. Tako so pozabili na ustreznem mestu vpisati kraj in datum. Prvega je mogoče ugotoviti na različne načine, 19 smo jih morali označiti kot nedatirane. Najstarejša je bila podpisana 16. maja. Istega meseca jih je bilo podpisanih še vsaj 7. Kot vse kaže, je bila akcija 22. maja prekinjena in nadaljevana 2. junija. Tudi v tem mesecu so končali zgodaj, že 21., neposredno po volitvah v dunajski parlament. Domnevamo, da so bile tudi vse nedatirane koroške (4) in dolenjske (9) peticije podpisane maja. Na Štajerskem so jih dali vsaj v 10 primerih potrditi uradnim ali cerkvenim oblastem. Te so tako jamčile, da podpisane osebe niso izmišljene. Primer iz Poljčan, kjer so podpisovali 15. junija, seznam pa je bil potrjen šele 22. avgusta, nam kaže, kako se je vse skupaj zavleklo. Po prvotnih načrtih naj bi jih dobil parlament ob začetku zasedanja, tako pa se je vse skupaj verjetno zavleklo v jesen. Ni izključeno, da jih je parlament prejel šele v Kromerižu.

Ponekod so zbirali podpise po farah, drugod po večjih krajih, okrajnih gosposkah, dekanijah ali pa kar širših regijah, kot tudi šolah (gimnazijah). V Gradcu sta dva podpisovalca nagovorila iste ljudi in se na primer podpis prof. Kolomana Kvasa pojavlja dvakrat.¹⁶ Takih primerov je sicer še nekaj, vendar so lahko razložljivi in ne kvarijo vtisa resnosti, niti nas ne napeljujejo na sumničenje o nameravani prevari.

¹⁶ Stane Granda, *Delež slovenskih Štajercev z ozemlja današnje Republike Avstrije v peticijskem gibanju za Združeno Slovenijo 1848. leta. Narodne manjšine 3: Slovenci v avstrijski zvezni deželi Štajerski*. Ljubljana 1994, str. 56-63.

Posebno vprašanje je kriterij, kdo ima pravico podpisati. Povedali smo že, da tu ni bilo jasnih navodil, da je bilo veliko odvisno od samih nabiralcev podpisov. Zanimivo je, da je na primer študent Jožef Jerman, ki je zbiral podpise na Dolenjskem po škocjanski, belocerkovški, šentjernejski, šmarješki in bučenski fari, med samo akcijo menjal kriterije. Nekaj časa imajo to pravico le gospodarji, zato je podpisana tudi Mica Teršinar, ki pa nasploh ni edina podpisnica, nato moški člani družine, posebno polo je prihranil za inteligenco, kamor je uvrstil tudi sebe. Na Štajerskem so zelo poudarjali lokalno samoupravo. Skrajni primer je tisti, ko so se podpisala le vodstva občin v imenu celega teritorija, običajnejši pa je tisti, ko je na čelu ali koncu podpisnikov konkretne občine naveden župan. Mnoge akcije so vodili mlajši duhovniki, na Koroškem tudi bogoslovci, na Dolenjskem samo študentje, drugod obrtniki, učitelji, uradniki, zdravnik ... Tisti, ki so se podpisali sami, so poleg poklica, funkcij ali članstva v nacionalni gardi pripisali tudi kakšen pridržek, npr. glede nemške zveze - kvečjemu pridružitve, ne pa vključitev. Najbolj pretresljiv pa je pripis nekega Štajerca: "Welko shelen tote sgodbe."

Z doslej navedenimi dejstvi smo že v veliki meri ugotovili verodostojnost podpisov. Ta v številnih primerih sploh ne more biti sporna. 18. peticij je možno označiti za elitne - podpisniki so izbranci, dve - ena le delno - sta predstavniški, tu so potem še tiste, ki so uradno potrjene. O koliko pol lahko sploh izrazimo dvom? Skeptiki lahko dvomijo o največ 21 podpisanih polah. Toda tudi tu so dvomi odveč. Politične manipulacije ni nikoli mogoče popolnoma izključiti, vendar nam ravno opisana skrb za verodostojnost podpisov to brani. Čeprav so zbiralci podpisov v mnogih okoljih nedvomno uživali velik ugled, pa imamo vendar primere, ko jim niso dopustili, da bi jih ti podpisovali, ampak so se zatekli k svojemu običajnemu pisarju. Če upoštevamo, da ga je bilo treba vsaj v naravi plačati, smo lahko že zaupljivejši. Žal ne vemo, kdo je v primerih, ko so uporabili kolkovane dodatne

podpisne pole, te plačal. Sami kmetje? Kako je bilo s pristojbinami za uradno potrditev? Kdo je plačal? Vsa ta vprašanja glede verodostojnosti podpisov dobijo pravo težo ob podatku, da je marsikje velika večina podpisnikov, skoraj vsi, nepismenih.

Ostane nam še ključno vprašanje, ali so se podpisniki zavedali, kaj podpisujejo. Na podlagi pregledanih peticijskih pol bi odgovor formulirali v naslednjih točkah:

1. Nekateri, tudi nemško orientirani sodeželani, so slovenske zahteve vsaj v začetku revolucije šteli za legitimne in so jih podprli s podpisi. Mnoge je k temu silila tudi deželna zavest ali pa občutek pripadnosti konkretni družbi.

2. Nekaj ljudi je izrazilo pridržek glede tretje točke peticije oziroma je končno odločitev o njej preneslo na parlament.

3. Veliko podpisovalcev, zlasti kmetov, je v zahtevah dunajske Slovenije videlo zahteve po zmanjšanju dotedanje moči birokracije. Njeno uradovanje v jeziku, ki so ga naši predniki na pol ali pa sploh nič razumeli, njena oholost pri poslovanju, vse to je uslužbencem države ustvarjalo številne nasprotnike. Mnogi kmetje so hitro razumeli, da bo slovensko uradovanje ne le razumljivejše, ampak tudi cenejše.

4. Za zbiralca podpisov na Dolenjskem je dokazano, da je na zborovanjih kmete pridobival s protifevdalnimi gesli.

5. Pisni pristop k peticiji dunajske Slovenije je bila za nekatere tudi oblika protesta proti staremu redu in izražanje želje, naj bi se nikoli več ne povrnil.

6. Nenazadnje so se mnogi oprijeli ideje Zedinjene Slovenije. Očitno je ta imela širši krog privržencev, kot jih lahko ugotovljamo samo na podlagi razpoložljivih virov. Veliki dogodki, velika pričakovanja so mnoge odvezali sicer običajne skepse in previdnosti.

Sklep

Revolucija 1848/49 je mnoge naše ljudi politično izredno angažirala. Socialne napetosti, značilne za marec in april, sta v maju in juniju nadomestila pošiljanje deputacij na Dunaj in peticijsko gibanje. V to se je vključila tudi dunajska Slovenija, katere peticija je mnogim pomenila utelešenje vsega, kar naj bi prinesel porevolucijski čas. Zato so jo podpisovali resno in odgovorno. Storili so vse, kar so bili dotlej navajeni glede izkazovanja verodostojnosti podpisov. Kjer so člani dunajskega društva znali predstaviti peticijo tudi v socialnem kontekstu, je bil rezultat ugodnejši. Samo podpisovanje je potekalo v izredno demokratičnem ozračju, saj se niso v številnih primerih ozirali ne na bogastvo, v redkejših pa jih ni motil niti spol podpisnika ali celo njegova mladoletnost.

Čeprav je v revolucionarnem letu 1848/49 glede mnogih vprašanj vladala precejšnja pojmovna zmeda, podpisovanja peticije dunajske Slovenije v nobenem primeru ni mogoče podcenjevati. Ne le zato, ker gre za dokumentirano prvo odločitev Slovencev za Slovenijo, ampak predvsem zaradi opisanih prizadevanj za dokazljivo verodostojnost podpisov. Slovensko socialno in nacionalno gibanje v tem letu je pokazalo na eni strani nemajhen organizacijski talent naših prednikov, na drugi pa izjemno povezanost s svojim intelektualnim vrhom.

Summary

THE SIGNING OF THE 1848 PETITION FOR A UNITED SLOVENIA – MANIPULATION OR A CONSCIOUS POLITICAL ACT?

The news of the outbreak of revolution in 1848 in Vienna caught the authorities in the lands populated by Slovenes off guard. Whilst the town-dwellers calmed down in a matter of days, the country people did not. The peasants carefully monitored the events and were always prepared to give vent to their dissatisfaction. The example of Ig, which resounded throughout the monarchy, was not repeated. It did, however, generate a great deal of fear and gave birth to an endless tide of alarming news among landlords and the state officials favourably disposed towards them.

The authorities, at least in Carniola, expected national passions to be more heightened during the revolution. Quite soon, however, it became apparent that the unsolved question of bondage was far more important. The peasants exploited the fall of the old system first to resolve a number controversial issues with the landlords. These referred to feudal obligations, the right of forest and other easement, and hunting and fishing. In many places the state officials became victims of the peasants' dissatisfaction with tolls, market fees and the ban on trade in salt and other monopolies. That there was a lack of trust in the local authorities on the part of the peasantry is clear from the fact that the latter frequently addressed the Emperor and the government in Vienna directly. First sending there deputies, then an increasing number of petitions. Some were addressed to the parliament, to which they elected a number of professional colleagues or officials favourable to them. It was these murky and quite confusing waters that Slovene political societies and related groups, headed by the society of Slovenes living in Vienna, tried to stir.

The society, called "Slovenija", was headed by the renowned scholar of Slavic languages, Franc Miklošič. In mid-May 1848, the society passed throughout the Slovene towns and villages a printed petition calling for the unification of all Slovenes in a single administrative unit of Slovenia, with its own state assembly, the introduction of the Slovene language in schools and offices, and a rejection of the German Alliance. From preserved pages of the signed petition and other documents we have been able to establish that it was exceptionally well received among country people. It was not only the nationally enlightened who signed the petition, many others did so too, for it called for a state administration that was easier to understand and thus less expensive, the removal of officials who could not speak their own mother tongue, and possibly a greater control over their work. The desire for a clean break with the old system played a role, too. The German Alliance was rejected through a loyalty to the ruler and the state and the fear of new taxes and military service. The connection between the national and social question has already been proven. These were the reasons why the signing of the petition was taken so seriously. This was especially apparent with the illiterate, who were the majority. They did not let just anyone sign the petition for them, not even the representatives of the political societies, instead they called on those who had their complete trust and who had already helped them in written communication with the authorities. In Styria many of the pages were officially verified. From the 51 preserved examples we were able to establish that the petitioners were not victims of manipulation. They protected the credibility of their signatures with all procedures available and established at the time.

ČAROVNIŠKI PROCESI V VSAKDANJEM ŽIVLJENJU

VINCENC RAJŠP*

"Die Zeberinnen soltu nicht leben lassen", je bil Lutrov prevod verza iz *Svetega pisma stare zaveze* (Ex 22,17) in je postal moto velikega množičnega preganjanja v evropski zgodovini. V nemščini je bilo ključno ime "Zauberin" in ne Hexe, kot je bilo običajno pri nas. "Zauberin" povezuje besedi čarovnica in ženska, saj so številne družbe verjele in ženskam pripisovale skrivnostno moč in zmožnost v najrazličnejših oblikah, velikokrat v zvezi z vremenom. Tudi predstave o škodljivem čaranju so bile tesno povezane z ženskami.

Strah pred škodljivostjo čaranja je spodbudil kazenske predpise že v rimskem pravu. Podobne kazenske predpise najdemo tudi v drugih evropskih zakonodajah.

Škodljivo čaranje je imelo pomembno vlogo tudi pri čarovniških procesih 16. in 17. stoletja. Vendar to verovanje ni bilo edini in tudi ne najpomembnejši vzrok. "Čarovniška znanost" (Hexenlehre) je v svoji popolni razvitosti vsebovala štiri odločilne točke: zvezo ali pakt s hudičem, priležništvo s hudičem (Teufelsbuhlschaft), škodljivo čaranje in ples s hudičem. Tako naj bi čarovnica odrekla Bogu, izrecno odpadla od krščanstva, sklenila pakt s hudičem, potem pa z njim tudi spolno občevala. Po hudičevem nalogu naj bi potem izvrševala škodljivo čaranje,

* Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Gosposka 13, Ljubljana, Slovenija

za njegovimi posledicami naj bi umirali ljudje in poginjale živali, uničevala naj bi posevke, povzročala neurja in točo ter drugo. Čarovnice naj bi se ob določenem času udeleževale nočnih shodov, ki se v nemških virih imenujejo "Teufelstanz" in redkeje "Hexensabbat", medtem ko je pri nas uveljavljeno slednje ime. V primerjavi s starim naziranjem o čaranju, ki ga je ob pomoči hudiča lahko izvršila ena oseba in bila za to tudi obsojena, je bilo to novoveško čarovništvo pojmovano kot kolektivno. Iz nekdanje čarovnice je nastalo veliko heretično gibanje, čez celo Evropo razširjena hudičeva proticerkev, ki naj bi prizadejala krščanstvu največjo možno škodo.

Ta nova "znanost" ali verovanje o čarovnicah je imelo dolg razvojni proces in je vsebovalo najrazličnejše elemente, končalo pa se je nekako v prvi polovici 15. stoletja. Cerkev je v zgodnjem srednjem veku zavračala in preganjala odločilne sestavne dele tega nauka kot pogansko praznoverje, medtem ko so jih teologi visokega srednjega veka postopoma že vgrajevali v svoj sistem. Najodločilnejši impulz za dokončno izostritev učenja pa je izviral iz boja cerkve proti krivovercem v 13. stoletju. Zvezo tipičnih, dotlej utrjenih čarovniških predstav o čaščenju hudiča je izvedla inkvizicija in potrdili tudi papeži.

V nemški prostor je to podobo prenesel dominikanec Heinrich Institoris, ki je leta 1479 nastopil službo inkvizitorja v Gornji Nemčiji. Sam je začel tudi voditi čarovniške procese, pri tem je naletel na hud odpor. To je verjetno tudi glavni povod, da je napisal znano delo *Malleus maleficarum* (Kladivo čarovnic), s katerim je skušal premagati te odpore. Da je knjiga sploh naletela na odmev, si je pridobil ponarejeno zelo ugodno oceno kölnske teološke fakultete, od papeža Inocenca VIII. pa je leta 1484 dosegel še posebno bulo v podporo svojim idejam. Knjiga *Kladivo čarovnic* je bila natisnjena v naslednjih štiridesetih letih trinajstkrat, nato šestdeset let niti enkrat, po letu 1580 pa so začele izhajati nove izdaje.

Takoj je treba poudariti, da nazori o čarovništvu (Hexenlehre) niso bili nikdar v celoti sprejeti. Ne le da so jih odklanjali posamezniki, proti njim so nastajali tudi spisi. Najznamenitejši borec proti čarovniškim procesom je bil jezuit Friderik Spee.

V literaturi, tudi znanstveni, se pojav čarovniških procesov največkrat označuje kot zabloda. Velikokrat beremo o njih kot o posledici praznoverja, teološke spekulacije, dela rimske ali katoliške inkvizicije, predvsem pa kot o ostanku in dediščini mračnega srednjega veka. To podobo je širila predvsem starejša literatura, ta pa je bila najštevilnejša v drugi polovici prejšnjega in na začetku tega stoletja.

Najnovejša literatura na ta tragični pojav ne gleda več tako. Blizu je namreč zavest, da pri tem nikakor ne gre za enkratno zgodovinsko zablodo, temveč za pojav, ki ima sicer različne oblike, tudi zelo tragične, prav v modernem, dvajsetem stoletju, vendar zelo podobno vsebino v vseh časovnih obdobjih... Med čarovniškimi procesi in procesi sodobnih totalitarnih režimov na žalost obstaja velika podobnost, le da so sredstva bolj prefinjena, predvsem pa lahko v najkrajšem času zajamejo in uničijo še neprimerno več ljudi.

Predvsem moramo imeti pred očmi, da pojav čarovniških procesov ni sad mirnodobskih časov, časov blaginje, temveč v veliki meri kriznih obdobj. Seveda pa tudi krize niso edini vzrok, te so bile namreč tako pred čarovniškimi procesi kot tudi po njih.

Čarovniški procesi in izdelano učenje o njih so bili sad dolgega razvoja, preden so postali kompleksen pojem. S sodobnimi izrazi bi ga lahko poimenovali "interdisciplinaren" znanstveni dosežek. Rekli smo že, da se je zlival iz različnih elementov: krivoverstva in teološkega naziranja o hudiču ter prastarega naziranja o zmožnosti čaranja, ki se je vleklo skozi stoletja. Zdaj se jim je pridružil še bistven dejavnik – takrat zelo napreden in kot takšnega ga označujemo še danes – namreč prevzemanje rimskega

prava. Rimsko pravo pa je samo dajalo novo zakonsko osnovo za preganjanje škodljivega čarovništva, saj je bilo to po njem prepovedano.

Na podlagi rimskega prava je bil uveden tudi nov bistven element za sam sodni proces, namreč preiskovalni postopek (inkvizicijski postopek, od besede *inquirere* - preiskovati) namesto dotedanjega akuzacijskega (tožbenega). Po tožbenem postopku so bili postopki, med njimi tudi kazenski, uvedeni šele, če je obstajal tožnik, in le redke delikte je preganjalo sodišče po uradni dolžnosti.

Pri evropskih čarovniških procesih je treba upoštevati, da je bilo čarovništvo opisano kot izjemen zločin. Takšen izjemen zločin je bil le še detomor. V Švici na primer so bili prvi čarovniški procesi v času odpravljanja različnih sodnih tipov, ki jih je omogočala fevdalna razdrobljenost. Te je začel nadomeščati nov tip sodnega monopola državnega sodstva. Pri oblikovanju novih poenotnih in centraliziranih form pravosodja so igrala pomembno vlogo srednjeveška mesta. Sad uspešnega političnega osamosvajanja mest Luzern, Bern in do neke mere Fribourg v 15. stoletju je bilo tudi osamosvajanje sodstva. To si je pridobilo pravico preganjanja in kaznovanja težkih deliktov in zločinov. Mlada čarovniška "znanost" ali vera je bila prav v teh mestih, ki so se pred kratkim rešila fevdalnih spon, hitro sprejeta. Prav ta mesta so okrog leta 1480 imela številne čarovniške procese. Ker je šlo za osebe iz okoliških "fevdalnih" delov, je prihajalo do sporov, ali je čarovniški proces proti neki osebi sploh dopusten. V sosednjih, bolj konservativnih kantonih Obwalden in Schwyz so čarovniške procese v istem času komaj poznali. K utrjevanju mlade vere ali znanosti o čarovništvu je veliko pripomogla znanstvena (= učena) diskusija. Deli sestavljenega pojma čarovništva, zveza s hudičem, obstoj krivoverskih (tukaj čarovniških) sekt, povzročanje škode s pomočjo čaranja so bili sami po sebi stari. Nova je bila njihova sintetizacija v enoten

pojmem zločina čarovništva. Največji pobudniki čarovniških procesov, med njimi dominikanci Johannes Mulberg, Johannes Nider in Jakob Sprenger, vsi so živeli v samostanu v Baslu, so bili, če jih merimo z merili njihovega časa, kritični, reformni duhovi, vse prej kot tradicionalisti, ki bi bili zadovoljni z razmerami v svojih samostanih. Kako je potem mogoče, da so taki kritični duhovi pristali na čarovniško blodnjo, ki jo imamo prej za produkt teološko-puristične sofistike kot rezultat usmerjenosti v prihodnost, ki hoče prelomiti s starim, konvencionalnim. To je mogoče lažje razumeti, če jih ne jemljemo le kot odmev kriznih obdobj, ki jih sodobniki niso znali prebroditi na bolj human način, ne le kot krizo srednjega veka, temveč kot sopotnike reformnih prizadevanj na poti iz te krize. To seveda ni v skladu z naziranjem starejšega racionalistično-razsvetljenskega raziskovanja čarovništva, ki je čarovniške procese gledalo kot posledico od cerkve izsiljenih predstav, posledico ljudskega praznoverja, in ki je videlo v čarovniških procesih le nedolžne žrtve kolektivne blodnje, čarovniške blodnje. To naziranje še danes marsikje prevladuje. Prav tako zelo živo pa je tudi še naziranje, da so čarovnice res obstajale in da so bile kot take žrtev preganjanj. Vsekakor ne smemo mimo dejstva, da so bili tako ženske kot moški, ki so poskušali v povezavi s skritimi silami ali v povezavi s hudičem uresničiti svoje cilje. Prav tako pa je bila sodobno pojmovanje in "znanstven pristop" k čarovništvu osnovna predstava tako duhovnih in svetnih sodnikov, kakor so bile o obstoju čarovnic prepričane tudi najširše plasti prebivalstva. Za nemško cesarstvo je bilo pomembno, da je bil na državnem zboru leta 1532 inkvizicijski postopek sprejet v sodni red ali zakonik, imenovan po cesarju Karlu Carolina. S tem je bil tudi v cesarstvu sprejet moderen postopek, po katerem je potekalo preiskovanje s strani države, tako rekoč po službeni dolžnosti, in ne po starem, le na tožbo privatne osebe. Seveda je treba posebej poudariti, da tega inkvizicijskega postopka ne gre

zamenjevati z inkvizicijo. Pri inkvizicijskem ali preiskovalnem postopku je bilo zelo pomembno, da je bilo uvedeno kot sredstvo na poti do priznanja mučenje. To je bilo dovoljeno za preiskovanje nasploh, pri dovolj težkih deliktih in indicijih seveda, za čarovniški proces pa je bilo to še posebej pomembno, saj je šlo za izjemen zločin, "crimen exemptum", in tako za uporabo mučenja ni bilo nikakršnih ovir. S torturo so prišli do priznanja. Ponekod se je pri čarovniških procesih na primer obdržal še ostanek tako imenovane božje sodbe, ki je bila sicer prepovedana že od 13. stoletja, ko so obtoženca potapljali v vodo, kriv je bil, če se ni potopil. Carolina je za zločin čarovništva predpisovala smrt na grmadi. Žrtev običajno niso sežigali živih, temveč so jih najprej obglavili, v vsakem primeru pa sežgali, tudi tiste, ki so jih obsodili posmrtno.

Gotovo so imeli pri čarovniških procesih pomembno vlogo sodniki. Vendar jih ne gre naprtiti le njim. Čarovniški procesi običajno, tudi ko so bili na vrhuncu, niso bili avtomatični, ampak so se z njimi ukvarjale univerze, te so dajale svoja mnenja, ali pa vrhovna sodišča.

Čarovnice običajno niso bile obsojene posamično. Prva obsodba je potegnila za sabo plaz drugih, čarovnice naj bi namreč delovale skupinsko, v sektah. Kljub temu opazamo, da to ni šlo v nedogled. Procesni so običajno doživljali svoj vrhunec, potem pa pojenjavali. V nemških deželah, ki jih je bilo veliko, opazamo, da so se množični procesi selili iz dežele v deželo in niso bili v vseh naenkrat.

Čarovniški procesi so zajeli domala vse evropske dežele. Bili so, kot smo že videli, v Švici, nato v Franciji, Angliji, Nizozemski, posebno številni so bili v nemških deželah, v habsburškem cesarstvu, tako tudi v slovenskih deželah. Manj razširjeni so bili v Španiji, kjer jih v glavnem ni dopuščala inkvizicija, niso jih pa poznale predvsem italijanske države. Konfesionalno gledano so potekali čarovniški procesi enako v katoliških kot protes-

tantskih deželah, z izjemo italijanskih. Čarovniški procesi na Slovenskem se seveda niso razvijali po gornji predstavitvi. Vrhunec so dosegli v drugi polovici 17. stoletja, vodili pa so jih po takrat že popolnoma utrjenem sistemu, kot se je uveljavil predvsem v nemških deželah. Tako so bili prevzeti v svoji zreli obliki.

Ni pa tako s samo idejo čarovništva. To je bilo znano že veliko prej. Prvi znan proces, pri katerem je igralo določeno vlogo čarovništvo, je bil proces proti Veroniki Deseniški, ki ga je dal uprizoriti celjski grof Herman II., češ da je začarala njegovega sina, da jo je poročil, in da je s pomočjo čarovniških veščin zastrupljanja tudi njemu, očetu, stregla po življenju. Vendar to še ni bil čarovniški proces kasnejše dobe, ni še bilo sledu o povezanosti s hudičem, obtoženka je bila pred celjskim mestnim sodiščem tudi oproščena. Da pa je bilo čarovništvo splošno znan pojav, nam priča freska iz let 1460-1470 na fasadi cerkve v Crngrobu, kjer sta uprizorjeni dve čaravnici, ki kuhata točo, ki že kar leti iz lonca. V kmečkem uporuh so se leta 1515 konjiški kmetje pritoževali, da gospodje za denar izpuščajo tatove ali čaravnice.

Pojem čarovništva so uporabljali tudi slovenski reformatorji. Trubar v prvi slovenski knjigi leta 1550 imenuje katoliško obredje čarovnijo. Da ne gre le za izraz, ki bi pomenil čaranje samo po sebi, ampak oznako, ki to mašo na največji način okarakterizira negativno, nam kažejo izrazi v drugih njegovih delih. V *Cerkovni ordningi* našteva na primer med dolžnostmi svetne gosposke tudi zatiranje čarovništva. Tudi v *Katekizmu* iz leta 1575 našteva čarovništvo med najhujšimi pregrehami. Navaja tudi škodljiva dejanja, ki naj bi jih bili čaravnice in čarovniki zmožni: povzročanje neurij, grmenja, toče, bolezni pri mladih in starih ljudeh in vedeževanje. Šiba tudi običaj, da se ljudje sami zatekajao po pomoč k čarovnikom in čaravnicam zaradi različnih bolezni in drugih stisk. Kot čaravnice omenja stare ženske. Vendar iz

tega časa nimamo veliko podatkov o čarovniških procesih. Edini, ki jih imamo, so iz Maribora.

Vrhunec so čarovniški procesi dosegli v 17. stoletju, in to v drugi polovici na Štajerskem in Kranjskem, kjer so, z izjemo cerkniškega področja, potekali izključno v vinorodnih okoliših. Vendar je bilo prepričanje, da čaravnice obstajajo, živo že prej, na kar nam kažejo opomini (monitiones) duhovščini po vizitaciji ljubljanskega škofa Scarlichija inteligenci, ki so bili prevedeni tudi v slovenščino (carniolano idiomate). V štirinajsti točki zahteva, da je vsakdo, ki v kateremkoli kraju ljubljanske škofije sliši o ljudeh, ki čarajo, te dolžan naznaniti škofu. Čarovnik je lahko moški ali ženska, ki se ukvarja s copranjem, zagovarjanjem urokov (incantationibus), prerokovanji (sortilegiis), uročenji ali z drugimi hudičevimi deli, živi v hudičevi veri in vanjo zapeljuje tudi druge ljudi. Naznanijo naj se tudi tisti, ki iščejo pri coprnkih ali coprnica hudičeve pomoči. Zapis je zanimiv, ker vsebuje bistvene obtožbe na čarovniških procesih, povezavo s hudičem, zapeljevanje v hudičevo vero in iskanje pomoči preko hudiča. Obenem pa nam jasno kaže, da čarovniških procesov v tistem času še niso poznali. Na prvem mestu se omenja moški in šele na drugem ženska, ki se ukvarja s copranjem; tudi pri iskanju hudičeve pomoči je na prvem mestu coprnik (zuprnik) in šele na drugem coprnica (zuperniza). Niti z eno besedo ni omenjeno škodljivo copranje, ki ga najdemo že pri Trubarju in ki je potem tudi bistvena sestavina čarovniških procesov.

Pojem škodljivega čaranja, ki naj bi ga bili čarovniki in čaravnice zmožni, je bil zagotovo pomembno gibalo teh žalostnih dogodkov. Pri tem pa je gotovo treba upoštevati takratno razumevanje in dojetanje dogodkov, saj se ljudje ob nesreči in neprijetnem dogodku niso najprej spraševali, kaj je vzrok za to, temveč kdo ga je povzročil. Tako mine nevarnost čarovniških procesov v neki družbi šele tedaj, ko se ta sprašuje po vzrokih dogodkov in ne po osebah, ki bi morale biti nujno krive zanje.

Summary

WITCH TRAILS IN EVERY DAY LIFE

The author reflects on witch trials, in connection with new literature on the subject and sources found in Slovenia. If older literature considered witch trials as the product of superstition, theological speculations, The Roman or Catholic Inquisition and the heritage of the dark Middle Ages, the new literature expresses the realisation that witch trials were not a unique historical aberration, but a phenomenon which takes different shapes in different historical periods, albeit with a similar content and no less tragic consequences than the original witch trials.

The period of witch trials in Europe starts at the end of the 15th century and ends in the mid 18th century. The concept of witchcraft was already known in Slovenia by the middle of the 15th century, in the 16th century Slovene protestant writers mentioned it, and in the 17th century the issue was discussed at the synods of the Ljubljana Diocese. But we have no evidence of real witch trials from those times. Even the witchcraft described by Slovene protestant writers and discussed at the diocesan synods was of a nature that still lacked those elements connected to real witch trials. The first witch trials in Slovenia occurred in the last third of the 17th century and the first decade of the 18th century, during the same period as in the inner Austrian regions, while in the rest of Europe the practice was already being abandoned. During that period the trials were conducted entirely in accordance with the practice and methods applied elsewhere in Europe. The regions which suffered most were Styria, Carniola and Carinthia. In Styria and Carniola witch trials were staged mainly in wine-growing regions, although other areas were not entirely untouched. The full cost exacted by the ravages of witch trials is unknown, since our knowledge of them depends mainly on the

condition of legal acts and records of the proceedings at regional courts. We also lack studies of the methods used at witch trials and court proceedings for the more recent periods.

DIE DDR-GESELLSCHAFT ZWISCHEN DIKTATORISCHER KONSTRUKTION UND SOZIALER AUTONOMIE¹

RALPH JESSEN*

I. Mit dem Zusammenbruch der staatssozialistischen Systeme in Ost- und Ostmitteleuropa sind diese Geschichte geworden - sie sind jetzt "Historikerland", wie Timothy G. Ash von der Universität Oxford vor einiger Zeit formulierte. Dieses Neuland hat seit den dramatische Ereignissen von 1989 nicht nur ungeheuer an Interesse gewonnen, sondern es ist auch erstmals ohne Quellenverbote und ohne Frageverbote zu erkunden. Zu den bisher kaum erforschten Gebieten der ehemals sozialistischen terra incognita gehört die Geschichte ihrer Gesellschaften. Die Gründe für die Defizite einer Gesellschaftsgeschichte des Sozialismus liegen freilich nicht nur an bisher mangelnder Aufmerksamkeit und an vergangenen Hindernissen freier Forschung, sondern sie haben – wie es scheint – grundsätzlicheren Charakter.

* Freie Universität Berlin, Friedrich-Meinecke-Institut, Habelschwerdter Alle 45, Berlin, Nemčija.

¹ Die Thesen dieses Beitrages wurden am 12. Mai 1993 im Kolloquium der Wissenschaftlichen Forschungszentrums der Slowenische Akademie der Wissenschaft und Kunst in Ljubljana vorgestellt. Ich danke den Teilnehmer für die Diskussion und Dr. Oto Luthar für die Aufnahme des Beitrages in diesen Sammelband. Die Überlegungen des Teils II. sind auch eingegangen in: R. Jessen, Die Gesellschaft im Staatssozialismus. Probleme einer Sozialgeschichte der DDR, in: *Geschichte und Gesellschaft*, 21 (1995), H. 1. Das Manuskript wurde im Herbst 1993 abgeschlossen. Später erschienene Literatur konnte nicht berücksichtigt werden.

Denn gleich, ob man Sozialgeschichte als Geschichte sozialer Strukturen und Prozesse im engeren Sinne angeht und damit etwa nach historischen Mustern sozialer Ungleichheit, nach Familienformen oder Geschlechterverhältnissen, nach der Geschichte industrieller Beziehungen oder der Freizeit fragt, oder ob man eher mit synthetisierendem Anspruch die Dimensionen von Politik, Wirtschaft und Kultur zu einer "Gesellschaftsgeschichte" verdichten will: stets ist die Vermutung einer relativen Unabhängigkeit der sozialen Dimension von Politik oder Wirtschaft eine zentrale Voraussetzung.²

Die Annahme eines ausdifferenzierten, relativ autonomen Bereichs "Gesellschaft" ist allerdings für die staatssozialistischen Systemen des 20. Jahrhunderts alles andere als selbstverständlich. Seit den 30er Jahren hat die "Totalitarismustheorie" in ihren unterschiedlichen Variationen immer wieder die totale Durchdringung aller gesellschaftlichen Bereiche durch Partei und Staat als charakteristische Eigentümlichkeit dieser Herrschaftssysteme hervorgehoben. In einem System, in dem eine Ideologie mit absolutem Wahrheitsanspruch alle Herrschaftsakte rechtfertigte, in dem die kommunistische Partei das Machtmonopol beanspruchte und durchsetzte, in dem alle staatlichen Herrschaftsmittel bis zum offenen Terror zur Sicherung dieser Macht und zur Durchsetzung der ideologischen Ziele eingesetzt wurden, war für gesellschaftliche Autonomie kein Platz. Dies gilt umso mehr, als die kommunistische Partei sich als Vollstreckerin historischer Gesetzmäßigkeit verstand. Sie diktierte der Gesellschaft ihr Programm.³ Hannah Arendt sah in der totalen Kontrolle des

² Vgl. J. Kocka, *Sozialgeschichte. Begriff-Entwicklung-Probleme*, Göttingen 1986, S. 82-111; H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, Bd. 1: Vom Feudalismus des alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära 1700-1815, München 1989, S. 6-30.

³ Vgl. C.J. Friedrich u. Z. Brzezinski, *Totalitäre Diktatur*, Stuttgart 1957. Überblicke über die Theorieentwicklung und die Debatte geben: B. Seidel

"GULAG" und der Konzentrationslager geradezu die Inkarnation des totalitären Gesellschaftsideals.⁴ Nach dem Ende des Staatssozialismus haben neuere Autoren erneut an die Totalitarismustheorie angeknüpft und die totale politische Formierung der Gesellschaften des "Realsozialismus" sehr hervorgehoben: Die entdifferenzierte, "verstaatlichte Gesellschaft"⁵ war danach kein relativ autonomes Subsystem mehr, sondern "unmittelbar politisch verfaßt" und "gleichsam stillgestellt".⁶

Zugespitzt ließe sich daraus die Schlußfolgerung ziehen, daß es jenseits der diktatorischen Politik eigentlich keine Gesellschaft mehr gegeben hat und daß jede Gesellschaftsgeschichte des Staatssozialismus eigentlich in der Geschichte der politischen Diktatur aufgeht. Wo immer man auch suchen mag, überall finden sich in der "verstaatlichten Gesellschaft" die alles regulierenden, kontrollierenden, planenden Institutionen von Partei und Staat. Statt Markt herrschte der Plan, statt Recht Willkür, statt bürgerlicher Öffentlichkeit manipulierte Medien und geheimpolizeiliche Kontrolle.

Welche Chancen hat dieser Vermutung gegenüber ein Zugang zur Geschichte des Staatssozialismus, der den totalen Gestaltungsanspruch der "führenden Partei" nicht mit der Wirklichkeit gleichsetzt, sondern die Gesellschaft als eigenständige Größe ernst nimmt? Läßt sich noch von Wechselwirkung und Dynamik

u. S. Junker (Hg.), *Wege der Totalitarismusforschung*, Darmstadt 1968; M. Funke (Hg.), *Totalitarismus. Ein Studie-Reader zur Herrschaftsanalyse moderner Diktaturen*, Düsseldorf 1978.

⁴ Hannah Arendt, *Elemente und Ursprünge totalitärer Herrschaft*, Frankfurt 1955, S. 693 f.

⁵ C. Offe, Die deutsche Vereinigung als "natürliches Experiment", in: B. Giesen/C. Leggewie (Hg.), *Experiment Vereinigung. Ein sozialer Großversuch*, Berlin 1991, S. 77-86, hier: S. 78.

⁶ S. Meuschel, Überlegungen zu einer Herrschafts- und Gesellschaftsgeschichte der DDR, in: *GG* 19, 1993, S. 5-6.

im Verhältnis zwischen Politik und Gesellschaft sprechen? Kann man die unvorhergesehenen Folgen von Gesellschaftspolitik und die "Eigensinnigkeit" des Sozialen angemessen erfassen, ohne dabei die durchdringende Macht der Diktatur aus den Augen zu verlieren? Im folgenden werden am Beispiel der DDR vier Zugangswege zur Sozialgeschichte der sozialistischen Gesellschaft vorgeschlagen, die helfen könnten, das Spannungsfeld zwischen diktatorischer Konstruktion und sozialer (Rest) Autonomie zu erschließen. In einem zweiten Teil soll dann am Beispiel der Sozialgeschichte der Bildungseliten in der DDR demonstriert werden, wie sich über einen solchen mehrdimensionalen Zugang unterschiedliche Ebenen gesellschaftlicher Wirklichkeit und vielleicht auch die Grenzen politisch-ideologischer Formierung erschließen lassen.

II. Welche Faktoren bestimmten "Gesellschaft" im Sozialismus? Zumindest unter heuristischen Gesichtspunkten wird man wenigstens vier Dimensionen unterscheiden können:

Die diktatorische Gesellschaftskonstruktion: Im engeren Sinne ist damit die Realisierung des Projekts "Sozialismus" gemeint. Bei aller Bedeutung, die reine Herrschaftsinteressen oder außenpolitische Blockbindungen gehabt haben mögen, war die staatssozialistische Gesellschaft zuallererst der Versuch, auf diktatorischem Wege eine soziale Utopie zu realisieren. Die Abschaffung des Privateigentums an Produktionsmitteln, die Installierung eines Zentralplanungssystems, die politisch und sozial selektive Steuerung von Ausbildungs- und Berufskarrieren, die Aufhebung aller Formen autonomer, intermediärer Organisationen, wie sie Verbände, Vereine, Bürgerinitiativen etc. darstellen, gehören in diesen Zusammenhang. Ebenso die Errichtung eines diktatorischen Herrschaftssystems, in dem Parteienpluralismus und Parlamente nur als Staffage dienten, sowie die Beseitigung rechtsstaatlicher Strukturen. Gesellschafts-

konstruktion meint damit auch die Etablierung einer institutionellen Struktur, in der politische Entscheidungen von einer hauchdünnen Elite monopolisiert wurden, die sich weitgehend von der Interaktion mit autonomen Steuerungsmedien wie Markt, Recht oder geregelter Partizipation durch Wahlen abgekoppelt hatte, die ihrem willkürlichen Dezisionismus hätten gegensteuern können. Dieses Umbauprojekt arbeitete mit großer Energie und einigem Erfolg dem Differenzierungstrend moderner Industriegesellschaften entgegen - es zielte auf fortschreitende Entdifferenzierung.⁷ Konstruiert waren schließlich auch historische Identifikationsangebote, die die DDR in die "guten" Kontinuitäten der deutschen Geschichte stellen und damit legitimieren sollten, allen voran der verordnete Antifaschismus - ein geradezu klassisches Beispiel der "Invention of Tradition."⁸ Der Anspruch der Diktatur war in der Tat total: Eigentlich kein Bereich von Politik, Wirtschaft und Kultur war ausgenommen.

Die Beharrungskraft tradierter Strukturen: Das sozialistische Projekt wurde unter vorgefundenen Bedingungen in Angriff genommen, die zum Teil durch politische Eingriffe radikal modifiziert wurden, zum Teil aber fortwirkten und das Ergebnis des politischen Konstruktionsprozesses beeinflussten. Wenn man

⁷ Vgl. die Beiträge in H. Joas u. M. Kohli, *Der Zusammenbruch der DDR. Soziologische Analysen*, Frankfurt 1993; W. Engler, *Die zivilisatorische Lücke. Versuche über den Staatssozialismus*, Frankfurt 1992, S. 27-36; D. Pollack, "Das Ende der Organisationsgesellschaft. Systemtheoretische Überlegungen zum gesellschaftlichen Umbruch in der DDR", in: *Zschr. f. Soziologie* 19 (1990), S. 292-307; K. Müller, "Nachholende Modernisierung? Die Konjunkturen der Modernisierungstheorie und ihre Anwendung auf die Transformation der osteuropäischen Gesellschaften", in: *Leviathan* 19 (1991), S. 261-291 u. M.R. Lepsius, Vortrag am Forschungsschwerpunkt für zeithistorische Studien in Berlin am 24.2.93.

⁸ Vgl. J.H. Brinks, *Die DDR-Geschichtswissenschaft auf dem Weg zur Einheit. Luther, Friedrich II und Bismarck als Paradigmen politischen Wandels*, Frankfurt 1992.

versuchen würde, sie in einer kasuistischen Aufzählung zu erfassen, käme eine recht stattliche Liste dabei heraus: Die Bevölkerungsstrukturen und das demographische Verhalten könnte man hier ebenso wie die Strukturen der Familie und der geschlechtsspezifischen Arbeitsteilung nennen. Der Zuschnitt von Berufen und die Verbindung zwischen formalen Ausbildungszertifikaten und beruflichen Funktionen änderten sich nur langsam. Manche tradierten sozialen Strukturen wurden besonders gepflegt und künstlich aufgewertet, wie etwa die Restbestände proletarischen Milieus mit ihrem Kern der manuellen industriellen Arbeit und bekamen damit vermutlich auf die Dauer immer mehr Elemente politisch konstruierter Sozialität. Andere sperrten sich mit besonderer Intransigenz gegen politische Umbauimpulse wie etwa lange Zeit die Ärzteschaft oder naturwissenschaftlich-technische Berufe. Trotz augenscheinlicher Diskontinuität kann es lohnend sein, nach Kontinuitätselementen auch auf der politischen Ebene zu fragen, etwa nach dem Erbe der ersten deutschen Diktatur für die zweite. Wichtiger waren Kontinuitäten vermutlich als Trägheitsmoment der sozialstrukturellen Entwicklung wie auch der Wahrnehmungsweisen und Mentalitäten. Die weit zurückreichende Tradition eines illiberalen Autoritätsglaubens war wohl ein solideres Fundament des Arbeiter-und-Bauern-Staates als alle sozialistische und antifaschistische Gesinnung.⁹ Wie leicht oder schwer der Anteil derartiger Traditionen wog, wird sich vermutlich am besten im ostblockinternen Vergleich ermitteln lassen: unter der Voraussetzung einer relativ homogenen Gesellschaftspolitik müßten vorhandene Unterschiede zwischen Ländern wie Polen,

⁹ S. Meuschel weist überzeugend auf die stabilisierende Wirkung der tradierten "politischen Kultur der unpolitischen Gesellschaft" hin. S. Meuschel, *Legitimation und Parteiherrschaft. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR 1945-1989*, Frankfurt 1992, S. 15-22.

Rumänien oder der DDR zum Gutteil auf unterschiedliche Ausgangsbedingungen zurückzuführen sein.

Die Anforderungen der Industriegesellschaft: Auch wenn diese sich nicht immer eindeutig von dem eben skizzierten Bereich struktureller und mentaler Kontinuität abgrenzen lassen, ist es sinnvoll, die funktionalen Anforderungen einer hocharbeitsteiligen modernen Industriegesellschaft als eigenständigen Aspekt der Analyse zu berücksichtigen.¹⁰ Im gesellschaftspolitischen Diskurs der DDR haben solche Anforderungen vor allem in den 60er Jahren unter den Stichworten "Wissenschaftlich Technische Revolution" und "Produktivkraft Wissenschaft" eine sehr prominente Rolle gespielt.¹¹ Unter westlichen Beobachtern hat die Überschätzung sachgesetzlich-funktionaler Entwicklungen lange Zeit zu Illusionen über die Reformfähigkeit des staatssozialistischen Systems geführt, von dem man annahm, es müsse und würde sich den vermeintlichen Imperativen technischen Fortschritts anpassen.¹² Unter dem Eindruck der Stagna-

¹⁰ Vgl. D. Pollack, "Sozialstruktur und Mentalität in Ostdeutschland", in: *Arch. europ. sociol.* 32, 1991, S. 381-391.

¹¹ H. Zimmermann, "Politische Aspekte in der Herausbildung, dem Wandel und der Verwendung des Konzepts 'Wissenschaftlich-technische Revolution' in der DDR", in: DA Sonderheft: *Wissenschaftlich-technische Revolution und industrieller Arbeitsprozeß* 9, 1976, S. 17-51; U. Neuhäuser-Wespy, "Aktuelle Probleme der wissenschaftlich-technischen Revolution in der Gesellschaftspolitik der SED", in: *Wissenschaft in der DDR. Beiträge zur Wissenschaftspolitik und Wissenschaftsentwicklung nach dem VIII. Parteitag*, hg. v. IGW Erlangen, Köln 1973, S. 179-192.

¹² Vgl. z.B. S. Krämer-Friedrich, "Die Entwicklung der Konzeption 'wissenschaftlich-technische Revolution' in der DDR-Theorie", in: DA Sonderheft *Wissenschaftlich-technische Revolution und industrieller Arbeitsprozeß* 9, 1976, S. 53-74; Ch. Ziegenrucker, "Wissenschaftlich-technischer Fortschritt und Partizipation in der DDR. Die Entwicklung in den 70er Jahren", in: Ebd., S. 79-94; P.Ch. Ludz, *Parteilite im Wandel. Funktionsaufbau, Sozialstruktur und Ideologie der SED-Führung*, Opladen

tion der 70er und 80er Jahre und vor allem des Systemzusammenbruchs nach 1989 gewann eher ein anderes Argument an Plausibilität: Nicht ohne Ironie bezog man den Marx'schen Satz, nach dem die Dynamik der Produktivkraftentwicklung zum Sprengsatz der überholten Produktionsverhältnisse werde, auf die staatssozialistischen Systeme.¹³ Das diktatorische Zentralplanungssystem, dessen Fortschrittsidee von der Tonnenideologie der sowjetischen Zwangsindustrialisierung geprägt war, mußte spätestens dann scheitern, als das erstrebte Weltniveau durch die postindustrielle Dienstleistungsgesellschaft definiert wurde. Auch wenn man sich vor der Gefahr eines funktionalistischen Determinismus hüten sollte, kann es sehr nützlich sein, nach eigendynamischen Elementen zu fragen, die daraus folgten, daß die DDR eine Industriegesellschaft mit einem entwickelten Wissenschaftssystem war. Dabei lohnt es sich vermutlich, in zwei Richtungen zu fragen: Einmal danach, wieweit die Funktionserfordernisse einer hocharbeitsteiligen Industriegesellschaft dem politisch-ideologischen Konstruktionsprozeß Grenzen setzte. Zum anderen danach, welche ökonomischen, technologischen und sozialen Optionen durch die Diktatur abgeschnitten und verschüttet wurden - wo diese Grenzen gleichsam überschritten wurden.

1968; Ders., "Experten und kritische Intelligenz in der DDR", in: E.J. Feuchtwanger (Hg.), *Deutschland. Wandel und Bestand. Eine Bilanz nach hundert Jahren*, München 1973, S. 210-235

¹³ Z.B. bei A. Meier, "Abschied von der sozialistischen Ständegesellschaft", in: APZ, 1990, B 16/17, S. 3-14, hier: S. 9, 14; M. Lötsch, "Ungleichheit - materielle, politische und soziale Differenzierung und ihre gesellschaftlichen Konsequenzen", in: G.-J. Glaeßner (Hg.), *Eine Deutsche Revolution. Der Umbruch in der DDR, seine Ursachen und Folgen*, Frankfurt 1991, S. 126-138; kritisch zu dieser These: J. Radkau, "Revoltierten die Produktivkräfte gegen den real existierenden Sozialismus? Technikhistorische Anmerkungen zum Zerfall der DDR", in: 1999. *Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts* 4, 1990, S. 13-42.

Soziale Autonomie im Staatssozialismus: Zu denken ist hierbei an die ungeplanten Strukturen und Prozesse sozialen Handelns sowie die mit ihnen verknüpften und sie bedingenden Erfahrungen und Mentalitäten, die sich als unintendierte aber notwendige Folge des diktatorischen Konstruktionsprozesses – in einer gewissen Weise reaktiv – entwickelten und sich als informelles Gegenstück in die formellen und formalisierten Strukturen aller gesellschaftlichen Bereiche einschmiegten, diese mittrugen, modifizierten und umprägten und mit ihnen untergingen, bzw. als unzeitgemäße soziale und mentale Überhänge in die postsozialistische Gegenwart ragen. Da diese Ebene sozialen Handelns auf die politisch geschaffenen Bedingungen bezogen und zugleich vielfach mit traditionellen und funktionalen Strukturen verquickt ist, ohne freilich in ihnen aufzugehen, hat sie gegenüber den eben diskutierten übergreifenden und integrierenden Charakter. Es wäre eine Verkürzung dieser Dimension, wenn man mit ihr nur solche Bereiche sozialer Existenz in Verbindung bringen würde, die außerhalb des politischen Konstruktions- und Kontrollzugriffs lagen oder nur wenig durch ihn beeinflusst wurden: Also etwa die halblegalen und illegalen politischen Vereinigungen der 80er Jahre, unpolitische Jugendgruppen mit ihrer Subkultur, Familien, Verwandtschafts- und Nachbarschaftsbeziehungen oder die tolerierten "Nischen" in der Freizeit, die berühmte "Datschen-" und Schrebergärtenkultur.¹⁴ Wichtigster noch waren die informellen Strukturen und

¹⁴ Vgl. D. Wierling, "Is there an East German Identity? Aspects of a Social History of the Soviet Zone/German Democratic Republic", in: *Tel Aviver Jb. f. dt. Geschichte* 19, 1990, S. 193-207, hier: S. 204; G. Gaus, *Wo Deutschland liegt. Eine Ortsbestimmung*, Hamburg 1983, S. 156-233. J. Huinink/K.U. Mayer, *Lebensverläufe im "Wandel der DDR-Gesellschaft"*, in: Joas/Kohli, *Zusammenbruch*, S. 151-171; hier: S. 154 f. Schon die Klassiker der Totalitarismustheorie, Friedrich und Brzezinski, sprachen von der Familie, der Kirche, der Wissenschaft und dem Militär als "Inseln der

Beziehungsnetzwerke, die innerhalb des formellen Sektors angesiedelt waren. Die Leistungsschwäche des zentralisierten Planungs- und Verteilungsapparates provozierte allorten informelle Reaktionen, die seine Defizite manchmal überbrückten, die aber auch ihre eigene Rationalität entwickelten.¹⁵ Bekannt ist die Schattenwirtschaft der Tauschgeschäfte mit knappen und begehrten Gütern, die faktisch ein rudimentäres Marktelement in die sozialistische Planwirtschaft einführte. Ein weiteres Beispiel sind die fein austarierten innerbetrieblichen Strukturen und Machtverhältnisse, die sich als ungeplantes Mischungsergebnis aus planwirtschaftlichen Defiziten, garantierter Arbeitsplatzsicherheit und einem auf der systematischen Entkoppelung von Ausführung und Verantwortung beruhenden Leitungsprinzip etablierten. Dieses Netzwerk war zugleich informelle Stütze und Bremse des planwirtschaftlichen Systems; es gewährleistete, daß der Plan überhaupt, wenn auch schlecht, in die Realität umgesetzt wurde, und es fundierte eine Betriebskultur, von der auf der Oberfläche vor allem die chronisch niedrige Leistungsbereitschaft der Arbeitnehmer sichtbar war.¹⁶ Die vorgeschlagenen vier Dimensionen, an denen sozialhistori-

Absonderung", deren Bedeutung freilich "nicht innerhalb, sondern jenseits des Systems" liege. Friedrich/Brzezinski, *Totalitäre Diktatur*, S. 214-255.

¹⁵ Siehe Pollack, *Sozialstruktur und Mentalität*, S. 384.

¹⁶ Vgl. F. Klinger, "Statik und Dynamik in der DDR. Zum Leistungsverhalten von Industriearbeiterschaft und wissenschaftlich-technischer Intelligenz", in: *APZ*, 1985, B 46/47, S. 19-35; R. Rottenburg, "Der Sozialismus braucht den ganzen Menschen". "Zum Verhältnis vertraglicher und nichtvertraglicher Beziehungen in einem VEB", in: *Zschr. f. Soziologie* 20 (1991), S. 305-322; H. Ganßmann, "Die nichtbeabsichtigten Folgen einer Wirtschaftsplannung", in: Joas/Kohli, *Zusammenbruch*, S. 172-193; J. Rösler, "Der Meister, der Brigadier und der Plan. Zur Entwicklung der informellen Interessenvertretung betrieblicher Arbeitskollektive in der DDR-Industrie 1950-1957", in: K. Lauschke/Th. Welskopp (Hg.), *Mikropolitik im Unternehmen*, Essen 1993.

sche Forschungen zur DDR-Geschichte ansetzen könnten, sind weder erschöpfend noch völlig scharf gegeneinander abgegrenzt noch präsentieren sie ein theoretisches Modell. Sie sind zunächst eher pragmatische Kategorien mit heuristischer Funktion, nach denen sich das historische Material zu ausgewählten Gegenständen nach Aspekten ordnen läßt, die wiederum untereinander in Beziehung stehen. So lassen sich klassische sozialhistorische Fragen, etwa nach den Strukturen sozialer Ungleichheit, nach der Form und Funktion von Bürokratien, nach Geschlechterrollen, nach dem Zuschnitt von Berufen und Professionen, nach der Entwicklung der Familienformen usw. unter den vorgeschlagenen vier Aspekten sinnvoll operationalisieren: Welche Rolle spielten diktatorische Konstruktionsprozesse, wie sahen diese überhaupt aus und mit welchen Folgen wurden sie implementiert? Welche traditionellen Strukturen erhielten sich, wirkten fort und beeinflussten das Ergebnis von Gesellschaftspolitik? In welchem Ausmaß machten sich funktionale, systemunspezifische Anforderungen geltend? Welche genuin "sozialistischen" Handlungsmuster etablierten sich als unintendierte Folge einer auf totale Steuerung zielenden, diese gleichwohl verfehlenden Gesellschaftspolitik? Wie hingen alle Ebenen untereinander zusammen?

III. Von der Öffnung zur Abschließung: Die Sozialstruktur der DDR Die folgenden Bemerkungen zur Geschichte sozialer Mobilität in der DDR sollen natürlich nicht die eben skizzierten Überlegungen empirisch einlösen. Es geht nur darum, an einem praktischen Beispiel die heuristischen Möglichkeiten des vorgeschlagenen mehrschichtigen Zugangs zu illustrieren und die Richtung möglicher Forschungsfragen anzudeuten. Empirische Befunde der bisherigen Forschung werden daher auch nur cursorisch und in dem Umfang herangezogen, wie dies zu diesem Zweck erforderlich ist.

Die Beseitigung der kapitalistischen Klassengesellschaft mit ihrer

typischen marktvermittelten Ungleichverteilung von Lebenschancen nach Klassenzugehörigkeit war der Kern des gesellschaftspolitischen Programms der kommunistischen Parteien. In der DDR begann die SED spätestens nach ihrem Umbau zur stalinistischen Partei "neuen Typus" und der "doppelten Staatsgründung"¹⁷ in Ost- und Westdeutschland 1949 mit der energischen Durchsetzung dieses sozialrevolutionären Programms. Weder Einzelheiten der ideologischen Begründung, der Entscheidungsfindung noch der praktischen Umsetzung können hier erörtert werden.¹⁸ Bis zum Beginn der 60er Jahre waren die Strukturen sozialer Ungleichheit jedenfalls weitgehend umgewälzt: Privateigentum an Produktionsmittel existierte nur noch in unbedeutenden kleinbetrieblichen und handwerklichen Randbereichen. Das Wirtschaftsbürgertum als ökonomische Klasse bestand nicht mehr und seine ehemaligen Angehörigen waren zu guten Teilen in den Westen abgewandert. Zwei große Umgestaltungsschübe hatten die landwirtschaftlichen Eigentums- und Produktionsverhältnisse neu geordnet: Zunächst war der agrarische Großgrundbesitz zugunsten einer großen Zahl kleinbetrieblicher Privatbauern enteignet worden, die dann bis Ende der 50er, Anfang der 60er Jahre in die landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften gepreßt wurden. Das Wirtschaftsbürgertum als Besitz- und Marktklasse hatte aufgehört zu existieren und ob man die Arbeiterschaft in einer Gesellschaft ohne Markt und ohne Bourgeoisie - selbst ungeachtet aller anderen sozialhistorischen Veränderungen - noch als "Klasse"

¹⁷ Ch. Kleßmann, *Die doppelte Staatsgründung. Deutsche Geschichte 1945-1955*, Bonn 1982.

¹⁸ Überblicke geben: Kleßmann, *Doppelte Staatsgründung*, S. 261-291; D. Staritz, *Geschichte der DDR. 1949-1985*, Frankfurt 1985; D. Voigt u.a., *Sozialstruktur der DDR. Eine Einführung*, Darmstadt 1987; H. Weber, *DDR. Grundriß der Geschichte 1945-1990*, vollst. überarb u. erg. Neuaufl., Hannover 1991.

bezeichnen kann, wie dies die SED und die Soziologen der DDR notorisch taten, ist mehr als zweifelhaft.¹⁹

Mit ähnlicher Energie ging man daran, traditionelle Bildungsprivilegien aufzuheben, dem noch relativ homogenen Bildungsbürgertum seine exklusive Stellung streitig zu machen und den akademischen Selbstrekrutierungskreislauf zu unterbrechen. Mit einer Mischung aus Förderung, Privilegierung und Mobilisierung von Arbeiterkindern auf der einen und der Diskriminierung "bürgerlicher" Studienbewerber sowie der Manipulation von Qualifikationsstandards auf der anderen Seite gelang es, die soziale Zusammensetzung der Studentenschaft an den Hochschulen bis zum Ende der 50er Jahre tiefgreifend zu ändern. Der Anteil der Arbeiterkinder an den Universitäten schnellte von unter 5% im Jahre 1945 auf über 50% im Jahre 1958 hoch – eine in diesem Umfang und Tempo historisch beispiellose Erweiterung des Bildungszugangs.²⁰ Die "neue Intelligenz" aus der Arbeiterschaft gelangte in der "nachrevolutionären Aufsteigergesellschaft"²¹ der 50er Jahren nicht selten in völlig unorthodoxen Blitzkarrieren an die Schaltstellen von Politik, Verwaltung, Wirtschaft und Wissenschaft, wo sie zunächst mit den verbliebenen bürgerlichen Fachleuten kooperierten, bevor diese endgültig entbehrlich wurden.

Zu Recht kann man diesen Umbruch als Revolution bezeichnen. Allerdings war es eine diktatorisch inszenierte "Revolution von oben",²² ein "politisch determinierter gesellschaftlicher Wan-

¹⁹ Vgl. J. Mooser, *Arbeiterleben in Deutschland. 1900-1970*, Frankfurt 1984.

²⁰ R. Geißler, "Die ostdeutsche Sozialstruktur unter Modernisierungsdruck", in: *APZ* 1992, B 29/30, S. 15-28, hier: S. 20.

²¹ L. Niethammer u.a., *Die volkseigene Erfahrung. Eine Archäologie des Lebens in der Industrieprovinz der DDR*, Berlin 1991, S. 45.

²² G.-J. Glaeßner, Am Ende des Staatssozialismus- Zu den Ursachen des Umbruchs in der DDR, in: Joas/Kohli, *Zusammenbruch*, S. 70-92, hier: S. 82.

dlungsprozeß",²³ der von einer kleinen Elite, gestützt auf die Einheitspartei, den formierten Staatsapparat und den Rückhalt der sowjetischen Militärmacht ohne jede demokratische Legitimation durchgesetzt wurde. Wahrscheinlich ist es angemessen, die DDR als "klassenlose Gesellschaft" zu bezeichnen; zumindest dann, wenn man die Existenz von Klassen mit der Eigentumsordnung einer Marktgesellschaft in Verbindung bringt.²⁴ Der Zustand der "Entdifferenzierung" und "Homogenisierung" prägte auch die sozialen Strukturen, zumal sich die Gesellschaftspolitik der SED nicht darauf beschränkte, die Vorzeichen sozial selektiver Hürden beim Zugang zu Bildungspatenten und Führungspositionen umzukehren, indem Arbeiter- und Bürgerkinder die Rollen der Privilegierten und Diskriminierten tauschten. Hinzu kam etwa, daß die Einkommenspyramide im großen und ganzen erheblich abgeflacht wurde, so daß zwischen Akademikereinkommen und Facharbeiterlöhnen kein nennenswertes Gefälle mehr bestand.²⁵

Alle genannten Punkte – Umbau der Eigentumsverhältnisse, gezielte soziale und politische Selektion des Bildungs- und Berufszugangs, Nivellierung der Einkommensstruktur – waren

²³ K. Belwe, "Sozialstruktur und gesellschaftlicher Wandel in der DDR", in: W. Weidenfeld/H. Zimmermann (Hg.), *Deutschland-Handbuch*, Bonn 1989, S. 125-143, hier: S. 140.

²⁴ Vgl. S. Meuschel, Revolution in der DDR. Versuch einer sozialwissenschaftlichen Interpretation, in: Joas/Kohli, *Zusammenbruch*, S. 93-114, hier: S. 93. Zur Begrifflichkeit vgl. die Beiträge in H.-U. Wehler (Hg.), *Klassen in der europäischen Sozialgeschichte*, Göttingen 1979.

²⁵ Vgl. Geißler, *Die ostdeutsche Sozialstruktur*, S. 17 f; Der Trend zur Einkommensnivellierung schloß nicht aus, daß "Einzelvertragsinhaber" lange Zeit sehr gut verdienten und daß vor allem die Gruppe der politischen Funktionsträger durch privilegierte Versorgungskanäle und allerlei Zusatzeinkommen erheblich begünstigt war. Aber selbst wenn man dies in die Betrachtung einbezöge, würde die Einkommensdifferenzierung bei weitem nicht die Spannweite einer vergleichbaren westlichen Gesellschaft erreichen.

hochwirksame Elemente der "konstruierenden" SED-Gesellschaftspolitik. Viele Einzelmaßnahmen ließen sich ergänzen, wenn man einen vollständigen Eindruck von diesem Umbauprojekt bekommen wollte: Von der Mobilisierung der Frauen für Erwerbsarbeit über die Verwaltungsexpansion und die damit einhergehende Verschiebungen in der Erwerbsstruktur bis hin zur flächendeckenden Einführung der "Herrschaft durch Kader",²⁶ die einen neuen Mechanismus der Karrieresteuerung für die Inhaber leitender Funktionen etablierte. Insgesamt gesehen hatte die Gesellschaftspolitik der SED von den 40ern bis in die 60er Jahren eine außerordentlich mobilisierende, die Strukturen sozialer Ungleichheit auflockernde Wirkung. Politik öffnete aber nicht nur alte Strukturen, sondern schuf mit der weitgehenden Beseitigung eigentumsgebundener Ungleichheitsformen und der Etablierung neuer Formen politisch vermittelter Differenzierung ganz andere Strukturierungsprinzipien.

Konzentriert man sich auf die angesprochenen Schlüsselprozesse kommunistischer Gesellschaftskonstruktion – wo lassen sich dann Gegenkräfte, Reaktionen, unerwartete Folgen beobachten, die auf die vermutete Spannung zwischen Politischem und Sozialem hinweisen? Sehr pauschale Hinweise müssen auch hier genügen, um die Suchrichtung anzudeuten. *Erstens* blieben die Umbauerfolge der SED in manchen Bereichen der Gesellschaft lange Zeit recht begrenzt. Dies galt vor allem für Teile des Bildungsbürgertums. Das Wirtschaftsbürgertum konnte man per Dekret enteignen und seine Aufgaben an angestellte Funktionäre übertragen. Beim Bildungsbürgertum lagen die Dinge komplizierter: Schließlich handelte es sich hier nicht nur um sozial, kulturell und ökonomisch privilegierte Gruppen, sondern um Funktions-träger, deren Können und Wissen man dringend

²⁶ G.-J. Glaebner, *Herrschaft durch Kader. Leitung der Gesellschaft und Kaderpolitik in der DDR am Beispiel des Staatsapparates*, Opladen 1977.

benötigte, das aber nicht ohne eben diese Personen zu haben war. So prallte die Forderung der SED, daß die soziale Herkunft der Akademiker der sozialen Struktur der Gesamtgesellschaft entsprechen müsse, in bestimmten Bereichen an den Gruppeninteressen der Betroffenen ab, deren Verhandlungsposition durch ihr Monopol auf unentbehrliche Leistungen stark war. Bis 1961 hat zudem die offene Grenze ihre Stellung gestützt, so daß sich die SED unter dem Druck der Abwanderungsoption zu Zugeständnissen genötigt sah. Zum Beispiel gelang es erst in den 60er Jahren, die soziale Zusammensetzung der Hochschullehrerschaft nennen-swert zu proletarisieren und vor allem die Ärzte blieben lange Zeit ein Hort sozialer Exklusivität. Besonders bei diesen Gruppen beweist die lange "Beharrungskraft traditioneller Milieus in der DDR".²⁷

Zweitens stand das Programm sozialer Nivellierung und Entdifferenzierung vor dem Grundproblem, daß industriegesellschaftliche Produktionsverhältnisse ein Mindestmaß an funktionaler Differenzierung unausweichlich machen. Obwohl man mit einem weiten "Intelligenz"-Begriff die Konturen dieser "sozialen Schicht" verschwimmen ließ,²⁸ die soziale "Annäherung von Arbeiterklasse und Intelligenz" propagierte, die Einkommenstruktur nivellierte, die "sozialistische Gemeinschaftsarbeit" zum Ort gleichberechtigter Kooperation zwischen Arbeitern und

²⁷ Ch. Kleßmann, "Die Beharrungskraft traditioneller Milieus in der DDR", in: M. Hettling u.a. (Hg.), *Was ist Gesellschaftsgeschichte? Positionen, Themen, Analysen*, München 1991, S. 146-154. Zur Ärzteschaft demnächst die detaillierte Studien von A.-S. Ernst. Zur Hochschullehrerschaft demnächst R. Jessen. Vgl. auch S. Prokop, "Zur politischen und sozialen Entwicklung der Intelligenz der DDR (1955 bis 1961)", in: *Jb. f. Geschichte* 31, 1984, S. 153-186.

²⁸ Die langwierige Debatte zum "Intelligenz"-Begriff in der DDR hat letztlich keine eindeutiger Definition hervorgebracht als die, alle Inhaber einer Fach- oder Hochschulbildung hinzuzuzählen; eine Definition, die die Krankenschwester und den Medizinordinarius einer sozialen Gruppe zuweist.

Akademikern machen wollte und körperlicher Arbeit lange Zeit einen deutlichen Prestigevorsprung vor der "unproduktiven" geistigen Tätigkeit einräumte, ließ sich die Kluft zwischen manueller und geistiger Arbeit nicht schließen.²⁹ Daran änderten alle propagandistischen Bemühungen und optimistischen Zukunftsprognosen über eine baldige soziale Annäherung der "Klassen und Schichten" im Sozialismus nichts. Auch war Arbeit weiterhin berufsmäßig organisiert und damit die Monopolisierung von Zuständigkeiten und Kompetenzen durch die Berufsinhaber. In Rechnung zu stellen ist zusätzlich, daß Strukturen professioneller und beruflicher Ungleichheit nur zu einem Teil funktional "notwendig" sind. Zum Gutteil handelt es sich dabei um historisch gewachsene Kombinationen von Kompetenzen und Zuständigkeitsansprüchen, durch die die Berufsinhaber spezifische Ansprüche auf Tätigkeitsfelder, materielle Gratifikation, soziale Anerkennung etc. legitimieren.³⁰ Dadurch war die Egalisierungspolitik mit dem inneren Widerspruch belastet, daß man zwar die materiellen *Folgen* von Ungleichheit nach Qualifikation, Verantwortung, beruflicher Position etc. weitgehend einebnen konnte, es aber nicht gelang, die Ungleichheit begründende und spezifische Gratifikationserwartungen legitimierende Basisstruktur mit ihrer Mischung aus funktionaler Differenzierung und sozial tradierter Exklusivität zu beseitigen. *Drittens* ist die These vertreten worden, daß sich die Sozial-

²⁹ Vgl. G. Erbe, *Arbeiterklasse und Intelligenz in der DDR. Soziale Annäherung von Produktionsarbeiterschaft und wissenschaftlich-technischer Intelligenz im Industriebetrieb?*, Opladen 1982.

³⁰ Vgl. U. Beck/M. Brater/H. Daheim, *Soziologie der Arbeit und Berufe. Grundlagen, Problemfelder, Forschungsergebnisse*, Reinbek 1980, S. 23-42; W. Littek/W. Rammert/G. Wachtler (Hg.), *Einführung in die Arbeits- und Industriesoziologie*, Frankfurt 1982, S. 208-224; H. Siegrist (Hg.), *Bürgerliche Berufe. Beiträge zur Sozialgeschichte der Professionen, freien Berufe und Akademiker im internationalen Vergleich*, Göttingen 1988.

struktur der DDR aufgrund ihres politischen Konstruktionscharakters durch eine "prinzipielle Inkonsistenz" ausgezeichnet habe.³¹ Die Entkoppelung von Qualifikationsniveau und Gratifikation, die verbreitete Praxis, Arbeitskräfte nicht qualifikationsentsprechend zu beschäftigen, die Außerkraftsetzung des Leistungsprinzips, die willkürliche politische Steuerung von Ausbildungs- und Berufskarrieren, die Nivellierung der Einkommenspyramide u.a.m. lösten jeden kohärenten, objektiv beschreibbaren wie subjektiv erlebbaren Zusammenhang von sozialer Position und Status auf. Wichtige neue Ungleichheitsdimensionen wie die Verfügung oder Nichtverfügung über Westkontakte und damit über Zugangschancen zu prestigeträchtigen Devisen und Konsumgüter, die unabhängig von sozialen Positionen verteilt waren, verstärkten diese Entwicklung. Und auch die Willkür und Vagheit, mit der Begriffe wie "Arbeiter" oder "Intelligenz" definiert waren, die ja Identifikationsangebote für diejenigen sein sollten, die unter diese Begriffe fielen, wirkte in dieselbe Richtung. Die konstruierende Gesellschaftspolitik der SED war insofern entstrukturierend, als sie traditionelle Kristallisationsformen sozialer Rollen auflöste, ohne selbsttragende, stabile Alternativen anbieten zu können.³² Letztlich blieb nur der machtlose Appell an das richtige sozialistische Bewußtsein, um diesen Widerspruch zu überdecken.

Viertens gibt es zahlreiche Hinweise und Indizien, daß die dramatische Öffnung der Aufstiegskanäle in den 60er Jahren durch eine ebenso spektakuläre, wenngleich lange verdeckte und vertuschte Schließungstendenz abgelöst wurde, die bis zum Ende der DDR ungebrochen anhielt. Die deutlichste und empirisch

³¹ Th. Hanf, "Modernisierung der Gesellschaft als sozialstrukturelles Problem", in: *Berliner Journal für Soziologie*, Sh., 1991, S. 73-82, hier: S. 77.

³² Vgl. auch I. Srubar, "War der reale Sozialismus modern?", in: *KZfSS* 43 (1991), S. 415-532, hier: S. 424 f.

bisher auch am besten zu fassende Erscheinungsform des erstarrenden Mobilitätsprozesses ist das Verschwinden der Arbeiterkinder aus den Universitäten. Nach Angaben von R. Geißler schrumpfte der Anteil der Arbeiterkinder unter den Studenten an Wissenschaftlichen Hochschulen von 53% (1958/59) auf 30% (1966/67), 11% (1979) und letztlich 7% (1988), während die Kinder aus der "Intelligenz" ihre Position unter den Studenten von 14% (1958/59) über 30% (1966/67) und 59% (1979) auf 78% (1988) ausbauen konnten.³³ Vergleicht man diese Zahlen mit den DDR-offiziellen Daten zur Klassen- und Schichtenstruktur der Gesamtbevölkerung, die 1985 75% der Berufstätigen der "Arbeiterklasse"³⁴ und 15% der "Intelligenz" zuordneten (1961: 77,5% zu 4,8%; 1970: 77,2% zu 8,0%), so hatte sich offenbar das alte SED-Ziel, wonach die soziale Herkunft der Studenten exakt der Sozialstruktur der Gesamtgesellschaft entsprechen sollte, in sein genaues Gegenteil verkehrt: die Selbstrekrutierungsrate akademischer Schichten strebte einer Größenordnung zu, wie sie vor Gründung der DDR bestand. Es muß an dieser Stelle allerdings betont werden, daß die in der DDR gebräuchlichen sozialstatistischen Kategorien "Arbeiter" und "Intelligenz" in ihrer Definition und Anwendung außerordentlich problematisch sind und es daher nicht einmal sicher ist, daß in beiden Statistiken exakt dasselbe gezählt wird.³⁵

³³ R. Geißler, *Die ostdeutsche Sozialstruktur*, S. 20. Der Anteil der Arbeiterkinder an westdeutschen Universitäten lag nach diesen Angaben 1988 mit 15% mehr als doppelt so hoch wie in der DDR. Vgl. auch A. Meier, "Bildung im Prozeß der sozialen Annäherung und Reproduktion der Klassen und Schichten", in: *Jb. f. Soziologie und Sozialpolitik*, 1981, S. 116-127 u. R. Geißler, "Bildungschancen und Statusvererbung in der DDR", in: *KZfSS* 35, 1983, S. 755-770.

³⁴ Belwe, *Sozialstruktur*, S. 131. Die "Arbeiterklasse" umfaßt hier Arbeiter und Angestellte.

³⁵ Allein die Rekonstruktion und Bereinigung der historischen Sozialstatistik

Trotzdem ist es schwer vorstellbar, daß eine derartig eindeutige Tendenz lediglich ein statistisches Artefakt ist.

Welche Vermutung kann man über die Ursachen dieses Umschlags anstellen? Eine naheliegende Annahme geht dahin, daß die proletarischen "Statusgewinnler"³⁶ der 50er Jahre, die politische Protektion, massive Ausbildungsförderung und eine große Zahl vakanter Positionen nach oben gespült hatten, kaum daß sie in Amt, Macht und Würden waren, die legitimen Aufstiegskanäle der akademischen Ausbildung für ihren eigenen Nachwuchs monopolisierten. Die Abschließung der Aufstiegskanäle in der DDR der 70er und 80er Jahre - immer vorausgesetzt, die empirischen Einzelhinweise lassen sich letztlich zu einem derartigen Gesamtbefund verdichten - wäre demnach Ausdruck eines Formierungsprozesses, in dessen Verlauf eine sozial homogenisierte Schicht systemtragender Funktionseliten ihre gruppenspezifischen Privilegien praktisch "vererbbar" macht. Die beiden ungarischen Soziologen Konrád und Szelényi haben schon 1978 die sozialistische "Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht"³⁷ gesehen; die Entwicklung in der DDR scheint ihnen Recht zu geben.

Diese plausible und elegante These müßte allerdings sauber operationalisiert und in empirischer Kleinarbeit unterfüttert werden. Abgesehen von der Problematik, den Klassenbegriff auf die staatssozialistischen Gesellschaften zu übertragen, besteht sonst auch die Gefahr, daß erneut die Kongruenz von sozialer Lage und interessen geleitetem Handeln mehr aus theoretischen

der DDR ist eine ebenso wichtige wie mühselige Zukunftsaufgabe der sozialhistorischen Forschung.

³⁶ H. Bude, "Das Ende einer tragischen Gesellschaft", in: Joas/Kohli, *Zusammenbruch*, S. 267-281, hier: S. 276. Vgl. auch Engler, *Die zivilisatorische Lücke*, S. 91-93.

³⁷ G. Konrád/I. Szelényi, *Die Intelligenz auf dem Weg zur Klassenmacht*, Frankfurt 1978.

Überlegungen deduziert als empirisch belegt wird. Vor allem müßte der soziale Mechanismus aufgeklärt werden, der gegen die erklärte Politik der SED so außerordentlich wirksam die akademischen Ausbildungskanäle – und im nächsten Schritt die akademischen Berufe – verriegelte. Denn die soziale Schließung akademischer Ausbildungsgänge widersprach stets den politischen Zielen wie wohl auch lange Zeit der Praxis der SED. In den 70er Jahren zog sie noch einmal die Zügel an, sah verstärkt auf die Privilegierung von Arbeiterkindern bei der Studienzulassung und forcierte ihre Egalisierungs- und Entdifferenzierungspolitik gegenüber der "Intelligenz".³⁸ Erst in den 80er Jahren mehrten sich in Kreisen der offiziellen Bildungssoziologie Stimmen, die gegen die "Nivellierung nach unten" und auch dafür eintraten, die Selbstrekrutierung akademischer Gruppen zu akzeptieren - zu einem Zeitpunkt, zu dem dieser Abschließungsprozeß offenbar schon lange lief.³⁹

Die Vorstellung, daß sich eine privilegierte Klasse der "Intelligenz" sozial einigelt, um ihre Pfründe zu sichern, ist auch wegen der oben erwähnten Inkonsistenz der Sozialstruktur nicht völlig schlüssig. Zu deren Erscheinungsformen gehörte u.a. der relativ geringe materielle Ertrag einer akademischen Ausbildung und die Tatsache, daß ein Universitätsabschluß noch lange nicht den Weg in die Machtelite der Partei ebnete. Obwohl die politischen Führungsetagen der DDR immer mehr akademisiert wurden,

³⁸ Belwe, *Sozialstruktur*, S. 130f, 136. Bis Ende der 70er Jahre war die "soziale Annäherung" der Klassen und Schichten erklärtes Ziel der SED. H. Meyer, "Wissenschaftspolitik, Intelligenzpolitik - Das Personal für Wissenschaft, Forschung und Technik in der DDR", in: Ders. (Hg.), *Intelligenz, Wissenschaft und Forschung in der DDR*, Berlin/New York 1990, S. 1-51, hier: S. 7.

³⁹ Siehe als Überblick: K. Belwe, "Annäherung von Arbeiterklasse und Intelligenz: Eine 'Nivellierung nach unten'", in: *DA* 16, 1983, S. 161-167 sowie die zahlreichen Arbeiten von Manfred Lötsch.

unterlag die Rekrutierung in den inneren Zirkel der Macht ausschließlich dem autonomen Kooptationsmechanismus der SED.⁴⁰ Akademische Karrieren führten durchaus nicht automatisch in die Nomenklatura. Vermutlich lief hier nicht die schlichte Einkapselung einer privilegierten Elite ab, sondern ein etwas komplizierterer Prozeß, in dem sich Änderungen in der gesellschaftspolitischen Praxis der SED mit eigendynamischen sozialen Prozessen verbanden.

Einmal erlahmte nach der harten Phase der 50er Jahre der Umbauimpuls der SED. Die Arbeiter-und-Bauern-Fakultäten wurden Anfang der 60er fast ganz abgeschafft und in der technizistischen Fortschrittseuphorie der folgenden Jahre mit ihrer harmonistischen Utopie der "sozialistischen Menschengemeinschaft" spielten Kriterien der sozialen Herkunft beim Bildungszugang eine weniger gravierende Rolle. Sodann wirkte der bildungspolitische Umschwung nach dem Machtwechsel zu Honecker Anfang der 70er Jahre hinsichtlich der sozialen Zugänglichkeit akademischer Ausbildungsgänge ambivalent: der wieder erweckten Aufmerksamkeit für die "richtige" Selektion der Studienbewerber standen massiven Einschnitten in die Studienplatzkontingente vor allem bei den technischen Fächern gegenüber, die bevorzugt von Arbeiterkindern frequentiert wurden.⁴¹ Wenn die Abschwächung des politischen Selektionsdrucks aber soziale Schließungsprozesse förderte, heißt dies nichts anderes, als daß ungeachtet der massiven Konstruktionspolitik seit den 40er Jahren weiter soziale Kräfte in Richtung einer Homogenisierung der Bildungselite wirkten, die nur durch die aktive Quotierung der SED zurückgestaut worden waren.

⁴⁰ Vgl. G. Endrweit, "Wissenschaftler als potentielle Elite in der DDR", in: D. Voigt (Hg.), *Elite in Wissenschaft und Politik. Empirische Untersuchungen und theoretische Ansätze*, Berlin 1987, S. 13-24.

⁴¹ *Erbe, Arbeiterklasse und Intelligenz*, S. 176. Vgl. auch Geißler, *Bildungschancen*, S. 761-64.

Weiter ist zu berücksichtigen, daß die massenhaften Aufstiegsprozesse, die in den 40er und 50er Jahren stattfanden, zu einem nicht geringen Teil der einmaligen revolutionären Nachkriegssituation zu verdanken waren, in der die Karten neu gemischt wurden. In dem Maße, in dem sich die Gesellschaft konsolidierte, schwanden auch die Aufstiegschancen. Insofern war die große soziale Offenheit in der ersten Phase der DDR Geschichte eine einmalige und nicht zu wiederholende Generationenerfahrung.⁴² Weder die Abschwächung des politischen Selektionsdrucks noch die allgemein sinkende Aufstiegsmobilität können jedoch den verblüffenden Trend zur Selbstrekrutierung der "Intelligenz" ursächlich erklären. Vielmehr wird man hierin einen Prozeß sozialstruktureller Re-Differenzierung sehen müssen, der nicht politisch induziert war, sondern dem Konstruktionsprogramm weitgehend entgegenlief, und der sich ohne Berücksichtigung autonomer sozialer Prozesse nicht erklären läßt.⁴³ Überprüfenswert sind in diesem Zusammenhang beispielsweise folgende Aspekte:

Einmal die Möglichkeit, daß soziale Verhältnisse, in denen Berufs- und Statusvererbung sehr verbreitet waren, auch den revolutionären Umbau der frühen Phase überstanden haben und nach deren Abflauen wieder wirksam wurden. In traditionell bildungsbürgerlichen Familien werden akademische Ausbildungsgänge für die eigenen Kinder auch unter Inkaufnahme von Umwegen und Verzögerungen mit hoher Präferenz verfolgt worden sein. Weiterhin ist ein paradoxer Effekt der allgemeinen Einkommensnivellierung naheliegend, durch den soziale Differenzierung beim Bildungszugang wahrscheinlicher wird. Die

⁴² Niethammer u.a., *Die volkseigene Erfahrung*, S. 45; Huinink/Mayer, *Lebensläufe im Wandel der DDR-Gesellschaft*; Engler, *Die zivilisatorische Lücke*, S. 92 f.

⁴³ Zur Gleichzeitigkeit von Entdifferenzierung und Redifferenzierung knapp die Thesen von Pollack, Organisationsgesellschaft.

Reduktion des Einkommensgefälles zwischen akademischen und nicht-akademischen Berufen machte die "Bildungsinvestition" einer Universitätsausbildung für primär materiell orientierte Kinder aus der Arbeiterschaft relativ unattraktiv und begünstigt damit indirekt intrinsische Motivationen (Bildung als Selbstzweck, Inhalt der Arbeit ist wichtiger als der Ertrag, hohes Prestige geistiger Tätigkeit) aus bildungsnahen Schichten.⁴⁴ Nivellierung wurde so selbst zur Quelle erneuter Differenzierung. Dabei mußte es sich nicht nur um bildungsbürgerliche Gruppen handeln; vermutlich kann auch das Bildungs- und Kulturpathos der Arbeiterbewegung dieses spezifische "kulturelle Kapital" fundieren.⁴⁵

Noch ganz ungesichert, aber außerordentlich perspektivenreich für weitere Forschungen sind Indizien dafür, daß die genannten Abschließungstendenzen der strukturbildenden Wirkung informeller Handlungsnetze zu verdanken sind. So weist A. Meier darauf hin, daß sich an der "Intelligenz" der DDR sehr gut "die Ausbildung von Standesinteressen, die Abgeschlossenheit korporatistischer Vereinigungen, Verkehrskreise und berufsständischer

⁴⁴ I. Lötsch/M. Lötsch, "Die soziale Schicht der DDR-Intelligenz in den Strukturbrüchen der deutsch-deutschen Entwicklung", in: H. Meyer (Hg.), *Intelligenz, Wissenschaft und Forschung in der DDR*, Berlin/New York 1990, S. 65-74, hier: S. 70. Noch in den 80er Jahren war der Bruttolohnzuwachs der "Intelligenz" in der Industrie der niedrigste aller Gruppen. Meyer, *Wissenschaftspolitik*, S. 7.

⁴⁵ In diesem Zusammenhang bekommt die Vermutung von D. Mühlberg, daß bei abnehmender ökonomischer Determination der Milieubildung in der DDR kulturelle Differenzierungen aufgewertet werden, zusätzliche Evidenz. D. Mühlberg, *Überlegungen zu einer Kulturgeschichte der DDR in sozialgeschichtlicher Perspektive* (Ms.) Berlin Okt. 1992, S. 21. Dagegen steht allerdings die Beobachtung, daß sich kulturelle und habituelle Unterschiede in der DDR-Gesellschaft sehr verringert und kaum Distinktionskraft gehabt hätten. Engler, *Die zivilisatorische Lücke*, S. 62-87.

Einrichtungen, im Grunde genommen also auch die binnensstrukturelle Kontrolle über Positionszuweisungen und Rekrutierungskanäle" nachweisen ließe. Leider läßt er dieser Paraphrase des Weberschen Idealtypus ständischer Vergesellschaftung keine empirischen Belege folgen.⁴⁶

Wenn man die historische Aufklärung der sozialen Versteinerungstendenzen in der DDR der 70er und 80er Jahre in Angriff nimmt, sollte unter den Leitfragen dieser Studien eine an vorderer Stelle stehen: Wieweit läßt sich die Hypothese erhärten, daß in der Zone zwischen politisch-bürokratischer Steuerung von Ausbildungsverläufen, der Wirksamkeit professioneller und berufsspezifischer Autonomie und den formellen und informellen Zuteilungsmechanismen für Privilegien und Karrierechancen subkulturelle Handlungsnetze von hoher Festigkeit geknüpft waren, in denen aus den "Schattenstrukturen der inoffiziellen Gesellschaft"⁴⁷ heraus harte soziale Fakten geschaffen wurden - nämlich eine sich immer mehr abschottende, immobile Gesellschaft.

Unabhängig von den Einzelergebnissen solcher Forschungen legt schließlich die soziale Schließung der akademischen Ausbildungsgänge eine erweiterte Interpretation der Eliten-Debatte in der DDR der 80er Jahre nahe. Bekanntlich ist in dieser Diskussion von Bildungssoziologen - Manfred Lötsch war der prominenteste - aber auch von anderen Akademikern mit struktur-funktionalistischen Argumenten vor den lähmenden Folgen einer "Nivellierung nach unten" gewarnt worden. Leistung müsse sich wieder lohnen, auch materiell, Spitzenbegabungen seien konsequent zu fördern und die Selbstrekrutierung der "Intelligenz" dürfe nicht nur toleriert, sondern solle sogar begrüßt werden. Außerdem solle der ausgefranzte "Intelligenz"-Begriff verengt und für die Gruppe

⁴⁶ A. Meier, *Abschied von der sozialistischen Ständegesellschaft*, S. 13.

⁴⁷ Engler, *Die zivilisatorische Lücke*, S. 80.

der Akademiker reserviert werden. – All dies, um die Leistung von Wissenschaft und Technik zu heben.⁴⁸

Man sollte diese Klage über zuviel Gleichheit nicht nur als letzten Versuch einer von oben gesteuerten, kalkulierten und kontrollierten Re-Differenzierung zur Rettung des Realsozialismus interpretieren.⁴⁹ Immerhin begann diese Debatte zu einer Zeit, als von sozialer Gleichheit beim Universitätszugang schon nicht mehr viel übrig war und die eingeforderte soziale Abgrenzung der Bildungseliten bereits Realität zu sein schien. Entkleidet man den Forderungskatalog des funktionalistischen Begründungsrahmens, der zu seiner Legitimation unter DDR-Bedingungen absolut notwendig war, so zielt er exakt auf den Grundwiderspruch der SED-Egalisierungspolitik, der oben skizziert worden ist: Die Kluft zwischen der durch nivellierte Einkommen, die symbolische Degradierung akademischer Gruppen im rhetorischen Kult ums Proletariat und den politischen Generalvorbehalt gegenüber Leistungskarrieren *erzwungenen Gleichheit* auf der einen Seite und der durch funktionale und traditionale Differenzierungen nach Herkunft, Beruf, Qualifikation, Kompetenz,

⁴⁸ Z.B. M. Lötsch, "Arbeiterklasse und Intelligenz in der Dialektik von wissenschaftlich-technischem, ökonomischem und sozialem Fortschritt", in: *Dt. Zsch. f. Philosophie* 33, 1985, S. 31-41. Diese programmatischen Äußerungen sind vor dem Hintergrund eines seit Ende der 70er Jahre äußerst geschärften Krisenbewußtseins der parteilichen und professionellen Beobachter der DDR-Gesellschaft zu lesen. Der wachsende technologische Abstand zum Westen wurde vor allem als Krise der Leistungsmotivation der wissenschaftlich-technischen "Intelligenz" interpretiert. Die Brisanz dieses Problems spiegelt sich in den Forschungsaktivitäten: 173 von rd. 1500 sozialwissenschaftlichen Studien, also fast jede achte, die ein aktuelles Verzeichnis unveröffentlichter Resultate der DDR-Sozialforschung nachweist, befassen sich mit Leistungs- und Motivationsfragen. Vgl. *Sozialforschung in der DDR. Dokumentation unveröffentlichter Forschungsarbeiten*, Bde. 1-3, Berlin 1992.

⁴⁹ So z.B. S. Meuschel, *Legitimation*, S. 242-249.

individueller Leistung, Zertifikat oder Titel gestützten *legitimen Erwartung auf Ungleichheit* auf der anderen Seite. Dies war eine Auseinandersetzung um "entitlements", d.h. um die als legitim erachteten Ansprüche sozialer Gruppen auf angemessene Versorgung, sowie um die Legitimitätsgründe dieser Ansprüche.⁵⁰ In diesem Konflikt liegt vermutlich ein Schlüssel zum Verständnis sowohl der tiefen sozialen Krise der 70er und 80er Jahre wie ihres Ausdrucks in der akademischen Debatte um Leistung, Lohn und Ungleichheit.

So macht es durchaus Sinn, die überraschende Infragestellung eines der gesellschaftspolitischen Fundamentalziele der SED weniger als Ursache denn als Folge und Ausdruck sozialer Differenzierung zu deuten. Man kann die Diskussion, die sich freilich bis 1989 kaum in praktischer Politik niedergeschlagen hat, als vorsichtig artikuliert Interessenpolitik einer auf Statuskonsolidierung pochenden Schicht von Bildungsprivilegierten mit Eliteanspruch interpretieren.⁵¹ Die sich sozial homogenisierende "Intelligenz" gab einen geeigneten Resonanzboden für diese Forderungen und das ihnen zugrundeliegende Gefühl relativer Deprivation ab, zumal diese aufgrund des Generationenwechsels nicht mehr im Verdacht stehen konnte, die Interessen der "alten Intelligenz", d.h. des traditionellen Bildungsbürgertums, zu verfechten. Es empfiehlt sich, die Debatte noch einmal unter diesem

⁵⁰ Zum Zusammenhang von "Entitlements and Inequality" siehe Ch., L.A. und R. Tilly, "European Economic and Social History in the 1990s", in: *The Journal of European Economic History* 20 (1991), S. 645-671, hier: S. 651-656, die den Begriff von A. Sen übernehmen.

⁵¹ Dafür spricht auch der verbitterte Unterton, in dem jetzt von damaligen Diskussionsteilnehmern über die relative Benachteiligung der "Intelligenz" in der DDR berichtet wird. Vgl. Meyer, *Wissenschaftspolitik*. Meyer wirkte in den 80er Jahren maßgeblich an empirischen Forschungen zur "Intelligenz" mit. Vgl. die unveröffentlichte Berichtserie: "Struktur und Dynamik des Kaderpotentials der Wissenschaft", nachgewiesen in: *Sozialforschung in der DDR*, Bd. 1.

Gesichtspunkt zu rekonstruieren und zu fragen, wieweit hier nicht im Gewand der Wissenschaft Statuspolitik betrieben wurde, die sich in Ermangelung einer freien Öffentlichkeit anders nicht artikulieren konnte.

IV. Diese kurze Hinweisen zum Verhältnis zwischen sozialer Mobilität, Bildungschancen und gesellschaftlicher Strukturierung in der DDR eröffnen sicher mehr Fragen, als sie Antworten geben. Sie lassen aber auch erkennen, daß diese Fragen nicht nur auf die Absichten und die Praxis der Parteidiktatur zielen sollten. Wenn man an der Geschichte der Gesellschaft unter der Diktatur interessiert ist, wäre eine Blickverengung auf die Intentionen der Herrschenden irreführend. Was als politisch erzwungene Öffnung des Bildungssystems und der sozialen Aufstiegskanäle begann, mündete in sozialer Abschließung und neuen Formen sozialer Differenzierung. Statt die Früchte zu ernten, die es sich von der Mobilisierung aller Begabungsreserven erhoffte, sah sich das Regime am Ende mit einer chronischen Krise von Motivation und Leistungsbereitschaft konfrontiert, nicht zuletzt in der "Intelligenz". Das Projekt der diktatorisch geplanten und formierten Gesellschaft hatte unintendierte Nebenfolgen, die anzeigen, daß sich soziale Prozesse auch unter den Bedingungen der modernen Diktatur nicht erfolgreich stilllegen lassen. Es bleibt eine lohnende Aufgabe speziell der sozialhistorischen Forschung, im Dickicht der wechselseitigen Beeinflussung von diktatorischer Konstruktion, traditionellen Strukturen, industriegesellschaftlichen Funktionsanforderungen und systemspezifischen Formen beschränkter sozialer Autonomie der sozialistischen Gesellschaft auf die Spur zu kommen.

Povzetek

DRUŽBA NDR MED DIKTATORIČNO KONSTRUKCIJO IN SOCIALNO AVTONOMIJO

Zlom socializma v deželah Vzhodne in Srednje Evrope je pripomogel, da je mogoče obravnavati eno od sedaj prepovedanih tem – temo zgodovine družbe v socializmu. Kakorkoli se lotevamo te problematike, se pokaže, da so ves čas obstajale neke socialne dimenzije, ki so ohranile relativno neodvisnost od politike in gospodarstva.

V 20. stoletju si je sistem državnega socializma na vse načine prizadeval popolnoma prepresti, pregnesti, prepojiti in obvladati družbo. Prepričan je bil, da mu bo s pomočjo ideologije, ki je imela ključ do vse resnice, to tudi uspelo. Eden od redkih kamnov spotike v tem najboljšem od možnih svetov je bila meščanska inteligenca, ki jo je oblast zaradi njenega znanja potrebovala, na drugi strani pa onemogočala tako, da je načrtno poudarjala kult fizičnega dela in vse, kar izhaja iz tega. Drug način je bil nesorazmerno visok vpis delavskih otrok na humanistične in družboslovne fakultete. To je imelo v začetku precej odmeva, vendar je v času tridesetih let ta trend zamrl. V letu 1958/59 se je na družboslovne fakultete vpisalo 53% študentov iz delavskih družin in 14% študentov iz družin meščanske inteligence, v letu 1988 je bilo na humanističnih in družboslovnih fakultetah 7% študentov iz delavskih družin in 78 % študentov iz družin "inteligence". Tako je kljub vsem pritiskom, kljub izrazitemu privilegiranju delavskih otrok in sovražnemu nastopanju proti otrokom "inteligence", okolje le naredilo svoje. Razlika med načrtno degradiranimi akademskimi skupinami in prisiljeno enakostjo na eni strani in funkcionalno ter tradicionalno diferenciacijo po poreklu, poklicu, kvalifikaciji, pristojnosti, individualnemu prispevku na drugi, je postajala vse večja.

O tej problematiki so v Nemški demokratični republiki začeli govoriti šele v letu 1989, ko je bila kljub vsemu "homogenizirana inteligenca" številčno že zelo močna in je tudi generacijski prepad že prispeval svoje, tako da ni bila več potrebna previdnost pred "staro inteligenco".

Družbeno razslojevanje, ki se je začelo v NDR, je postavilo več vprašanj, kot je možnih odgovorov.

**DIE ORDNUNG DES HAUSES UND DIE LIEBE
DER JUNGEN
ZUR SEXUALKULTUR LEDIGER IN BÄUERLICHEN
GESELLSCHAFTEN UM 1800**

REINHARD SIEDER*

Die verbreitete Vorstellung, je moderner und aufgeklärter eine Gesellschaft, desto deutlicher stehe Liebe als Motiv und Praxis der Paare im Vordergrund, und desto unbedeutender seien andere Faktoren wie Geld, Dynastie, Ordnungsdenken und Erbgang für die Schließung von Ehen, diese Vorstellung enthält einige Irrtümer. Sie ist Teil eines teleologischen Fortschrittsdenkens, das gegenwärtige Standards als die bislang besten ausgibt und vormoderne Verhältnisse ohne eingehendere Prüfung als sozial, materiell und moralisch unterlegen betrachtet. Das gängige Argument lautet: Urbanisierung und Industrialisierung hätten zum sukzessiven Verschwinden jener vormodernen Lebensformen geführt, in denen die Ökonomie des "ganzen Hauses" (Otto Brunner) – des Bauernhauses, des Handwerker- und Kaufmannshauses und des (land-)adeligen Hauses – die sozialen Beziehungen, insbesondere die Beziehungen zwischen Mann und Frau, zwischen Eltern und Kindern und zwischen Dienstgebern und Bediensteten gestaltet habe. In diesen Häusern, so die verbreitete Meinung, seien die Menschen von klein auf dazu erzogen worden, die soziale und ökonomische Logik der häuslichen Gruppe, der Familie und des Standes anzuerkennen, im Interesse der Gruppe zu handeln, sich mit jemandem zu verheiraten, der in der Logik

* Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Universität Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1, Wien, Austrija

des Systems als ein geeigneter Ehepartner erschien, die Heirat aufzuschieben, wenn es im Interesse der Gruppe lag, oder zugunsten eines einzigen Erben und der ungeteilten Vererbung des Besitzes an Haus und Grundstücken oder anderer Produktionsmittel auf Heirat und Familiengründung zu verzichten. Unter solchen Bedingungen hätten sich Gefühle der Liebe, der Eros und die sexuelle Anziehung und Praxis im Kontext von Partnerwahl und Heirat nicht als handlungsentscheidend durchsetzen können. Erst mit dem Anbruch der Moderne hätte sich ein Konzept der "romantischen Liebe" (Niklas Luhmann) zwischen Mann und Frau mit großen zeitlichen Verschiebungen in allen sozialen Klassen realisiert, in welchem lustvolle sexuelle Praktiken idealiter ebenso Teil der vorehelichen und der ehelichen Beziehung des Paares sein sollten wie seine emotionale Bindung und Solidarität. Damit sei aber auch – so schließt das Argument – die hohe Trennungsanfälligkeit heutiger Ehen unter dem Erwartungsdruck der (sexualisierten und erotisierten) Liebe erst entstanden.¹

Für Bauern, Häusler, Tagelöhner und Dienstboten auf dem Land, also für die Bevölkerungsmehrheit im 17., 18. und im frühen 19. Jahrhundert, hielt man lange Zeit am Bild wenig erotisierter, notwendiger Beziehungen oder gar am Bild erzwungener Beziehungslosigkeit in Armut fest. Doch ist zu fragen: Bedeuteten die soziale Logik des Bauernhauses und die Logik des Gesindedienstes für die Ehen der Erben und die sozialen und sexuellen Beziehungen der Nichterben tatsächlich, daß "Liebe" – wie auch immer milieuspezifisch gestaltet und erfahren – für die Akteure

¹ Vgl. Reinhard Sieder, *Sozialgeschichte der Familie*, Frankfurt am Main 1987, bes. 243 ff.; jüngst dazu Elisabeth Beck-Gernsheim, "Auf dem Weg in die postfamiliale Familie - Von der Notgemeinschaft zur Wahlverwandtschaft", in: dies. u. Ulrich Beck, Hg., *Riskante Freiheiten*, Frankfurt am Main 1994, 115 ff.)

keine handlungsentscheidende Bedeutung hatte? - Sichere Antworten auf diese Frage sind wegen des Mangels an originären, erzählenden Quellentexten (an Äußerungen der gemeinten Akteure selbst) schwer zu geben. Dies hat ja auch die Verbreitung des spekulativen Stereotyps von der Abwesenheit der Liebe zwischen Mann und Frau (wie zwischen Eltern und Kindern) in bäuerlichen Gesellschaften begünstigt.²

Differenziertere Antworten werden nur aus der möglichst an den Tätigkeiten, Erfahrungen und Äußerungen der Akteure selbst ansetzenden Rekonstruktion der Besonderheiten ländlicher Lebenswelten zu gewinnen sein.

Rekapitulieren wir zunächst einige basale Forschungsergebnisse zu den bäuerlichen Gesellschaften des österreichischen Raumes.³

² Vgl. Edward Shorter, *Die Geburt der modernen Familie*, Reinbek bei Hamburg 1977, 164 ff.: Shorter behauptet, Bauern hätten die Auswahl ihre Ehefrauen ausschließlich nach ökonomischen Gesichtspunkten getroffen; im teleologisch gedachten Prozeß der Modernisierung steht dies am Anfang der "Entwicklung", die "individualisierte" Partnerwahl am gegenwärtigen Ende der erreichten Modernität; Heidi Rosenbaum, *Formen der Familie*, Frankfurt am Main 1982, 72 ff., übernahm Shorters These, ergänzte aber das Kriterium Besitz (Mitgift) durch die Kriterien Arbeitsfähigkeit und Gesundheit der Frau. In meiner *Sozialgeschichte der Familie*, 59 ff., habe ich zwar an einer ökonomischen Determinante festgehalten, doch bereits von "Spielräumen und Varianten" für die Gestaltung der vorehelichen und der ehelichen Verhältnisse gesprochen.)

³ Unter "bäuerlichen Gesellschaften" verstehe ich nicht 'reine' Gesellschaften von Bauern, sondern regionale Interaktionsfelder von Bauern und Bäuerinnen, Häusler/inne/n, Inwohner/innen, Tagelöhner/inne/n, Knechten und Mägden, Heimarbeiter/inne/n etc. Das Adjektiv "bäuerlich" meint die sozial-ökonomische und kulturelle Hegemonie des Bauernhauses im Interaktionsfeld (in der "bäuerlichen" Region), auf das sich die Nicht-Bauern in vieler Hinsicht beziehen und von dessen sozialer und ökonomischer Logik sie in ihren Unterhaltungsmöglichkeiten, Praktiken, Normen und Deutungen maßgeblich beeinflußt werden. Dazu grundlegend Michael Mitterauer, "Arbeitsteilung im ländlichen Raum", in: ders., *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*, Wien u.a. 1992, 13-32; ders., "Formen

Die "Körndlbauern" in den fruchtbaren Ebenen und in den hügeligen Landschaften nördlich der Donau und des Voralpengebiets unterschieden sich von den "Hörndlbauern" in den alpinen Regionen, was ihre Lebens- und Arbeitsbedingungen, ihre sozialen Beziehungen, ihre Handlungsstrategien und ihre Deutungen, Mythen und Mentalitäten betrifft, und beide Typen unterschieden sich ihrerseits von dominant Weinbau treibenden Bauernfamilien.⁴ Die historisch-demographischen und agrartechnischen Gründe für die oft krassen kulturellen Differenzen sind einigermaßen bekannt: In Zeiten starken Wachstums der Bevölkerung - im Hochmittelalter, im 16. und im 18. Jahrhundert - mußten auch schlechte Böden, "Grenzböden", unter den Pflug genommen und Waldgebieten Weiden und Wiesen abgetrotzt werden. Das schaffte materielle, soziale und kulturelle Unterschiede zwischen Landschaften und Regionen, die auf dem konservierenden Weg der Erbfolge über viele Generationen reproduziert worden sind, sei es in genealogischer Linie (Vater-Sohn u.a.) oder auf dem Wege der Neubesetzung des Hofes durch den Grundherrn oder durch Pacht- oder Kaufverträge zwischen Nichtverwandten. Die Vererbungsgewohnheiten variierten re-

ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiäre Arbeitsorganisation im österreichischen Raum", in: Josef Ehmer u. Michael Mitterauer, Hg., *Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien, Köln und Graz 1986, 185-323; ders., "Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten", in: ders., *Familie und Arbeitsteilung*, 33-53. Norbert Ortmayr hat diese Interaktion und Interdependenz von Bauern und Nichtbauern in Landpfarren und -gemeinden idealtypisch im Modell "Patron-Klientel" zu fassen versucht, vgl. ders., "Ländliches Gesinde in Oberösterreich 1918-1938", in: Ehmer u. Mitterauer, *Familienstruktur und Arbeitsorganisation*, 326-416.

⁴ Vgl. Erich Landsteiner, Household, family and economy among wine-growing peasants. The case of Lower Austria in the first half of the 19th century, unveröffentl. Manuskript.

gional⁵ und trugen neben den Strukturen der Grundherrschaft und den Differenzen im Klima, der Bodenqualität, der Höhen- und Hanglage, der Bewässerung usw. zu verschiedenen Wirtschaftsgrößen und -erträgen und damit auch zu differenten bäuerlichen Lebensstilen und -kulturen bei.

In einigen Regionen wie in Deutsch-Westungarn (ab 1921: Burgenland) oder in einigen Regionen Vorarlbergs teilten die Kinder des Bauernpaares - ungeachtet ihres Geschlechts und ihres Ranges in der Geschwisterreihe - den elterlichen Grundbesitz gleichmäßig unter sich auf ("Freiteilbarkeit"). Dies führte zur Zersplitterung der Grundstücke und zu sehr kleinen Besitzungen. Söhne wie Töchter brachten Grundstücke in ihre Ehe ein, und der wirtschaftende Bauer konnte, da er nur einen Teil des von ihm bewirtschafteten Landes besaß, keine ausgeprägte Vormachtstellung über seine Ehefrau und seine Geschwister erlangen. Dies gilt als einer der Gründe, warum sich das bäuerliche Patriarchat in solchen Regionen oft nicht in derselben Drastik ausbilden konnte wie in "Anerbengebieten", wo in der Regel einer der Söhne (der älteste, der jüngste, oder der tüchtigste) das Erbe antrat und seine Ehefrau meist keinen Grund- oder Hausbesitz in die Ehe einbringen konnte.⁶

In Regionen mit Anerbenrecht übergab der Bauer die bäuerliche Wirtschaft möglichst an einen seiner Söhne. Die Geschwister des Erben mußten zunächst entweder im Elternhaus oder auf anderen Höfen als Dienstboten arbeiten; so sich eine Chance dazu bot, heiratete ein Teil der Töchter in andere Bauernhäuser ein, oder die "weichenden" Söhne und Töchter mußten sich - ledig oder verheiratet - als Tagelöhner in der Landwirtschaft und/oder als Heimarbeiter fortbringen. Das soziale System Bauern-

⁵ Vgl. *Österreichischer Volkskundeatlas*, Wien 1965, Karte 2/17.

⁶ Vgl. z.B. Sigrid Khera, "Social Stratification and Land Inheritance among Austrian Peasants", in: *American Anthropologist* 75 (1973), 814 ff.

haus brachte in diesem Sinn nicht nur die jeweils nächste Generation der Bauern hervor, sondern auch einen Teil der Kleinhäusbewohner, die ihr Häuschen mit einer Wiese für einige wenige Haustiere und einem kleinen Acker, aus dem sie Nahrungsmittel zogen, entweder besaßen oder vom Bauern (meist gegen Arbeitsleistung) gepachtet hatten; und schließlich trug das Bauernhaus durch den Abgang "weichender Erben" auch zur Rekrutierung der Mägde und Knechte und der Tagelöhner/innen und eventuell auch der protoindustriellen Heimarbeiter/innen (der Spinnerinnen, Weber etc.) einer Region bei. Der Erbgang im Bauernhaus beeinflusste also maßgeblich die soziale und ökonomische Binnendifferenzierung der regionalen Gesellschaft.

Die umfangreichen Forschungen zur Haushaltsstruktur bäuerlicher bzw. ländlicher Familien in Mitteleuropa westlich der von John Hajnal gezogenen Linie⁷ haben (abgesehen von Formen der Gutswirtschaft) drei Grundformen der Deckung eines über die Eltern-Kinder-Gruppe hinausgehenden Arbeitskräftebedarfs erbracht: erstens die Aufnahme von ledigem 'Gesinde' in das Bauernhaus, zweitens die Bildung komplexer Haushaltsformen aus 'Bluts- und Heiratsverwandten', und drittens die Ergänzung der 'verwandten' Arbeitskräfte und des 'Gesindes' durch meist nur saisonal beschäftigte 'Tagelöhner/innen'. Die in den letzten Jahren durchgeführten Forschungen haben die modulartige Flexibilität dieses Ergänzungssystems an den Tag gebracht: Die Zahl der am Hof beschäftigten Knechte und Mägde wurde in Regionen mit hohen Gesindezahlen an die jeweils als Arbeitskräfte verfügbaren Söhne und Töchter des Bauernpaares angepaßt.⁸ In den meisten Regionen Mitteleuropas wechselte das

⁷ John Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective", in: David Victor Glass u. D.E.C. Eversley, Hg., *Population in History*, Chicago 1965, 101 ff.

Gesinde im Durchschnitt etwa alle zwei Jahre den Hof. Allerdings blieben die jüngsten und die ältesten Knechte und Mägde, die ältesten oft an der Spitze der Dienstbotenhierarchie, auch über mehrere Jahre im selben Bauernhaus. Dienstboten konnten in einigen Regionen aber auch durch das noch flexiblere System der Tagelohnarbeit ersetzt oder 'ergänzt' werden. Tagelöhner wurden oft nur für die Dauer spezifischer, arbeitsintensiver Arbeitsgänge (Ernte, Heumahd, Drusch, Weinlese etc.) aufgenommen. War das Gesinde im Prinzip ledig, konnten Tagelöhner sowohl ledig als auch verheiratet sein. Sie bewohnten als sogenannte "Inwohner" entweder eines der Zuhäuser in der Nähe des Bauernhofs oder eine Kammer im Bauernhaus selbst. Aus Knechten und Mägden konnten mit der Heirat Tagelöhner/innen werden, die dann in einem anderen Bauernhaus oder in einem Kleinhaus als "Inwohner" einen eigenen Haushalt führten. In jedem Fall zog die Heirat eines Knechtes oder einer Magd sein/ihr Ausscheiden aus der Gruppe des Gesindes nach sich. Mägde heirateten aber auch Hoferben und stiegen damit in den Status von Bäuerinnen auf. Auch Knechte kehrten unter bestimmten Umständen in ihr Elternhaus zurück, um den Hof zu übernehmen, etwa wenn hier der präsumptive Erbe aus irgendeinem Grund ausgefallen war.⁹ Aus den Kindern von Tagelöhnern konnten Knechte oder Mägde bei Bauern werden, und das Spiel begann sozusagen von neuem.¹⁰ Die Statusgrenze zwischen bäuerlicher und unterbäuerlicher Bevölkerung war je nach Region und Wirtschaftsweise unterschiedlich durchlässig. Aus den bisher vorliegenden Untersuchungen können wir

⁸ Mitterauer, *Formen*, bes. 268 ff.

⁹ Reinhard Sieder u. Michael Mitterauer, "The reconstruction of the family life course: theoretical problems and empirical results", in: Richard Wall u. Peter Laslett, Hg., *Family forms in historic Europe*, Cambridge 1983, 309-346, Fig. 10.3.)

¹⁰ Mitterauer, *Formen*, 268.)

schließen, daß es für die ledigen jungen Männer und Frauen in bäuerlichen Gesellschaften mehrere Varianten gab, zur Möglichkeit einer Heirat und einer Haushaltsgründung zu gelangen: die Hofübernahme als Bauer/Bäuerin, die Gründung eines Haushalts als "Inwohner/in" im Bauernhaus und die Gründung eines Haushalts als Häusler/Häuslerin. Alle nichtbäuerlichen Haushalte basierten ökonomisch auf Tagelohnarbeit in der Land- und Forstwirtschaft, auf der Ausübung eines der wenigen Landhandwerke (Schuster, Schmied etc.), auf protoindustrieller Heimarbeit, häufig auch auf einer Mischung aus diesen Erwerbsformen.

Was die eben grob skizzierten sozialen und ökonomischen Strukturen jedoch für den einzelnen Akteur bedeuteten, welche Handlungsstrategien, welche Handlungsspielräume und welche Erfahrungen damit für den einzelnen verbunden waren, darüber sind wir noch immer nicht hinreichend informiert. Daran ist gut erkennbar, daß die "kulturwissenschaftliche" oder "kulturanthropologische" Erweiterung der Sozialgeschichte¹¹ auch im Feld der historischen Familienforschung erst begonnen hat.¹² Das gilt nicht zuletzt für die Frage, welche sozialen und emotionalen Bindungen und welche sexuellerotischen Beziehungen zwischen ledigen Burschen und Mädchen und zwischen ledigen Männern und Frauen bestanden haben, wie wir übrigens auch über die sozialen und sexuellen Qualitäten bäuerlicher Ehen nicht allzu viel wissen.¹³ In den Strukturanalysen von Haushaltstypen, wie sie in vielen europäischen Ländern in den 1970er und 1980er

¹¹ Vgl. dazu Reinhard Sieder, "Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft?" in: *Geschichte und Gesellschaft* 20 (1994), 445-468.

¹² Vgl. dazu Michael Mitterauer, *Historisch-anthropologische Familienforschung*, Wien 1990, bes. die Einleitung.

¹³ Vgl. Martine Segalen, *Mari et femme dans la société paysanne*, Paris 1980; engl. Übersetzung: *Love and Power in the Peasant Family. Rural France in the Nineteenth Century*, Oxford 1983.

Jahren durchgeführt wurden,¹⁴ dominierte eine strukturfunktionalistische Sicht.¹⁵ Daher wissen wir heute nach langjährigen Forschungen zwar für viele europäische Regionen gut über Haushaltsstrukturen, Formen und Prinzipien der Arbeitsorganisation, generative Muster etc. bescheid, aber die Personen treten dabei vor allem als Positionsinhaber und Rollenträger, zu wenig jedoch auch als intentional Handelnde, als Akteure, in den Blick. Ging, so ist zum Beispiel in handlungstheoretischer Perspektive zu fragen, der überwiegend jährliche Wechsel der Dienstboten auf eine Strategie ihrer Dienstgeber, der Bauern, oder auf eine Strategie der Dienstboten zurück? Oder waren Bauern und Dienstboten an eine für beide Seiten verbindliche soziale und/oder ökonomische Logik des regionalen Dienstbotenmarktes gebunden, wenn sie auch innerhalb dieser Logik ihre je spezifischen Interessen wahrzunehmen versuchten? Welche Beziehungen bestanden zwischen Knechten und Mägden, welche zwischen Bauernsöhnen und -töchtern und nichtverwandten Knechten und Mägden? Wie wurde in der Phase des Gesindedienstes, die für das Gros der Dienstboten in den mittleren Kinderjahren begann und sich über das zweite, manchmal auch noch in das dritte Lebensjahrzehnt erstreckte, das soziale, erotische und sexuelle Verhältnis zwischen Burschen und Mädchen, Männern und Frauen gestaltet? Waren sie auf flüchtige sexuell-erotische Begegnungen im Dunkel wenig komfortabler Dienstbotenkammern, Ställe und Scheunen beschränkt? Oder bestand neben der von den kirchlichen und weltlichen Obrigkeiten überwachten und kodifizierten sozial-sexuellen Ordnung eine zweite legitime, d.h. von den Beteiligten gekannte und anerkannte

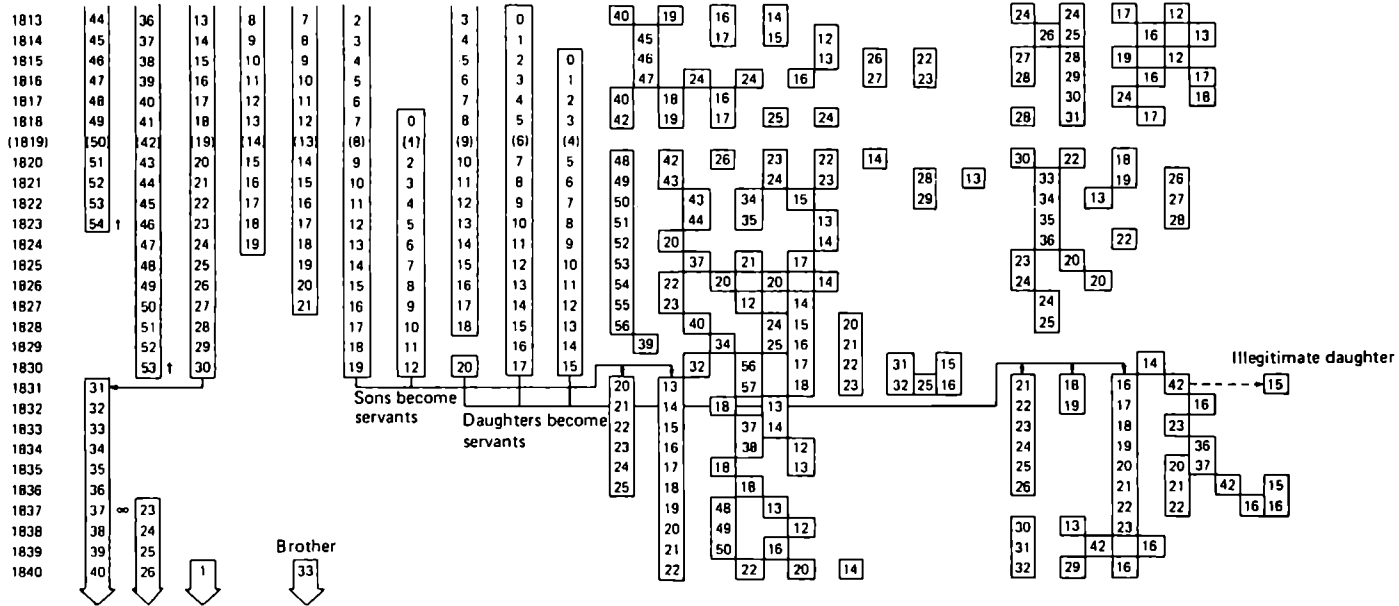
¹⁴ Vgl. exemplarisch: Richard Wall, Jean Robin, Peter Laslett, Hg., *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1983.

¹⁵ Zur Kritik an diesem Strukturfunktionalismus vgl. Sieder, "Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft", bes. 445-447.

sozial-sexuelle Ordnung vor und außerhalb der Ehe? Herrschte hier vielleicht eine 'praktische Moral', die den religiös-moralischen Normen widersprach? Wer hatte welchen Anteil an der Gestaltung dieser praktischen Ordnung und wer sanktionierte die Verstöße gegen sie?

So viel ist bisher bekannt: Im Lauf der Gesindedienstphase (als Altersphase) kamen Knechte und Mägde meist in mehrere Bauernhäuser. Der Wechsel von einem Bauernhaus zum nächsten erfolgte meist zu bestimmten Terminen, in Österreich zu Martini (11. November) und Lichtmeß (2. Februar). Waren die Kinder des Bauernpaares noch im Kindesalter, wurden mehr Knechte und Mägde benötigt als später, wenn die Bauernkinder (oder zumindest einige von ihnen) bereits voll arbeitsfähig waren. Die Bauernkinder ersetzen dann sukzessive familienfremde (gleichwohl häufig mit dem Bauern oder der Bäuerin verwandte) Knechte und Mägde. Die leiblichen Kinder des Bauernpaares wechselten mit ihrer wachsenden Arbeitsfähigkeit in den innerhäuslichen Status von Dienstboten. Daß sie in manchen Regionen mit den übrigen Dienstboten – getrennt von ihren Eltern und ihren kleinen Geschwistern – am "Gesindetisch" aßen oder mit den übrigen Knechten und Mägden in Dienstbotenkammern schliefen, zeigt klar, daß der Status des einzelnen im Bauernhaus primär von seiner Arbeitsrolle, und erst sekundär von seinem verwandtschaftlichen Verhältnis zu Bauer und Bäuerin bestimmt war; es läßt aber nicht den Schluß zu, zwischen dem Knecht, der der leibliche Sohn des Bauern war, und dem Knecht, der vielleicht der Sohn eines armen Tagelöhners aus dem Nachbarort war, hätten keine nennenswerten sozialen, kulturellen oder mentalen Unterschiede bestanden.

Die Strategie der Ausbalancierung familieneigener und familienfremder Arbeitskräfte zeigt der in der folgenden Graphik dargestellte Haushaltszyklus eines Bauernhauses aus dem oberösterreichischen Alpenvorland:

Wie die graphische Darstellung zeigt, wechselten Knechte und Mägde von 1813 bis zum Tod des Bauern (1823) jedes Jahr oder jedes zweite Jahr. Nur einzelne ältere Knechte und Mägde blieben über mehrere Jahre im Haus. Vier bis fünf Knechte und vier bis fünf Mägde lebten jeweils neben den Kindern des Bauern im Haus. Als der älteste Sohn sieben Jahre nach dem Tod des Vaters den Hof übernimmt, verzeichnet das "Seelenbuch" der Pfarre zwei Brüder und drei Schwestern des Bauern fortan nicht mehr als "Söhne" und "Töchter", sondern als "Knechte" und "Mägde". Wir gehen davon aus, daß dies ihren Aufgaben und ihrem Status im sozialen System Bauernhaus entspricht. Wie aber gestalteten die Brüder und Schwestern des Bauern ihr Leben? Unterschied es sich vom Leben der nichtverwandten Knechte und Mägde? Welche Verhältnisse und Beziehungen gingen diese Jugendlichen und jungen Erwachsenen untereinander ein? Lassen die Altersverhältnisse darauf schließen, daß der älteste der Brüder und die älteste der Schwestern des Bauern jeweils an der Spitze der Hierarchie der Knechte bzw. der Mägde stand? War die älteste Schwester des Bauern solange ersatzweise die "Hausfrau", bis der Bauer 1837 eine 14 Jahre jüngere Frau heiratete? Wie gestaltete sich das Verhältnis zwischen der jungen Bäuerin und der älteren Schwester des Bauern? Wieso verließ der älteste Bruder im Jahr der Heirat seines Bruders, des Bauern, sein Elternhaus? – Fragen über Fragen, auf die auch eine serielle Rekonstruktion von Haushaltsstrukturen aus den jährlich eingetragenen Daten der "Seelenbücher" keine sicheren Antworten geben kann.

Hier werden der Erkenntnisgewinn, aber auch die Grenzen des strukturfunktionalistischen Paradigmas deutlich. Der zentrale Mangel liegt - aus heutiger Sicht - in der Vernachlässigung der Perspektiven der Subjekte. Für eine "praxeologische" Analyse, die das Soziale¹⁷ nicht mehr als ein Netzwerk von Strukturen begreift, die das Handeln und Deuten der Subjekte determinieren,

sondern die Subjekte als Akteure begreift, die diese Strukturen mit ihrem Handeln erst hervorbringen und reproduzieren,¹⁸ benötigen wir allerdings "Quellen", in denen sich Zeitgenossen über Handlungen und Deutungen äußern: "erzählende Quellen", die wir analysieren können. Der optimale Fall wäre, über (textlich tradierte oder mündlich produzierte) Äußerungen von möglichst vielen der je unterschiedlich situierten Akteure eines Interaktionsfeldes zu verfügen. Dies ließe es zu, die Perspektiven der situierten Akteure auf sich selbst (ihre "innere Welt"), auf die Regeln und Normen ihrer "sozialen Welt" und auf die "dingliche Welt"¹⁹ zu rekonstruieren.

Im folgenden werde ich einige Passagen aus einem solchen erzählenden Text interpretieren. Allerdings stammt er weder aus der Feder eines Bauern noch eines Knechtes oder einer Magd, sondern aus der Feder eines herrschaftlichen Beamten, der 1803 die kleine Welt der Bevölkerung eines obersteirischen Tales aus seiner herrschaftsnahen Perspektive beschreibt: die Pfarre Neuberg im Mürztal.²⁰ Mein im folgenden ausgebreiteter Interpretationsversuch wird sich – in bezug auf die eingangs erläuterte Fragestellung – auf die von diesem Autor relativ eingehend thematisierten sozialen und sexuellen Beziehungen der ledigen

¹⁷ Vgl. Reinhard Sieder, "Was heißt Sozialgeschichte? Brüche und Kontinuitäten in der Aneignung des 'Sozialen'", in: *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1 (1990) H. 1, 25–48.

¹⁸ Zum Modus praxeologischer Erkenntnis vgl. Pierre Bourdieu, *Theorie der Praxis*. Frankfurt am Main 1976; bes. 146 ff.; auch Anthony Giddens, *Die Konstitution der Gesellschaft. Grundzüge einer Theorie der Strukturierung*, Frankfurt am Main u. New York 1988, bes. 77 ff.

¹⁹ Vgl. Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Bd. 1, Frankfurt am Main 1981, 436 f.

²⁰ Landesarchiv Steiermark, Handschrift 134: "Beschreibung des sittlichen und politischen Zustandes der Bewohner des Thales Neuberg im Mürztale Steyermarks."

Personen in den Bauernhäusern dieser obersteirischen Region konzentrieren.

Die "Beschreibung des sittlichen und politischen Zustandes der Bewohner des Thales Neuberg im Mürzthale Steyermarks", so der genaue Titel, behandelt neben Klima und Landwirtschaft einige Praktiken der Bauernkinder und der Dienstboten im Tal, die aus der Perspektive des Autors "berichtenswert" erscheinen. Die Darstellung beginnt mit Bemerkungen zu den ersten Arbeiten der Kinder:

"Da wegen des schwer drückenden Mangels an Arbeitsleuten das Kind, sobald es laufen kann, seinen Ältern schon zu verschiedenen Verrichtungen dienen muß, so werden die 4jährigen Kinder bis in das 10te Jahr schon zu dem Viehhüten angehalten; dort lehrt sie die Langeweile Spiele, Lieder erfinden; diese Erfindungskraft erweitert sich in späteren Jahren auf die Verhältnisse des Jünglingsalters (...) An Sonn- und Feiertagen nachmittags, im Fasching, zur Ernte Zeit, oder wenn sonst Feiertag gehalten wird, dienen dann solche Spiele und Lieder zu Unterhaltungen zwischen beiden Geschlechtern. (...) Lieder werden auch an Winterabenden, da die Mädchen spinnen, und die Knechte Holzspänne machen, oder an Samstagen, und anderen Vorabenden der Feiertage abgesungen, wo die Knechte gewöhnlich vor dem Fenster ihrer Mädchen erscheinen, und Geschäfte der Liebe treiben, die meistens durch Öffnung der Hausthüre belohnet werden. Keine Entfernung ist zu groß, welche das junge Mannsvolk von diesen nächtlichen Besuchen zurückhalten könnte, daher sind auch die Schwaigerinnen auf den Alpen an Samstagen Abends fast nie von ihren Geliebten verlassen."

Der Autor differenziert nicht zwischen den Kindern des Bauern und den Mägden und Knechten. Die Kinder des Bauern wuchsen also, so können wir dies interpretieren, mit Beginn ihrer Arbeitsfähigkeit in einer gemischten, wenn auch nach dem

Geschlecht organisierten Gruppe der Ledigen auf dem Hof heran. Dies entspricht auch den bisherigen Theorien der historischen Familienforschung.²¹ In dieser Gruppe lediger Personen, die je nach Wirtschaftsweise und regionaler Kultur in unterschiedlichem Maße als Subsystem des Bauernhauses ausdifferenziert werden konnte, lernten die junge Magd und der junge Knecht nicht nur nach und nach die männer- und die frauenspezifischen Arbeiten auf dem Bauernhof, sondern auch jene "Spiele" und "Lieder", die das Wissen, die Normen und die Deutungen der Ledigen bezüglich ihrer sozialen, erotischen und sexuellen Beziehungen transportierten. Die breite Streuung nach dem Alter - sie reichte von den sieben- und achtjährigen Kindern des Bauern bis zu Knechten und Mägden im dritten Lebensjahrzehnt - machte es möglich, daß Wissen, Normen, Deutungen und Erfahrungen von sozial-sexuell "sehr Erfahrenen" an "weniger Erfahrene" und an noch gänzlich "Unerfahrene" weitergegeben wurden. Die Modi des Lernens waren das Anhören von Erzählungen und die Beobachtung der jeweils älteren Dienstboten, etwa in der "Weiberleut-Kammer", und die sie nachahmende Praktik. In der Gruppe der Ledigen im Haus, die sich zu Festen (insbesondere dem Kirchweihfest und im Fasching), zu diversen Feiern und beim Tanz um die ledigen Personen aus der Nachbarschaft, aus dem Dorf oder aus der Pfarre erweitern konnte, erlernte der einzelne auf praktisch-empirische Weise die spezifische sozialsexuelle Ordnung der Ledigen: wie man sein erotisches und sexuelles Kapital spielerisch ausprobierte, ohne ausgelacht, verspottet oder bestraft zu werden, wie man die kulturspezifischen sexuellen und erotischen Codes selber einsetzen und wie man

²¹ Vgl. Mitterauer, *Formen ländlicher Familienwirtschaft*; ders., "Geschlechtsspezifische Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in ländlichen Gesellschaften Mitteleuropas", in: ders., *Familie und Arbeitsteilung*, 58-148; ders., *Ländliche Jugendgruppen*, in: ders., *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986, 164 ff.

sie bei den anderen. (insbesondere bei den umworbenen Beziehungspartnern) entziffern konnte.²²

Unser Autor findet rasch den Übergang von den Texten der Spiele und Lieder zu den sozial-sexuellen Praktiken der Ledigen: zum abendlichen oder nächtlichen Erscheinen des "Jünglings" vor dem Fenster seiner "Geliebten". "Geschäfte der Liebe" nennt er das Werben, das "meist" durch das Öffnen der Haustür belohnt werde. (In vielen Fällen mag es eher das Fenster der Kammer gewesen sein.) Daß "der Jüngling" die Kammer des Mädchens betrat und es eventuell zu einer sexuellen Begegnung kam, scheint dem Autor allerdings unaussprechbar. Weite Fußmärsche hätten die "Jünglinge" auf sich genommen, um zum Haus ihrer "Geliebten" zu gelangen. Selbst die Sennerinnen auf den Almen hätten an Samstagen und an Feiertagen "immer" Besuch von ihren "Geliebten" erhalten. Die Samstag-Abende und die Feiertage erscheinen in diesem Text so wie in vielen anderen²³ geradezu als die allgemein anerkannte Zeit zur Begegnung der "Geliebten", zu einer uns allerdings nicht näher bekannten Art der "Liebe" zwischen ledigen Burschen und Mädchen.

Knechte und Mägde und Söhne und Töchter der Bauern gehören in dem hier gezeichneten Bild gleichermaßen einer Lebenswelt der Ledigen an, die neben der Arbeit vor allem "geschäftige" Praktiken der Liebe betreiben. Doch was versteht unser Autor genauerhin unter "Liebe"? Und was war "Liebe" für die Akteure selbst? Meint der Autor damit – in seinem Werte- und Deutungs-

²² Damit ist angedeutet, daß wir bei einer eingehenderen Untersuchung dessen, was hier kurzerhand "Liebe" genannt wird, konstruktivistisch vorgehen müßten, indem wir die von den Akteuren eingesetzten Codes (ihre Worte, ihre Texte, ihre Gesten etc.) analysieren und somit ihre "Liebe" als zeit- und milieuspezifisches Konstrukt re-konstruieren.

²³ Vgl. die Aufzählung der diversen Bezeichnungen für dieses Werben in verschiedenen Ländern und Kulturen bei Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*, 164 ff.

system einer christlich-katholischen Sexualethik – flüchtige Begegnungen der Geschlechter ohne emotionale und soziale "Verbindlichkeit", meint er körperliche Vergnügen ohne seelische Bindung? Oder meint er, der offenbar der gebildeten Elite angehört, "Liebesbeziehungen" im zeitgeistigen Sinn der Romantik, also als einen Komplex von sexuellem Begehren, Sympathie, Respekt und Solidarität? Konnten dauerhafte soziale und sexuelle Bindungen zwischen ledigen Burschen und Mädchen entstehen, die die Imperative der katholischen Sexualethik zwar nicht erfüllt, aber doch anerkannt hätten, wenn die Dienstboten Jahr oft für Jahr das Haus wechselten und häufig große Distanzen zwischen den Häusern lagen?

"Wenn das Mädchen im folgenden Jahre auch 2. bis 3. Stunden weit sich von ihrem Geliebten durch Annahme eines anderen Dienstes entfernt, und ihre Verschlossenheit, oder die Verhältnisse des Liebhabers von Seite seiner Ältern, und Gerhaben ihm es nicht gestatteten, ebenfalls in ihrer Nachbarschaft sich einzudingen, so steht er doch an Samstagen oft vor ihrem Fenster. Wenn es Ältern, und Vorgesetzte nicht hindern, bestimmen auch wohl beide, wo sie im künftigen Jahre beisammensein wollen, und die unglückliche Gewohnheit wächst unter dem Mangl der Dienstbothen immer stärker heran, daß der Knecht, oder die Dirn dem Bauern, der sie in den Dienst verlangt, nur unter der Bedingniß bei ihm einzutreten verspricht, wenn er auch jene Dirn, oder jenen Knecht aufnimmt, den sie, oder die er liebt."

Die Liebesbeziehungen zwischen einem Knecht und einer Magd, zwischen einem Bauernsohn und einer Magd oder zwischen einer Bauerntochter und einem Knecht endeten also offenbar in diesem Tal keineswegs immer mit dem nächsten Dienstbotenwechsel. Wir können diese Textstelle als Beleg dafür nehmen, daß die Liebesbeziehungen der Ledigen nicht immer nur flüchtig und unverbindlich gewesen sein können. Daß der Autor die "Ältern" oder "Gerhaben" des Liebhabers erwähnt, die es ihm eventuell

"nicht gestatten", dem geliebten Mädchen nachzuziehen, weist darauf hin, daß Söhne und Töchter im Haus der Eltern diesbezüglich eher dem Willen des Bauern unterworfen waren als nichtverwandte Knechte und Mägde, die ihren Dienstgeber nach allgemeiner Sitte und Rechtsauffassung zu den üblichen Terminen – auch gegen den Willen des Bauern oder der Bäuerin – wechseln konnten.

Es sind entweder die "Ältern" oder "Vorgesetzte", also der Bauer als Dienstgeber der Knechte und die Bäuerin als Dienstgeberin der Mägde, die es verhindern können, daß das junge Liebespaar bestimmt, bei welchem Bauern es sich im nächsten Jahr gemeinsam verdingt. Damit ist die paternalistische Herrschaft des Bauernpaares über die in seinem Haus wohnenden und arbeitenden ledigen Personen angesprochen: ihre 'Hauselternschaft', die neben der Organisation der Arbeit auch die religiöse und die weltliche Erziehung der Dienstboten einschloß.²⁴ Doch die genannte Praktik nehme zu, heißt es in der Neuberger Beschreibung aus dem Jahr 1803, da sich Eltern und Dienstgeber infolge des Mangels an Arbeitskräften immer weniger dagegen wehren könnten. Dies versetze manchen Burschen und manches Mädchen sogar in die Lage, dem Bauern in der mündlichen Aushandlung des Dienstes für die nächste Saison die Bedingung (!) zu stellen, auch den jeweiligen Liebhaber bzw. die jeweilige Liebhaberin als Knecht bzw. als Magd in sein Haus aufzunehmen, damit der Praktizierung der Liebesbeziehung keine räumliche Entfernung oder das strenge Regime eines anderen Bauern oder einer anderen Bäuerin entgegenstehe. Das ist ein neuer Aspekt, der nicht nur die sozial-sexuelle Ordnung der Ledigen in diesem Tal, sondern auch das Bauernhaus als sozio-ökonomisches System betrifft! Bisher wurde das Phäno-

²⁴ Ortmayr, "Ländliches Gesinde", in: Ehmer u. Mitterauer, *Familienstruktur u. Arbeitsorganisation*, 326-416.

men des Dienstbotenwechsels aus dem prekären Herrschaftsverhältnis zwischen Bauernpaar und Dienstboten, aus der Strategie der Dienstboten, das Dienstverhältnis zu jedem Wechseltermin neu "auszureden" und sich damit die eigene Lage (den Lohn, das Essen, die allgemeinen Arbeitsbedingungen etc.) nach Kriterien einer 'moralischen Ökonomie' zu verbessern, erklärt.²⁵ Insgesamt wurde das Bauernhaus bisher im Anschluß an Otto Brunners Idee vom "Ganzen Haus"²⁶ als ein komplettes mikrosoziales Herrschaftssystem beschrieben, in welchem der Dienstherr, der Bauer, "das ganze Leben" des Dienstboten "unter seiner Kontrolle" gehabt habe, und nicht nur dessen Arbeitskraft. Norbert Ortmayr stellt - allerdings für deutlich anders strukturierte oberösterreichische Regionen in den 1920er Jahren - den Fall einer Liebesbeziehung zwischen Dienstboten im Haus als den illegitimen Fall schlechthin dar, der zur sofortigen Entlassung geführt habe: "Die Aufsicht über das Sexualleben der Mägde scheint einen wesentlichen Teil der Kontrollanstrengungen der Bäuerin beansprucht zu haben. (...) Wurde die Magd mit ihrem Liebhaber von der Bäuerin entdeckt, so bekam sie deren ganze Strenge zu spüren. War der Liebhaber ebenfalls vom Haus, so mußte in der Regel einer von beiden den Dienstplatz verlassen (...)" Im obersteirischen Mürztal hingegen scheinen Bauer und Bäuerin,²⁷ Magd und Knecht um 1800 einer völlig anderen Logik gefolgt zu sein: In unserem Text ist es ja gerade das Zusammenbleiben oder auch das Zusammenziehen (!) ineinander verliebter Mägde und Knechte, das - bei als "tüchtig" geltenden Dienstboten - auch im wirtschaftlichen Interesse des Bauern und der Bäuerin gewesen sein soll. Liebesbeziehungen der Knechte und Mägde

²⁵ Ebenda, 395 ff.

²⁶ Otto Brunner, "Das 'ganze Haus' und die alteuropäische 'Ökonomik'", in: ders., *Neue Wege der Verfassungs- u. Sozialgeschichte*, 2. verm. Aufl., Göttingen 1968, 103 ff.

²⁷ Ortmayr, "Ländisches Gesunde", 393.

scheinen ihre Arbeitswanderungen maßgeblich bestimmt zu haben. Den bisher bekannten Gründen für den häufigen Dienstbotenwechsel wäre demnach ein weiterer hinzuzufügen: Bei ihren Überlegungen, ob sie zum nächsten Termin die Stelle wechseln und in welches Bauernhaus sie anschließend in den Dienst gehen sollten, kalkulierten Knechte und Mägde eventuell bestehende Liebesverhältnisse ein, wie auch der Bauer davon wissen mußte, wollte er als "tüchtig" geltende Arbeitskräfte für seine Wirtschaft gewinnen oder sie für eine weitere Saison in seinem Hause behalten.

Wie konnte aber eine solche sozial-sexuelle Kultur der Ledigen in einer Gesellschaft anerkannt und praktiziert werden, die durch die weltliche Herrschaft des Grundherrn, die konfessionelle Herrschaft der Kirche und die häusliche Herrschaft des Bauern bestimmt war?

"Weil sich dies doch viele zu sagen nicht gedrauen (gemeint ist: mit wem sie in einer aktuellen Liebesbeziehung stehen, RS), aus Furcht, ihr Liebesverständnis möchte der Obrigkeit bekannt, und ebendadurch getrennet werden, so ist es eine wichtige Sorge für den Bauern, durch allerlei geheime Nachfragen auszuforschen, welches Mädchen der Knecht liebe, den er zu erhalten wünschet. Hat er dies erfahren, so ist es dann seine erste Sorge, das Mädchen, welches sonst oft von keinem Werthe wäre, und er nicht aufnähme, zum Diensteintritt bei ihm zu bereden; gelang es ihm, ihr den Leikauf aufzudringen, so braucht es bei dem Knechte nicht viel Mühe mehr. Wenn nun im künftigen Jahre beide bei ihm dienen, so muß er auch nie vergessen, daß der Verwais, oder die Beleidigung, welche eines von ihnen erhält, immer beide treffen; will er also den Knecht auch noch auf ein ferneres Jahr erhalten, so muß er nicht nur seine, sondern auch die Fehler der Dirn übersehen."

Die repressiven und sich wechselseitig stützenden Ordnungen der Grundherrschaft, der Gemeinde und der katholischen Kirche

sollten die sozial-sexuellen Beziehungen der Ledigen möglichst unterbinden. Aus einzelnen Tälern in Kärnten wissen wir, daß die Grundherren Bauern, die ein verliebtes Diensthöten-Paar in ihrem Haus nicht trennen wollten, mit Strafen belegten; bei "tüchtigen" Diensthöten nahmen die Bauern jedoch diese Strafe in Kauf, um nicht wertvolle Arbeitskräfte zu verlieren.²⁸ Auch im oberen Mürztal verfolgte so mancher Bauer, wie uns der Autor der Beschreibung nahelegt, innerhalb der herrschenden weltlichen und kirchlichen Ordnung seine eigenen Interessen und wurde so in gewissem Sinn zum Komplizen der Diensthöten gegen die herrschende Ordnung. Heimlich machte er sich kundig über bestehende Liebesbeziehungen und versuchte, das erworbene Wissen zur Optimierung seiner Personalpolitik zu nützen. Aus seinem wirtschaftlichen Interesse an einem als tüchtig geltenden "Knecht" beteiligte er sich an der diskreten Besprechung der aktuellen "Liebesverständnisse" unter den ledigen Arbeitskräften. Wir kennen die Orte, an denen dieses diskrete Wissen mündlich verbreitet wurde: der häusliche Tisch, die Stube, das Ehebett, aber auch – ironischerweise – der Platz vor der Kirche, auf dem man vor und nach der Messe in Gruppen zum Tratsch zusammenstand, der Viehmarkt, der Kirtag, und schließlich die großen Feste, Hochzeiten, Beerdigungen und Kindstaußen. An all diesen Orten ging die Rede über die Beziehungen zwischen den Menschen, die in der Pfarre und im Tal – ein durch "Ansehen" und "Nachrede" kommunikativ regulierter Markt der Arbeitskräfte und der Eheandidaten – tatsächlich alle betrafen.

Daß unser höchstwahrscheinlich männlicher Autor aus einer borniert männlichen Perspektive nur vom Bauern und seinem

²⁸ Vgl. Michael Mitterauer, "Familienformen und Illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs", in: *Archiv für Sozialgeschichte* 19 (1979), 170 ff.

Interesse an einem tüchtigen Knecht spricht, also nur die "männliche" Seite des bäuerlichen Personals im Auge hat, erstaunt nicht. Wir vermuten, daß Analoges für die Bäuerin und ihr Interesse an einer tüchtigen Magd gegolten haben wird. Aber in einer patriarchalischen Gesellschaft wird der Mann auch in diesem Punkt versucht haben, seine Interessen wenn nötig gegen jene der Frau durchzusetzen. Aus der borniert männlichen Perspektive des Autors wäre dann auch erklärbar, warum das Mädchen, das der tüchtige Knecht liebt, als Arbeitskraft "oft" keinen "Werth" haben soll, trotzdem aufgenommen werden muß, um den Knecht zu gewinnen. Daß der Bauer Interesse hat, einen tüchtigen Knecht auch für ein weiteres Jahr im Haus zu halten, zwingt ihn dazu, nicht nur den Knecht, sondern auch dessen Geliebte "vorsichtig" zu behandeln und seine paternalistische hausväterliche Gewalt in Wort und Tat zu zähmen. Er muß diesen Knecht und diese Magd als 'zusammengehörig' denken, was nichts anderes heißt, als daß er sie als legitimes Paar anerkennen muß. Die Bauern und Bäuerinnen sahen sich also in diesem Tal veranlaßt, die sozial-sexuelle Ordnung der Ledigen nicht nur zur Zeit des Dienstbotenwechsels aus taktischen Gründen, sondern über das Jahr hinweg in der alltäglichen Kommunikation mit den Dienstboten zu respektieren.

Es scheint denkbar, daß dem "Liebesverhältnis" eines Knechtes und einer Magd, welches wir wohl ebenfalls als ein patriarchalisches Verhältnis²⁹ zu denken haben, eine Art Schutzfunktion zukam: Die Magd stand unter dem Schutz des Knechtes, sofern dieser als tüchtiger, für die Wirtschaft wertvoller Knecht genügend Reputation besaß. Diese Schutzfunktion bestand, so läßt sich weiter vermuten, einerseits gegenüber dem Bauern

²⁹ Vgl. Regina Schulte, "Bauernmägde in Bayern am Ende des 19. Jahrhunderts", in: Karin Hausen, Hg., *Frauen suchen ihre Geschichte*, München 1983; Sieder, *Sozialgeschichte der Familie*, 51 ff.

(insbesondere gegen allfällige sexuelle Übergriffe von seiner Seite) und gegenüber der Bäuerin, andererseits aber auch gegenüber den übrigen Knechten, die nun die dem allseits respektierten Knecht 'zugesprochene' Magd nicht mehr ungestraft in ihre sexuell-erotischen Spiele und Anspielungen einbeziehen konnten. In diesem Zusammenhang stellt sich die Frage nach der räumlichen Ordnung des Bauernhauses und den ihr eingeschriebenen Möglichkeiten der Überwachung der Ledigen und der Diskretion. In der Neuberger Beschreibung heißt es dazu:

"Dieser Zwang, welcher von einem äusserst drückenden Mangel der Dienstbothen entstehet, deren Bedarf bei den Gebirgsgründen, die viele Kultur nöthig haben, groß ist, legt auch Still-schweigen über den Muthwillen, wodurch die Knechte, und Mägde selbst bestimmen, daß sie z.B. nur im Stadl, nicht im Hause schlafen dürfen, so, wie er den Ausschweifungen des Dienstvolkes überhaupt die Thüren öffnet."

Auch dies ist ein neuer Aspekt: Das häufig berichtete Schlafen von Dienstboten wie auch von älteren Kinder des Bauernpaares im Stall oder im Stadel wurde bisher eher als Resultat mangelnden Wohnraums im Bauernhaus, als funktionaler Ausdruck der Arbeitsteilung auf dem Hof (der Roßknecht schläft aus funktionalen Gründen im Pferdestall etc.) oder allgemein als Ausdruck der schlechten und ausbeuterischen Behandlung von Dienstboten und älteren Kindern durch einen Teil der Bauern interpretiert.³⁰ Folgen wir unserem Autor, dann konnte dies aber – ganz im Gegenteil – auch im Interesse der Dienstboten wie der älteren Kinder des Bauernpaares sein, die außerhalb des bäuerlichen Wohnhauses und damit außerhalb der sittlichen Herrschaft der Hauseltern ihre sozialen und sexuellen Beziehungen unbehelligt leben wollten. Damit war aber exakt jene "physische Nähe zwischen Herrscher und Untergebenen"³¹, die für

³⁰ Vgl. Ortmayr, *Ländliches Gesinde*, 390 ff.

paternalistische Herrschaftsbeziehungen kennzeichnend ist, konterkariert. Der 'Auszug' aus dem Bauernhaus kann – in einer sehr entfernten Parallele zur Gründung adoleszenter Wohngemeinschaften abseits der Eltern – als Ausdruck eines sozial-sexuellen Eigen-Sinns gelesen werden, der dem Bauern und der Bäuerin signalisierte, daß sie die Arbeitskraft ihrer Dienstboten und ihrer älteren Kinder nur konsumieren konnten, wenn sie deren sozial-sexuellen Eigen-Sinn respektierten.

Stellt eine solche Lesart aber nicht die gängige Vorstellungen vom umfassenden Paternalismus und von der umfassenden hausväterlichen Gewalt des Bauern über die Angehörigen der Hausgemeinschaft nachdrücklich in Frage? Ist das Konzept des "ganzen Hauses" hinreichend auf seine ideologischen Bezüge zum "völkischen" Diskurs der 1920er und 1930er Jahre befragt? Einem Diskurs, der v.a. durch die "ständische" Idee der Hausgemeinschaft als Modell der "Volksgemeinschaft", ergo: die Aufhebung der Klassengesellschaft – und die sexualängstliche Konzeption der "Kameradschaft" zwischen Mann und Frau – ergo: die Aufhebung der sexuell-erotischen Spannung der Geschlechter - bestimmt gewesen ist? Otto Brunners Modell der bäuerlichen Hausgemeinschaft als "ganzes Haus",³² in dem die sozialen Gegensätze paternalistisch übertönt sind, das Geschlechterverhältnis qua hauselterlicher Kontrolle entschärft ist und der 'Hausvater' als guter Patriarch stilisiert wird, der an den naheliegenden Mißbrauch seiner Macht – etwa zur sexuellen Gewalt gegen Mädchen und Frauen – nicht denken läßt, fügt sich jedenfalls gut in diesen "völkischen" Diskurs. Demgegenüber scheint es geboten, das Bauernhaus nicht mehr aus einer Idee der politischen Romantik, sondern aus den sozialen und sexuellen Praktiken seiner Akteure zu re-konstruieren.

³¹ Ebenda, 390

³² Brunner, "Das 'ganze Haus'", 103 ff.

Der Mangel an verlässlichen Methoden der Schwangerschaftsverhütung muß - stellt die Neuberger Beschreibung diesbezüglich keine Übertreibung dar - zu einer relativ hohen Zahl von Schwangerschaften lediger Mädchen und Frauen und außerehelich geborenen Kindern geführt haben. Dies könnte die ausstehende Analyse der kirchlichen "Taufmatrikeln" und "Trauungsbücher" für die beschriebene Pfarre noch im Detail beweisen. In der Beschreibung lesen wir dazu:

"Die Gebrechen des Mißbrauches der Liebe haben schon seit vielen Jahren kaum mehr ein 24jähriges Mädchen übergelassen, das nicht gefallen wäre. Mehrere haben 3.4. auch 6. bis 7. uneheliche Kinder, die sie zu den Bauern, wo sie dienen, mit sich in das Haus bringen, und die er ernähren muß, weil der Kindsvater selten dazu Vermögen hat. Die Begriffe der Schamhaftigkeit bei einem gefallenen Mädchen sind so schwach, und werden so wenig von anderen Volksmeinungen unterstützt, daß geschwächte Dirnen öfters prahlerisch, und ihre Kinder in den Armen schaukelnd, jenen spotten, die noch keine Beweise ihrer frühen Fruchtbarkeit vorzuzeigen haben, und ungefallene Mädchen in Gefahr stehen, bei einer Heirath anderen nachgesezt zu werden, weil der Bräutigam ihre Unfruchtbarkeit besorget, und eine schon mit Kindern versehene Braut ihm frühzeitig Arbeiter in das Haus bringet. Die unehelichen Kinder werden auch meistens als eigene eheliche von dem Bräutigam angenommen, wenn er auch, wie es oft der Fall ist, nicht selbst ihr Vater ist, oder schon eigene eheliche Kinder hat."

Der Autor sagt also, daß sich die sozial-sexuelle Kultur der Ledigen so allgemein etabliert habe, daß voreheliche Geburten zahlreich und die Bauernfamilien auch bereit gewesen seien, die außerehelich geborenen Kinder ihrer Dienstboten, wohl auch die ihrer leiblichen Söhne und Töchter, im Rahmen der bäuerlichen Hauswirtschaft zu versorgen. Die Aussage unseres Autors weist also auf eine hohe Integrationskraft der bäuerlichen Häuser im

oberen Mürztal gegenüber außerehelich geborenen Kindern hin, eine Integrationskraft, die für andere alpine und voralpine Regionen der Steiermark und Kärntens bereits nachgewiesen worden ist.³³ Für die hier gestellte Frage nach einer spezifischen sozial-sexuellen Kultur der Ledigen wäre daraus zu schließen, daß ledige Personen, die die Realisierbarkeit ihrer jeweils aktuellen Liebesbeziehungen auch und gerade über ihr Verhandeln des Arbeitsplatzes nach den Regeln einer 'moralischen Ökonomie' sichern konnten, nicht nur ihre außerehelichen Liebesbeziehungen zu praktizieren, sondern auch ihre außerehelichen Kinder zu versorgen wußten, die dann über das System Bauernhaus ihrerseits in das regionale Subsystem der ledigen Dienstboten, Tagelöhner und Heimarbeiter hineinwuchsen. Daß außerehelich geborene Kinder in diesem Tal kein Hindernis für eine spätere Eheschließung der "ledigen Mütter" gewesen seien, behauptet der Autor der Beschreibung explizit. Dies hätte für den künftigen Ehemann sogar den Vorteil einer bereits erwiesenen Fruchtbarkeit der Frau sowie den Vorteil der früheren Einsetzbarkeit dieser Kinder als Arbeitskräfte gehabt. Die ledigen Mütter hätten nicht soziale Marginalisierung oder Depravierung erlitten, sondern ihre Kinder mit Stolz zur Schau gestellt. Folgen wir dieser Behauptung, so hätten diese Mägde das biologische Kapital ihrer erwiesenen Fruchtbarkeit und das Humankapital ihrer Kinder³⁴ als künftige Arbeitskräfte bewußt eingesetzt. Ihre voreheliche Mutterschaft schloß sie in dieser reproduktiven Logik von einer künftigen Heirat nicht aus, sondern steigerte sogar ihren Wert auf dem Markt der ehefähigen Beziehungen.

³³ Vgl. Michael Mitterauer, "Familienformen und Illegitimität in ländlichen Gebieten Österreichs", in: *Archiv für Sozialgeschichte* 19 (1979), 170 ff.; Reinhard Sieder, "Strukturprobleme der ländlichen Familie im 19. Jahrhundert", in: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 41 (1978), 1, 173-217.

Wir haben hier also einige Facetten einer vormodernen Sexualkultur vor uns, die aus zwei korrespondierenden Praxisformen bestanden hat: aus den sozial-sexuellen Praktiken der ledigen Arbeitskräfte einerseits und jenen der verheirateten Bauern, Häusler und Inwohner andererseits. In der arbeitsintensiven Viehwirtschaft relativ großer und gesindereicher Höfe scheinen diese Praktiken der Ledigen ihre materielle Möglichkeit gefunden zu haben. Aus der Verschiebung der Heirat, zum Teil auch aus dem Verzicht auf Heirat infolge des bäuerlichen Anerbenrechts wurde die Anerkennung dieser sozial-sexuellen Praktiken durch die Bauern vor Ort (indirekt auch durch den herrschaftsnahen Autor der Beschreibung) unvermeidlich, auch wenn sie gegen die ultramontanen sittlich-religiösen Deutungssysteme verstießen. Soweit meine vorläufige These.

Im Lichte dieses Textes und seiner Interpretation scheint es verfehlt, die bäuerlichen Dienstboten weiterhin nur als "passive Opfer" knapper Nahrungsspielräume und paternalistischer Bauernherrschaft im Rahmen des Modells "ganzes Haus" zu sehen. Sie verfügten über Kapitalien (Körperkraft, Geschicklichkeit, Fertigkeiten, Kenntnisse, persönliche Eigenschaften, und – wie sich zeigt – biologisches Kapital zur Reproduktion etc.), die sie auch in den wiederkehrenden mündlichen Verhandlungen ihrer Dienstverträge mit den bäuerlichen Arbeitgebern ins Spiel zu bringen wußten. Daß sich diese Kapitalien nicht nur nach familialer Herkunft und Alter, sondern vor allem auch nach dem Geschlecht unterschieden, liegt auf der Hand. Sie waren also

³⁴ Zum Konzept der Kapitalsorten grundsätzlich Pierre Bourdieu, "Les trois états du capital culturel", in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 30. November 1979, 3-6; ders., "Le capital social", in: *Actes de la recherche en sciences sociales*, 31. Jänner 1980, 2-3; des., "Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital", in: *Soziale Welt, Sonderheft Soziale Ungleichheiten*, hg. v. Reinhard Kreckel, Göttingen 1983, 183-198.

trotz ihres inferioren sozialen Status 'Akteurinnen' und 'Akteure' im Sinn der praxeologischen Sozialtheorie. Dabei scheinen ihre jeweils praktizierten Liebesbeziehungen mitunter den Ausschlag für weiterreichende Handlungsentscheidungen gegeben zu haben. Lesen wir "Liebe" hier vorläufig nicht als luxurierte Sünde, die sich die besitzlosen Ledigen nicht leisten durften, sondern als Teil der individuellen und der kollektiven Reproduktion von Lebens- und Arbeitskraft im psychischen und im physischen Sinn, dann frage ich mich, ob wir den u.a. von Niklas Luhmann geprägten Begriffen der "romantischen Liebe", der "amour fou", oder der "passionierten Liebe"³⁵ nicht einen weiteren Begriff von "Liebe" für die ledige ländliche Bevölkerung hinzufügen müßten. Denn was berechtigt uns, diesen jungen Frauen und Männern und ihren sozial-sexuellen Beziehungen, die sie offenbar durchaus "geschäftig" (Roland Barthes) betrieben, für die sie sich, wie gezeigt, engagieren mußten, um dem geliebten Partner nahe zu sein, irgendeine Form von sinnlich-erotischer, sympathisierender, solidarischer und schützender "Liebe" abzusprechen? Es wäre eine reizvolle, aber aufgrund der Seltenheit originärer Texte überaus schwierige Aufgabe, den Hinweisen der Neuberger Beschreibung weiter nachzugehen und die Semantik dieser "Liebe" der Ledigen auf dem Land wie auch die Grammatik ihrer sozial-sexuellen Beziehungen zu re-konstruieren.

³⁵ Niklas Luhmann, *Liebe als Passion. Zur Codierung von Intimität*, Frankfurt am Main 1982.

Povzetek

HIŠNI RED IN LJUBEZEN MLADIH

O SPOLNEM OBNAŠANJU NEPOROČENIH V KMEČKI DRUŽBI OKROG LETA 1800

V 17., 18. in v zgodnjem 19. stoletju so večino prebivalstva na podeželju predstavljali kmetje, kočarji, dninarji in posli. Ker so bili to revni sloji, je o njih precej časa veljalo mnenje, da med njimi ni bilo erotičnih odnosov, saj so živeli v prisilni socialno-seksualni brezizhodnosti. Vendar pa se moramo vprašati, če se ni tudi v takih razmerah razvila neka okolju primerna "ljubezen" med mladimi samskimi hlapci in deklami.

Te razmere predstavlja podoba iz neke doline na zgornjem Štajerskem iz leta 1803. Govor je o socialni in gospodarski strukturi kmečkega gospodarstva, ki je vključevalo tudi delovne moči, ki so bile vključene v družino in moči, ki so bile družini tuje. V središču te raziskave so socialni in seksualni odnosi med samskimi osebami na kmečkih posestvih tega področja. Tekstna analiza je pokazala, da samske dekle in hlapci nikakor niso bili "pasivne žrtve" svojega ekonomskega položaja, nazorov okolice in cerkve. Ker je bil gospodar zainteresiran za "pridno" delovno silo, sta lahko hlapec ali dekla dosegla, da je vzel na delo tudi partnerja. Ker so bili ljubezenski odnosi urejeni patriarhalno, so za deklo pomenili tudi neke vrste varstvo pred nadlegovanjem gospodarja ali drugih hlapcev. Gospodar je moral sprejeti socialno-kulturne odnose med samskimi deklami in hlapci, čeprav se niso najbolje ujemali z običaji in moralo okolja. Ker ni bilo prave zaščite pred nosečnostjo, je bilo tudi precej nezakonskih otrok. Vendar pa ti otroci niso pomenili sramote za samsko mater. Bili so vključeni v socialni sistem kmetije, kjer so nanje gledali kot na bodočo delovno silo.

Članek zaključuje s tezo, da so bili družbeno-seksualni odnosi

tudi v kmečkem okolju osnovani na erotično-spolni privlačnosti, simpatiji, solidarnosti in so pomenili neke vrste zaščito. Ta teza nasprotuje dokaj razširjenemu mnenju, da “ljubezni” in “erotike” v kmečkem okolju ni bilo. O tem, kako so hlapci in dekle razumeli “ljubezen” in “ljubezenske odnose” pa bi se morali poučiti iz besedil, ki so jih oni napisali.

Historični seminar je nastal iz želje po strokovni razpravi.

Historični seminar skuša kratkočasiti v samoti pisanja strokovnih razprav.

Historični seminar je stopničko nad nivojem "utopije".

Historični seminar je bil v času izzida tega zbornika star dve leti.

Pred vami je zbornik izbranih besedil, ki so nastala po več kot dvajsetih nastopih tujih in domačih zgodovinarj in zgodovinarjev, etnologa in sociologa.

Izid knjige je omogočil Open Society Fund – Slovenija.

ISBN 961-90125-4-2

9 789619 012543

